

Štěpánek, Václav

Východní otázka : od počátků do konce 60. let 19. století

Východní otázka : od počátků do konce 60. let 19. století 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-7419-4; ISBN 978-80-210-7422-4 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131930>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Východní otázka

*Od počátků do konce 60. let
19. století*

Václav Štěpánek

Masarykova univerzita

Brno 2014



INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Východní otázka

Od počátků do konce 60. let 19. století

Václav Štěpánek

Masarykova univerzita
Brno 2014



evropský
sociální
fond v ČR



EVROPSKÁ UNIE



MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY



OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost



INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2014 Masarykova univerzita



Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-7419-4 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-7420-0 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7421-7 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-7422-4 (online : Mobipocket)

Obsah

Úvod	7
<i>Pojem Východní otázka</i>	7
<i>Časové vymezení a obsah pojmu Východní otázka</i>	7
<i>Konstanty Východní otázky</i>	10
Terminologické poznámky	11
<i>Osmanská říše, Turecko, Porta či Vysoká Porta</i>	11
<i>Muslim, Turek, Osman</i>	11
<i>Slovanské obyvatelstvo</i>	12
<i>Srbsko, Bulharsko, Řecko, Albánie</i>	13
<i>Konstantinopol, Cařihrad, Istanbul</i>	14
Metody a literatura	14
Východní otázka v 18. století	17
Co předcházelo	17
<i>Velká vídeňská válka a Karlovičský mír</i>	18
<i>Habsburská Vojenská hranice</i>	20
<i>Sociální a hospodářský úpadek říše</i>	20
<i>Snaha osmanské říše o zvrácení vojenské situace</i>	22
Prvá fáze Východní otázky	25
<i>Rusko-turecká válka 1768–1774 a mír v Küçük Kajnardži</i>	25
<i>„Řecký projekt“ a válka v letech 1787–1792</i>	27
Východní otázka a srbská a řecká národní revoluce	31
Reformní pokusy Selima III. a odstředivé snahy provinčních pašů	31
Egyptské intermezzo	34
<i>Opožděný důsledek egyptského tažení</i>	36
Předpoklady národních revolucí	37
<i>Řecký příklad</i>	38
<i>Srbské a bulharské uvědomování</i>	40
<i>Změny vesnice</i>	40
<i>Počátky národního obrození balkánských národů</i>	41
<i>Revoluční podhoubí</i>	43

Srbská revoluce.....	44
<i>Velmocenské hrátky s povstáním.....</i>	45
<i>Převrat v Cařihradě.....</i>	47
<i>Porážka prvního srbského povstání</i>	48
<i>Druhé srbské povstání a počátky budování autonomie</i>	50
<i>Ohlas povstání na Balkáně.....</i>	51
Řecké povstání.....	53
<i>Plány povstání.....</i>	53
<i>Akce v podunajských knížectvích.....</i>	55
<i>Pod praporem s bílým křížem</i>	56
<i>Mezinárodní ohlas povstání</i>	58
<i>Rozbroje mezi povstalci</i>	58
<i>Řecké povstání a velmocenský faktor</i>	59
<i>Egyptané na scéně.....</i>	60
<i>Nový velmocenský nátlak</i>	61
<i>Konec janičárského sboru.....</i>	61
<i>Povstání před porážkou</i>	62
<i>Navarino a rusko-turecká válka</i>	62
<i>Vznik řecké monarchie</i>	64
Východní otázka v letech 1830–1856	65
Reformy Mahmuta II. a protireformní hnutí.....	66
<i>Porážka separatismu v Albánii a v Bosně.....</i>	67
Egyptské nebezpečí	68
<i>Syrské tažení Muhammada Alího.....</i>	68
<i>Rusko-turecká aliance.....</i>	69
<i>Neúspěšná sultánova pomsta</i>	72
Tanzimatské reformy.....	73
<i>Odpor reformám v Bosně</i>	74
Hnutí v balkánských zemích a jejich národní programy	74
<i>Velká myšlenka</i>	75
<i>„Nárys“ srbské politiky.....</i>	76
<i>Černohorské snahy.....</i>	78
<i>Počátky bulharského národního hnutí.....</i>	78
<i>Tajné spolky.....</i>	79

Velmoci a Východní otázka v první polovině 40. let	79
Revoluce v roce 1848–1849 a její vliv na Východní otázku	81
<i>Revoluce a Srbové</i>	81
<i>Revoluce v podunajských knížectvích</i>	81
<i>Revoluce na Jónských ostrovech</i>	83
<i>Revoluční hnutí a Černá Hora</i>	83
<i>Otázka politických emigrantů v osmanské říši</i>	83
<i>Velmoci a Východní otázka po revoluci</i>	84
Spor o Svatá místa	85
Krymská válka	87
<i>Krymská válka a balkánské národy</i>	89
Pařížský mír	90
Východní otázka v 60. letech 19. století	93
Hatt-i humájún a reformní hnutí v osmanské říši	93
<i>Zemědělská otázka</i>	94
<i>Rolnické vzpoury a otázka Černé Hory</i>	95
Sjednocení podunajských knížectví	96
Pokusy balkánských národů o řešení Východní otázky	100
<i>Balkán a maďarská a italská otázka</i>	100
<i>Projekty Balkánské federace</i>	102
Srbské akce	104
<i>První balkánský svaz</i>	104
Bulharská otázka	107
<i>Vznik bulharského exarchátu</i>	109
Řecký faktor	111
Závěrem	113

Východní otázka je název pro souhrn politických problémů, týkajících se hynoucí říše turecké, zvláště evropské její části. Pro Turecko je východní otázka vlastně otázkou bytí a nebytí. Státy balkánské – Bulharsko, Černá Hora, Rumunsko, Řecko a Srbsko usilují o zničení choré říše a rozšíření vlastních držav na Balkáně, totéž přání chovají sousední velmoci (Rakousko, Rusko, nejnověji též Itálie), avšak snahy tyto paralysovány jsou nesnadnou otázkou rozdělení říše a vzájemnou žárlivostí. Krom toho velmoci, které nemají přímých interesů na poloostrově Balkánském (hlavně Anglie), z obavy, aby jmenované státy příliš nevzrostly, pečují o zachování říše, jež jinak dávno by se stala kořistí Ruska.

Lubor Niederle: *Makedonská otázka*. Česká Revue, 1901.

Úvod

Pojem Východní otázka

se poprvé objevuje v diplomatické terminologii v roce 1822, v průběhu řeckého povstání. Již dříve se sice občas v souvislosti s problematikou osmanské říše a jejího území v jihovýchodní Evropě a v Levantě hovořilo o „otázce“, nicméně v té době ještě nepředstavovala složitá problematika vztahů mezi mocnou říší půlměsíce, křesťanskými mocnostmi a křesťanskými národy osmanského impéria pravou otázku.

Časové vymezení a obsah pojmu Východní otázka

V souvislosti s územním rozsahem, časovým vymezením a historickým obsahem Východní otázky nicméně mezi badateli, jež se zabývali a zabývají touto problematikou, nepanuje jednotna. Pravděpodobně nejméně sporů vyvolává územní rámec tohoto pojmu. V podstatě se vždy jednalo o evropskou část osmanské říše s občasnými přesahy do Levanty a severní Afriky. Vždy však také šlo o problematiku dalšího setrvání říše v Evropě, resp. o další bytí či nebytí osmanského impéria vůbec. Již z této definice je zřejmé, že takto mohla být otázka kladena až v dobách hlubokého úpadku říše, což také vymezuje časový rámec celé problematiky Východní otázky.

Historie takto vymezené Východní otázky tedy začíná sociální a politickou krizí v osmanské říši na konci 17. století a končí prakticky až se závěrem první světové války. Tato časová linka je však, jak zřejmo, také poměrně dlouhá. V jejím rámci je pro nutno vydělit jisté etapy: O 18. století tak lze hovořit jako o jakési „prehistorii“ Východní otázky. K jejímu skutečnému politickému rozvoji dochází až od počátku 19. století v souvislosti s krizí v balkánských oblastech říše, která se projevuje jako národně osvobozenecský boj balkánských národů, snaha o národní afirmaci netureckých národností říše (nejen na Balkáně, ale také v severní Africe a Levantě) a úsilí o vytváření nových, zpočátku autonomních, později zcela samostatných národních států. Národně osvobozenecské snahy netureckých národů, jež vnitřně oslabovaly osmanské impérium, ovšem vyvolávaly také u evropských velmocí snahu uchvátit dědictví po „*umírajícím muži na Bosporu*“, zejména však oblasti ležící na významných geostrategických polohách jak v evropské části osmanské říše, tak v Levantě a severní Africe.

Východní otázka, formulovaná jako problém dalšího bytí či nebytí osmanské říše, má tedy dvě komponenty: národně osvobozenecský boj netureckých národů říše, a územní pretenze na turecké dědictví ze strany evropských velmocí.

Pokud jde o balkánské národy, pak otázka jejich národně osvobozenecské ideologie zrála v myslích jejich intelektuální elity až v poslední třetině 18. století. Předtím nic

takového nebylo možné, neboť v podstatě až do 19. století nebyly křesťanské národy osmanské říše nijak konstituovány. Prakticky – politicky – se ale tato otázka plně projevila teprve v národních revolucích, probíhajících s různou intenzitou a úspěchem od počátku 19. století až do balkánských válek na počátku druhého desetiletí století dvacátého.

Územní pretenze na osmanské území evropské křesťanské velmoci také nemohly otevřeně projevit dříve než v 18. století. Projekty na zničení osmanské říše a dělbu jejího území se sice v utopických představách evropských vladařů či jejich ideologů objevovaly již od konce 15. století, byly ovšem, vzhledem k tehdejší naprosté osmanské vojenské převaze jak na souši, tak na moři, prakticky až do počátku 17. století zcela nereálné. Během 17. století došlo mezi osmanskou říší a křesťanskými státy, které s ní přicházely do styku, k jisté vojenské rovnováze, jež se tu nachylovala na stranu křesťanských států, tu naopak na stranu říše půlměsíce. Tuto rovnováhu narušila ve prospěch křesťanských států až Velká vídeňská válka v letech 1683–1699. Od konce 17. století začíná křesťanská Evropa, resp. habsburská monarchie, na jejichž bedrech do té doby ležela tíže zápasů se sultánovým impériem v první řadě, a vycházející východní velmoc – Rusko, osmanskou říši vojensky převyšovat, přesto však převaha křesťanských mocností nebyla taková, aby mohly být otevřeně vyslovovány myšlenky na „vytlačení Turka z Evropy“.

Teprve ve druhé polovině 18. století, resp. od nástupu Kateřiny II. na ruský trůn a Josefa II. na trůn habsburský, dostávají projekty na vytěsnění osmanské říše z Evropy a na dělbu jejího evropského území reálnější a také proveditelnou podobu. S upevnováním ruské moci v severním Černomoří se pro Rusko stává životně důležitou možnost svobodné plavby po Černém moři a zejména pak možnost volné plavby Bosporem a Dardanelami do „teplých moří“. Protiváhu této ruské snaze pak činí rakouská snaha ovládnout co největší balkánské území a neponechat evropskou část osmanské říše cele pod vlivem sílicího Ruska. V osmdesátých letech 18. století, když Kateřina II. a Josef II. vytvářejí svůj „řecký projekt“ na dělbu Turecka, se do „tureckých záležitostí“ začíná zapojovat také Velká Británie. Ta od poloviny 17. do poloviny 18. století porazila své největší protivníky na Atlantiku (Holandsko a Francii). K tomu, aby se aktivněji začala zabývat Mediteránem a tamními poměry, nicméně přiměla britskou politiku až skutečnost, že v 70. letech 18. století ztratila třináct svých severoamerických kolonií, jež vyhlásily nezávislost a položily tak základ USA. Francouzská revoluce a válka proti Francii tyto britské aktivity ještě posílily, zejména po Napoleonově dobrodružném tažení do Egypta v roce 1798. Velká Británie tak, s cílem zamezit posilování ruské a francouzské přítomnosti ve Středomoří, začíná pracovat na strategii obrany a udržování Turecka, jež bude v její politice silně přítomna prakticky až do 80. let 19. století.

Tak se tedy, teprve od druhé poloviny 18. století, či spíše od její poslední čtvrtiny, začíná otázka dalšího bytí či nebytí osmanské říše na Balkáně a v Levantě, což je podstatou Východní otázky, skutečně a naléhavě pokládat ze dvou stran: jednak ze strany národ-

ně revolučních ideologií netureckých národů uvnitř samotné osmanské říše, jednak ze strany některých velmocí. Jako „přípravnou fázi“ Východní otázky bychom tedy mohli označit období od druhého obléhání Vídně osmanskou armádou v roce 1683 do rusko-tureckého míru uzavřeného v roce 1774, od této doby pak trvá období jejího skutečného rozvoje.

Během řešení Východní otázky se až do první světové války obě její komponenty – velmocenský střet o „turecké dědictví“ a úsilí netureckých národů říše o svoji národní afirmaci velice úzce a mnohdy také neobyčejně spleťtí proplétají a vzájemně ovlivňují, což činí z této otázky v podstatě nejsložitější problém evropské historie konce 18. až počátku 20. století.

Jistou komponentu vývoje Východní otázky představuje také snaha řekněme liberální či progresivní části osmanské společnosti reformovat a reformami posílit svůj upadající stát. Tento prvek se projevoval – nejprve u osvícených sultánů, později zejména v prostředí vznikající turecké buržoazie (mladoturecké hnutí) – především snahou o „pozápadnění“ říše, v národnostním smyslu pak, to ale až od konce 19. století, úsilím posilovat (v podstatě vytvořit) tureckou národní identitu říše. Myšlenka, že pouze reformované a „pozápadněné“ Turecko může přežít, nebyla utopií a byla v zásadě správná. Skrývala však v sobě neobvyklý paradox: přibližování se evropskému Západu s sebou neslo postupný rozpad říše na jednotlivé národní státy... Jedním ze základních výdobytků občanské buržoazní společnosti 19. století bylo národní vědomí, hnutí za národní obrození, a tam, kde to bylo zapotřebí, také za sjednocení a vytváření suverénních národních států. Za tento cíl na konci celého období Východní otázky bojovala také turecká buržoazie, ale ještě dříve, úporněji a nekompromisněji, i neturecké národy osmanské říše, zejména pak křesťanské národy Balkánu: Řekové, Srbové, Rumuni, Bulhaři... Komponenta nacionalismu a jeho expanzivních snah, stojících za touhou vybudovat velké národní státy, do Východní otázky v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století vnesla nový obsah. Tím se Východní otázka dodatečně zkomplikovala: velmoci bojovaly proti Turecku ale také mezi sebou o získání jeho území; balkánské národy povstávaly nejprve proti osmanskému panství, poté proti úsilí velmocí podrobit je své kontrole a konečně i jeden proti druhému, aby po vyhnání Turků zaujaly co největší území a co nejvýhodnější pozici na „svém“ poloostrově...

Konstanty Východní otázky

Jak v osvobozeneckém hnutí netureckých národů osmanské říše, tak ve velmocenské politice vůči Turecku lze, přes mnohdy až překvapující chaotičnost, vysledovat jisté konstanty.

U **osvobozeneckých hnutí** jde vlastně o permanentní boj proti zastaralému a upadajícímu typu feudálně-absolutistického systému, založenému na teokratických principech islámského náboženského práva, v jehož rámci lze vydělit dvě tendence: jednak úsilí směřující k likvidaci impéria a vytvoření samostatných národních států, jinými slovy národní revoluci, jednak snahu o likvidaci osmanského feudálního systému a jeho záměnu novým, buržoazním politickým systémem, tedy vlastně typický projev sociálně-politické občanské revoluce, jež měla svůj předobraz ve Francii v letech 1789–1799. Základním trvalým prvkem národně osvobozeneckých hnutí netureckých národů osmanské říše je tedy, zjednodušeně řečeno, národní a sociální (buržoazní) revoluce.

V **politice velmocí** vyděluje srbský badatel Čedomir Popov následující konstanty:

Rusko je až na malé výjimky stálým nepřitelem Turecka a podněcovatelem jeho rozdělení. Činí tak s cílem získat část balkánských území a hlavně otevřít si přístup do Středomoří, ať již přímo, ovládnutím úžin, či prostřednictvím osvobozených křesťanských národů, jež se snaží podřídit svému vlivu, resp. své hegemonii.

Velká Británie byla až do 90. let 19. století zásadním nepřitelem těchto ruských tendencí a díky tomu tedy také hlavním „ochráncem“ integrity turecké říše. Z těchto principů Británie ustupuje během celé doby řešení Východní otázky jen velmi zřídka, a to tehdy, pokud nemůže svým vlivem zamezit osvobození některých balkánských národů, a je si jista, že se tyto nestanou exponentem ruské politiky, a tehdy, když uzná za vhodné ovládnout ať již přímo, či svou bezprostřední kontrolou, některou pro ni důležitou část osmanské říše.

Konstantu **Rakouska** (od roku 1867 Rakouska-Uherska) činila snaha za každou cenu znemožnit dominantní ruský vliv a za každou cenu zabránit vytvoření velkého a silného jihoslovanského státu na Balkáně. Takový stát by totiž byl přímou hrozbou stability mnohonárodnostní habsburské říše s početným jihoslovanským obyvatelstvem, které by k němu vzhlíželo, a zároveň také překážkou jejímu šíření na jih, k Egejskému moři.

V politice **Francie** nelze jasnou konstantu stanovit. Od třicátých let 16. století do 80. let 18. století byla, v podstatě jako jediný evropský stát, s osmanskou říší v přátelských vztazích (projevujících se mj. tzv. systémem kapitulací, tedy možností Francie vykonávat exteritoriální právo nad svými občany uvnitř hranic osmanské říše a z toho plynoucích obchodních výhod). V zájmu Francie v tomto období jednoznačně bylo zachování osmanské říše, byť ta otázka vzhledem k její síle tehdy ani nemohla být pokládána. Poté se francouzská politika dělí na dvě koncepce: snahu o zničení či alespoň oslabení říše, po-

kud by z toho mohla mít Francie územní zisky, a úsilí vyvíjené na obranu její celistvosti, když hrozilo nebezpečí, že by se jejím rozpadem mohli obohatit jiní.

Itálie a Německo vstoupily na scénu Východní otázky až v druhé polovině 19. století, resp. těsně před Velkou východní krizí, byť Prusko již před sjednocením Německa do Východní otázky, ale spíše jen zprostředkovaně, tu i tam zasahovalo.

Obecně lze říci, že do 70. let 19. století se velmocenská politika v rámci Východní otázky projevovala spíše jako boj o politický vliv. Poté již tato politika získává imperialistický charakter v podobě snahy o přímé ovládnutí části území osmanské říše, resp. o ovládnutí trhu, surovinových zásob, vývozu kapitálu apod.

Terminologické poznámky

Osmanská říše, Turecko, Porta či Vysoká Porta

Přestože přísně vzato nejsou termíny osmanská říše a Turecko synonymické (a pojem Turecko samotní Osmané nepoužívali a je vlastně výtvorem evropských křesťanských států), jsou ve většině prací, zabývajících se Východní otázkou či dějinami jednotlivých balkánských národů takto využívány a v našich skriptech proto oba termíny také synonymicky zaměňujeme. V případě, že hovoříme o turecké vládě a jejich rozhodnutích, používáme také v evropské diplomacii již od 16. století ustálený název Porta či Vysoká Porta, pocházející od brány do sídla velkého vezíra (tedy vlastně předsedy vlády), nacházející se naproti sultánské rezidence v paláci Topkapı. Termín Porta bývá často považován i za synonymum pro celou osmanskou říši.

Muslim, Turek, Osman

Osmanská říše byla organizována jako teokratická společnost s výsadním postavením islámu, nikoli jako společnost etnická. Nemuslimové se v osmanské říši mohli organizovat v rámci svých vlastních náboženských skupin – tzv. milletů – a volit si své církevní představené. Milletů bylo tolik, kolik bylo i náboženství (mj. pravoslavný, katolický, arménský, židovský, protestantský). Teokratická forma vlády v osmanské říši traktovala své poddané podle toho, kdo je příslušník jakého náboženství, a nikoli podle toho, kdo hovoří jakým jazykem, a to prakticky až do mladoturecké revoluce na počátku 20. století. Mezi muslimy osmanské říše se tak ještě ve druhé polovině 19. století neprojevovalo žádné nacionalistické hnutí. Všichni muslimové, ať již byli Turci či Arabové, Kurdi, Albánci či Slované, byli při sčítáních vedeni pouze jako muslimové. Vědomí většiny sultánových poddaných tak nebylo vytvářeno školou ani armádou, což jsou

dvě klíčové instituce, díky nimž moderní státy propagovaly a protlačovaly svoji národní identitu, ale výhradně náboženskou příslušností. Proto je také těžké v případě muslimů osmanské říše hovořit až do 20. století o národnosti. Etnogeneze Turků byla velmi složitá, neboť tureckých kmenů existovala ve středověku celá řada. Základním etnickým komponentem osmanské říše byli „osmanští Turci“, tedy kmenový substrát, jež kolem sebe sjednotil jeden z tureckých kmenových vůdců Osman koncem 13. století. Výboje jeho, syna Orchana a vnuka Murada pak daly základ osmanskému impériu. V důsledku daně z krve i islamizace, k níž docházelo zejména v prvních staletích existence osmanské říše, se ale původní turecká etnická komponenta vládnoucí vrstvy rozřeďovala srbskou, bulharskou, řeckou, albánskou i jinou krví. Oficiálně se všichni Turci osmanské říše nazývali Osmany, byť původně toto označení souviselo pouze s příslušníky kmene Osmanů, resp. s těmi, kdo tvořili obyvatelstvo prvotního státu Osmanova. Podle pozorování např. cestovatelů z 19. století se etnonymum Turek mezi samotnými příslušníky muslimské privilegované vrstvy používalo zřídka, v podstatě až na třetím místě: sami o sobě hovořili turečtí obyvatelé říše na prvním místě jako o muslimech, na druhém místě jako o Osmanech a teprve na třetím místě jako o Turcích. Pro křesťanské obyvatelstvo nejen osmanské říše ovšem často všechny tyto pojmy splývaly v jeden: v etnonymum „Turek“. Nejen pro Černohorce, Srby i Řeky tak byli např. Slované i Řekové, kteří přijali islám a tvořili privilegovanou vrstvu tamní společnosti, také „Turky“, což místy, v pejorativním významu, přežívá dodnes. „Turecké vojsko“, bojující proti Černohorcům či potlačující srbské povstání v roce 1813 tak vlastně ani nebylo „turecké“, neboť jej z větší části tvořily jednotky slovanských a albánských muslimů. Vznik tureckého nacionalismu a formování moderního tureckého národa byl i v důsledku teokratického charakteru státu oproti křesťanským národům na Balkáně opožděn. Jeho první náznaky vidíme vznikat mezi vzdělanými tureckými intelektuály, označovanými během jejich exilu v západní Evropě za „mladoturky“, teprve v 60. letech 19. století, aby pak svého vrcholu v námi sledovaném období dosáhl během mladoturecké revoluce od roku 1908. V našich skriptech etnonyma Osman a Turek používáme jako synonyma, a v případě, že se jedná o celostátní záležitosti, zahrnujeme do těchto pojmů i muslimské obyvatelstvo neturecké národnosti (ve spojeních typu „turecké vojsko“, „turecká moc“ apod.). V jiných případech se vždy snažíme definovat rozdílnost netureckého od tureckého etnika (muslimští Albánci, bosenský slovanští muslimové apod.).

Slovanské obyvatelstvo

Vyhraněné národní povědomí ale nemělo v mnoha balkánských oblastech ještě v polovině 19. století (a v makedonských krajích až do počátku 20. století) ani křesťanské rolnické obyvatelstvo. V řadě knih nacionálních aktivistů z poslední třetiny 19. století, ať již bulharských, srbských nebo řeckých, je zachyceno jejich zděšení nad tím, že obyvatelé

Makedonie nedokázali odpovědět dokonce ani na otázku, zda jsou Řekové nebo Bulhaři, tedy nad tím, že lingvistické rozdíly mezi natolik vzdálenými filologickými systémy, jako byly místní dialekty řecké a místní dialekty slovanské, byly pro jejich mluvčí naprosto nedůležité (nehledě na tehdy běžnou bilingvnost i vícelingvnost). Na všechny takové a podobné dotazy odpovídali tamní rolníci stejně – my jsme místní pravoslavní křesťané, vysvětlíte nám, co to znamená být Řekem nebo Bulharem? Bylo to jakési přenárodné stadium, vycházející právě z teokratické podstaty osmanské říše, v níž celá staletí lidé nejrůznějšího etnického původu dokázali udělat velké kariéry pouze tím, že přešli z jedné víry na víru druhou. Hovoříme-li proto o obyvatelstvu např. bulharských oblastí na počátku 19. století, používáme většinou pouze termín „slovanské obyvatelstvo“.

Srbsko, Bulharsko, Řecko, Albánie

Po ovládnutí balkánského poloostrova osmanskou říší pochopitelně zmizely hranice dřívějších státních útvarů, přesto o nich v historické paměti zůstávalo povědomí, o čemž svědčí i práce evropských kartografů, kteří s těmito pojmy v 17. či 18. století běžně operovali. Samotní Osmané nazývali evropskou část své říše Rumelií (Rumili). Tu tvořil v prvních dvou stoletích osmanské říše pouze jeden správní okrsek, tzv. beg(j)lerbegluk či elájet (jehož správci se nazývali beglerbegové, později valiové, a měli titul paša), a svým způsobem z ní byl vydělen pouze beglerbelik bosenský. Elájet Rumelie měl až do pádu Budína v roce 1541 sídlo v Sofii, poté vzniklo několik dalších elájetů (Rumelie, Bosna, Budin, Temešvár, Eger, později docházelo ještě k dalšímu dělení na ejalet smederevský neboli bělehradský, janinský, skopský, skadarský, bitoljský). Menší správní jednotky tehdy tvořily sandžaky. Nejmenší jednotkou byly nahie. V čele obce stáli starostové (muchtar, primikjur, kodžabaša). Název provincie Rumelie zanikl v důsledku správních reforem v roce 1864 (později byl znovu obnoven v souvislosti s Berlínským kongresem a dělením nově vzniklého bulharského státu na severní Bulharsko a jižní Východní Rumelii), jež zaváděly nové správní členění říše. Největší jednotku tehdy tvořily vilájety (v čele s valím), následované sandžaky (jejich představený byl nazýván mutessarif), kazami (kaimakam) a nahiami (mudír). V evropské části říše byly zřízeny vilájety drinopolský, dunajský (severní Bulharsko), kosovský, janinský (severní Epir, Albánie), soluňský, bosenský, skadarský a krétský. Později, v souvislosti s Berlínským kongresem, došlo ještě k dalším správním dílčím změnám. Pro naše skripta by bylo neúčelné a pro orientaci složité při výkladu jednotlivých dějů uvádět vilájety, sandžaky či dokonce nahie, v nichž k událostem docházelo, proto, i přes jistou ahistoričnost, používáme názvy oblastí tak, aby byly i v současnosti běžně identifikovatelné – např. jižní Srbsko, severní Makedonie, západní Bulharsko, nebo užíváme také starých historických názvů zemí (Epir, Thesálie, Olténie apod.).

Konstantinopol, Cařihrad, Istanbul

Název hlavního města říše využíváme synonymicky ve všech jeho podobách, původní řecké, slovanské a turecké (převzaté z arabštiny). Město totiž po dobytí osmanskými Turky nebylo nikdy oficiálně přejmenováno, k tomu došlo až po revoluci Mustafy Kemale ve 20. letech 20. století. Pro Řeky tedy Město (Polis) zůstávalo po celou dobu Konstantinopolí, pro balkánské Slovany Cařihradem, Turci mu říkali oficiálně Konstantiniyye, ale často používali arabský název Istanbul, vycházející ostatně z řeckého εις την Πόλιν, což se ve slovanském prostředí zkracovalo jako Stambol či Stambul (jak se město nazývá ve většině epických písní slovanských balkánských národů).

Metody a literatura

Naše skripta o dějích Východní otázky nemají v úmyslu a ani nemohou být vyčerpávajícím kompendiem. Mají sloužit pouze k základní orientaci v historickém vývoji této složité problematiky, která zásadním způsobem ovlivňovala evropské dějiny posledních tří století. Nejsou také žádnou historií jednotlivých balkánských národů, které se společně a často ruku v ruce v 19. století vymaňovaly z osmanské moci, budovaly svoji moderní státnost a stávaly se přitom objektem hrátek evropských mocností. Ty pak krojily jejich hranice tak, že ze spojenců vytvářely zaryté nepřátele, toužící naplnit své národní ideje založené na představách největšího rozsahu svých středověkých říší, či spočívající v úsilí po sjednocení národního korpusu, rozděleného hranicemi do různých státních celků, vždy na úkor toho druhého. Tyto děje jsou ve skriptech pojaty pouze v té šíři, aby poskytly ucelený a smysluplný výklad dějů Východní otázky, kterou se pokoušíme rozebrat jako celek. Některé méně známé události přitom vykládáme zevrubněji, jiné, které by měly být v širším obecnějším povědomí pevněji zakořeněné, přecházíme stručněji. Chronologický tok výkladu je přerušován diskurzí, rozšiřující přehled politických dějů o analýzu některých důležitých dějinných souvislostí. Plánovaný rozsah skript neumožnil popsat Východní otázku od počátků do konce (připustíme-li, že takový existuje). Rozhodli jsme se proto analyzovat první, méně známé období Východní otázky, jež zakončujeme v závěru 60. let 19. století, v nichž doznívaly důsledky Krymské války. Její druhou část, od Velké východní krize k první světové válce, hodláme popsat v druhém díle, k němuž, jak doufáme, bude příležitost.

Předkládaná skripta jsou učební pomůckou, jež pochopitelně nemá ambice originální vědecké práce a proto také, až na řídké výjimky, které si toho vyžadují, nejsou opatřena vědeckým aparátem. Nevycházeli jsme při jejich tvorbě z nového archivního

výzkumu, a pokud jsme přistupovali k originálním pramenům, pak vždy pouze v jejich ediční či jinak zpracované formě (např. *Vostočnyj vopros vo vněšněj politike Rossii. Koněc XIII – načalo XX v.*, Moskva 1978; *Iztočnijat vâpros v diplomatičeski dokumenti spomeni na političeski dejci i material od periodičnija pečat na epochata*, Sofija 1995). Gros skript je založen na sekundární literatuře, ať již české, ať již zahraniční. O Východní otázce bylo napsáno nepřehledné množství literatury a my na tomto místě uvádíme jen tu, z níž jsme zevrubně čerpali, nebo k níž jsme přihlíželi v jednotlivostech.

V českém prostředí se Východní otázkou ze starších badatelů zabývali v rámci svých bádání nestor české balkanistiky Konstantin Jireček (1854–1918),¹ Jaroslav Bidlo (1867–1937), František Hýbl (1875–1929) a dílčím způsobem Lubor Niederle (1865–1944), Josef Šusta (1874–1945) aj., kteří psali o jednotlivých dějích a problémech Východní otázky také rozsáhlá hesla do Ottova slovníku naučného, jehož odstavce v tomto smyslu zůstávají i po století v detailech aktuální. Podstatné jsou práce turkoložky Zdeňky Veselé (1930–1998), zejména první díl jejich *Dějiny novověkého Turecka*, nazvaný *Dějiny osmanské říše od reformy Nizami Ceditu do rozkladu imperia 1918* (Praha 1966). Své významné plody na tomto poli zanechala brněnská balkanistika, založená profesory Josefem Macůrkem a Josefem Kabrdou. Při psaní skript pro nás byly důležitým východiskem učební texty, jež připravili Josef Kabrda, Josef Kolečka a Richard Pražák v roce 1963 pod názvem *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*, a to jak první díl *1790–1878*, (Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963), tak díl druhý – *70. léta 19. století – 1918* (tamtéž, 1966). Významným zdrojem při sestavování těchto skript byly také publikace Josefa Kolečky (1924) – studie „*Východní nebo „Balkánská otázka“ v 19. století (do r. 1878. Stanovisko mezinárodního socialistického hnutí*“ (in *Otázky dějin střední a východní Evropy II*, Brno 1975, s. 149–221), „*Východní otázka“ nebo „balkánská otázka“ v letech 1878–1907: stanovisko mezinárodního socialistického hnutí*“ (Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická. 1974–1975, roč. 23–24, č. C 21–22, s. 229–290) a monografie *Balkánská otázka 1908–1914* (Brno 1979). Z nejnovějších prací jsme při psaní přihlíželi zejména k syntézám, vycházejících v edici *Dějiny států* nakladatelství Lidových novin, počínaje nejstarší z nich, nazvanou *Dějiny jihoslovanských zemí* (Praha 1998, 760 s.), přes *Dějiny Řecka* (1998), *Dějiny Bulharska* (2000) a *Dějiny Makedonie* (2003) až po *Dějiny Srbska* (2007) a *Dějiny Albánie* (2008).

Pokud jde o zahraniční literaturu, zásadními pro nás byly publikace, zabývající se Východní otázkou v celku. Hojně jsme proto využívali jedinečnou syntézu řecko-kanadského historika Leftena Stavrianose (1913–2004) *The Balkans since 1453* (první vydání v roce 1958; with an introduction by Traian Stoianovich, New York 2000; také v srbském překladu jako *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005), práce britského historika

1 O něm více Ivan Dorovský, *Konstantin Jireček – život a dílo*. Brno 1983.

srbského původu Stevana K. Pavlowitche (1933) *A History of the Balkans, 1804–1945* (London and New York 1999, také k dispozici v srbském překladu z roku 2004 [Beograd] jako *Istorija Balkana 1804–1945*), shrnující práci Marka Mazowera (1958) *The Balkans: A Short History* (Weidenfeld and Nicolson Book 2000). Nepostradatelné jsou také do češtiny přeložené dějiny posledních staletí osmanské říše nazvané *Úpadek a pád Osmanské říše*, sepsané Alanem Palmerem (1926) (Praha 1996). K pochopení stereotypního myšlení západní společnosti vůči Balkánu a jeho obyvatelům bezesporu přispívá známé dílo bulharské historičky Marie Todorovové (1949) *Imagining the Balkans* (Oxford 1997). Z německy psané literatury lze pro další studium doporučit mj. dílo Edgara Hösche (1935) *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart* (München 1995). Mimořádně důležitá pro nás byla jedinečná přehledová publikace staršího srbského historika Vasilja Popoviće (1887–1941) *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlike carevine u Levantu i na Balkanu* (Beograd, 1928, ve vydání z roku 1966), hojně jsme čerpali z práce Čedomira Popova (1936–2012) *Istočno pitanje i Srpska revolucija 1804–1918* (Beograd 2008), mnohé sporné momenty nám pomohla objasnit také monografie bulharského autora Krästo Mančeva (1926) vydaná pod názvem *Istorija na nacionalnija väpros na Balkanite* (Sofia 2008).

Východní otázka v 18. století

Co předcházelo

Velká osmanská expanze, jež začala v poslední třetině 14. století, trvala s krátkými přestávkami téměř tři sta let. Měla několik cílů a směrů: Balkánský poloostrov a Podunají, východní Mediterán, Blízký východ, severní Afriku a konečně i západní Středomoří. Balkán byl pokořen postupně, počínaje 60. léty 14. století do konce století patnáctého. Počátkem 16. století sultán Selim I. (1470–1520, vládl od roku 1512) porazil Peršany a ovládl velké území v přední Asii a v severní Africe (s výjimkou Maroka), což, po dobytí Egypta v roce 1517, přineslo tureckým vladařům i titul chalífy, duchovního i světského vládce islámského světa. Vzápětí po ovládnutí těchto oblastí přenesl Selimův nástupce Sulejman I. Nádherný (1494?–1566, vládl od roku 1520) směr osmanské expanze do Podunají a také do Středomoří. V roce 1521 dobyl „bránu do Evropy“ Bělehrad, v roce 1522 ostrov Rhodos, odkud byli vypuzeni rytíři řádu sv. Jana Jeruzalémského (Johanité) a museli přenést své sídlo na Maltu, v roce 1526 se odehrála i pro české země osudná bitva u Moháče, jež přinesla zánik samostatného uherského království, a v roce 1529 stanulo turecké vojsko poprvé před Vídní. V následujících desetiletích ovládla osmanská říše Budín (1541), Teměšvár (1552) a vazalský vztah vnutila i vladařům Valašska, Moldavska a Sedmihradska. Souběžně s expanzí na sever probíhala i tažení Středomořím. Z Tunisu a Alžíru ohrožovala říše nejen plavbu po Středomoří, ale i pobřeží středomořských států a jejich ostrovní državy. Neúspěch v pokusech o dobytí Malty (1565) ovšem ukázal, že se snu o ovládnutí západního Středomoří budou osmanští sultáni muset vzdát. Ve východním Středomoří se ale stali absolutními vládci, zejména poté, co do jejich rukou padl také Kypr.

Vzápětí po těchto úspěších Sulejmana I. ovšem osmanská říše utrpěla první velkou porážku, a totiž v námořní bitvě u Lepanta (1571), jež, jakkoli to v té době pochopitelně nebylo zřejmé, v podstatě znamenala konec velké turecké expanze. Po Lepantu a neúspěšné dlouhé válce (1593–1606) s habsburskou monarchií byla mezi osmanskou říší a evropskými státy nastolena jakási rovnováha, již se nepodařilo na křesťanskou stranu převážit ani po vstupu jiných evropských zemí do fronty protitureckého boje. Vedle habsburské říše, na níž spočívala hlavní tíha bojů na souši, a Benátské republiky, jež na svých bedrech nesla tíhu námořních bojů, se postupně do bojů zapojovalo také

Španělsko, Polsko a od konce 17. století Rusko. Jakkoli tedy války vedené v 17. století rovnováhu sil nijak zásadně nezměnily, začala se i přes to situace postupně vyvíjet v turecký neprospěch. Evropské země totiž vojensky sílily a stávaly se stále schopnějšími čelit turecké expanzi, naopak ve velké a stále těžkopádnější říši půlměsíce se počaly objevovat výrazné problémy, které ji oslabovaly zevnitř.

Poslední velký pokuse osmanské říše obrátit situaci ve svůj prospěch a pokračovat ve výboji do střední Evropy učinili Turci v roce 1683 při známém tažení ohromného vojska pod vedením velkého vezíra Kara Mustafy paše (1634?–1683) na Vídeň, jež pro Turecko skončilo naprostou katastrofou. Jeho porážka u Vídně, na níž měl největší zásluhu polský král Jan III. Sobieski (1629–1696), měla pro další vývoj situace dalekosáhlé důsledky. Svatá liga, vytvořená jako důsledek křesťanského vítězství roku 1684 pod záštitou papeže Inocence XI., v níž své síly spojily Svatá říše římská, Benátská republika a Polské království, k nimž se později, v roce 1686, připojilo i Rusko, dosáhla řady vítězství nad Turky a přinesla definitivní změnu poměrů. Od té doby se kyvadlo dějin již nastalo vychýlilo ve prospěch křesťanských států.

Velká vídeňská válka a Karlovičský mír

Válčení Svaté ligy proti osmanské říši bylo velmi úspěšné. V roce 1686 dobyla habsburská vojska Budín a Turci byli definitivně vytlačeni z větší části Uher. V roce 1688 do rukou rakouských vojsk padl i Bělehrad. Postup habsburské armády pod vedením slavného „turkobijce“ Ludvíka Bádenského (1655–1707) a generála Enea Silvia Piccolominiho (1640?–1689) pokračoval přes Srbsko až do Makedonie a padlo mu za obětí Skopje, čtvrté největší město říše na Balkánu, které při dobývání vyhořelo do základů. Během habsburských operací v Uhrách a v balkánském vnitrozemí dobyla v roce 1685 vojska Benátské republiky Moreu (Peloponés) a vedla střídavě úspěšné boje v Dalmácii a v Boce Kotorské, při níž využívala jako spojenecké oddíly také bojovného slovanského obyvatelstva Dalmatského Záhoří a Černé Hory. Polské vojsko pak vstoupilo do Moldávie. Velkým historickým mezníkem válčení Svaté ligy se stalo zapojení Ruska na její straně. Bylo to vůbec poprvé, co Rusko vešlo do spojení s nějakou evropskou aliancí, a bylo to také poprvé, co se Rusko zúčastnilo boje proti osmanské říši. Tímto krokem vlastně započala nepřetržitá řada rusko-tureckých válek, která skončila až bolševickou revolucí v roce 1917. Výsledek ruské vojenské ofenzívy na Krymu v letech 1687 a 1689 sice nebyl příliš úspěšný, nicméně pomohl spojencům ze Svaté ligy alespoň tím, že část tureckých a tatarských vojsk byla blokována na tomto novém bojišti. Úspěchy se mohlo vykázat teprve tažení nového ruského panovníka Petra I. (1672–1725, samostatně vládl od roku 1689) v roce 1696, kdy ruská říše získala významnou tureckou černomořskou pevnost Azov (v roce 1711 ji ovšem opět ztratila a definitivně ji ovládla teprve v roce 1774 za carevny Kateřiny II.).

Postup spojenců na Balkáně doprovázelo povstání Srbů, kteří se při tažení do hloubi osmanské říše připojovali k vojsku habsburské monarchie. V této době se mezi Srby také objevuje první ideolog obnovy srbského středověkého státu, hrabě Jiří Branković (1645–1711), který se představoval jako potomek poslední srbské středověké panovnické dynastie Brankovićů.

Na pokraji úplné vojenské porážky a ztráty velké části balkánského území ovšem osmanská říše přece jenom dokázala mobilizovat poslední zbytek sil a zastavit nápor habsburského vojska, které bylo oslabeno odchodem části svých jednotek do západní Evropy, kde francouzský král Ludvík XIV. využil skutečnosti, že velká část habsburského vojska byla angažována na tureckém bojišti, a v září 1688 vyprovokoval válku, která vešla do historie jako devítiletá válka o falcké dědictví. Císařská vojska, oslabená také morem, na nějž ve Skopje zemřel i generál Piccolomini, byla vytlačena armádou vedenou velkým vezírem Fazilem Mustafou Ćuprilićem (Köprülü) (1637–1691) zpět za Dunaj. Tento turecký úspěch se také stal začátkem velkých etnických změn v centrální části Balkánského poloostrova, známých jako Velké stěhování Srbů. Tehdy totiž více než 30 000 srbských rodin z oblasti dnešního Kosova a Metochie, severní Makedonie a jižního Srbska, jejichž příslušníci se na popud patriarchy srbské pravoslavné církve Arsenie III. Čarnojeviće (1633–1706, patriarcha v letech 1674–1691, poté do smrti metropolita szentendrejský) v průběhu rakouského tažení postavili na stranu habsburského vojska, opustili ve strachu před tureckou pomstou své domovy a přesídlili na sever od Dunaje, do oblasti jižních Uher, čerstvě zbavených turecké vlády. Jakkoli se velký vezír Mustafa Ćuprilić (albánského původu) pokoušel zamezit vylidnění země a zastavit stěhování vyhlášením rozsáhlé amnestie pro vzbouřené Srby, nepodařilo se to. Na vylidněná území se pak začalo stěhovat albánské obyvatelstvo z okolních hor, jež nedlouho před tím přijalo islám. Tato albánská kolonizace postupně osídlila území od severní Makedonie až po město Niš a změnila zásadním způsobem etnické poměry v této části Balkánského obyvatelstva, což se později, během závěrečné fáze Východní otázky i v průběhu dvacátého století projevilo dramatickými mezietnickými spory.

Pokus Turků přenést válku zpět na sever od Sávy a Dunaje a obsadit ztracená území nicméně skončil neúspěšně. V bitvě u Dunaje poblíž sremské obce Slankamen padl sám velký vezír Mustafa Ćuprilić, jeho smrt způsobila paniku v tureckém vojsku a ozdobil vévodu Ludvíka Bádenského dalším velkým vítězstvím. Smrt poměrně osvíceného velkého vezíra zároveň znamenala konec jeho vojenských a finančních reforem v osmanské říši.

Jakkoli válka pokračovala, štěstěna se začala znovu obracet proti osmanským vojskům. V roce 1697 utrpěla turecká armáda novou porážku u báčské Senty, za níž tentokrát stál, poprvé jako velitel armády, jeden z nejslavnějších protitureckých vojevůdců, Evžen Savojský (1663–1736), jenž během tažení proslul i spanilou jízdou do Bosny, během níž se svou jízdou vypálil její centrum, Sarajevo. Válkou vyčerpané strany poté,

za prostřednictvím Anglie a Holandska, zahájily mírové rozhovory. Mír mezi členy Svaté ligy byl po dlouhých jednáních uzavřen 26. ledna 1699 ve Sremských Karlovcích na principu *uti possidetis*, tedy zachování aktuálního stavu věcí. Jižní Uhry a Sedmihradsko tak připadly habsburské monarchii, temešský Banát zůstal osmanské říši. Hranice mezi oběma impérii tedy vedla na severu po řece Maruši (Mureş) k jejímu ústí do Tisy, dále pak řekou Tisou po její ústí do Dunaje, odkud diagonálně přetínala Srem na východní, tureckou, a západní, habsburskou část, od ústí řeky Bosut po ústí řeky Uny tvořila hranici řeka Sáva, a dále řeka Una. Také Slavonie, Kordun, Lika a Krbava tedy připadly opět do habsburského státu. Benátčané získali Moreu, města Knin, Sinj, Vrgolac a Gabela s jejich zázemím a také pobřežní pás od Hercegu Nového do Risnu. Polsko získalo Podolí s městem Kamencem a část jižní pravobřežní Ukrajiny. Mír s Ruskem v Karlovcích uzavřen nebyl, pouze dvouleté příměří, které bylo stvrzeno až v roce 1700 separátním mírem v Cařihradě, na základě něhož si Rusko podrželo dobytý Azov.

Habsburská Vojenská hranice

Podél celé osmansko-habsburské hranice již od 16. století vznikala zvláštní sanitární kordon, tzv. Vojenská hranice, jenž byl v různé širokém pásu budován po Velké vídeňské válce i později, po zisku Banátu, také na nově získaných územích. Vzhledem k tomu, že tato území byla po válečných taženích jen řídko osídlena, musela být nově kolonizována a na Vojenské hranici tak vznikala specifický národnostní kadlub, jakási monarchie v malém, kde vedle sebe žili kolonisté ze všech částí říše. Tato etnická pestrost je v těchto oblastech dodnes patrná. Vojenská hranice byla jedinečnou institucí. Poskytovala rakouské říši ve svých obyvatelích, kteří byli svobodnými rolníky a zároveň vojáky, dobře vycvičené, sice nepřilíš disciplinované, ale k válce vždy připravené vojsko, které z mírových stavů činících 40–50 000 mužů mohlo během velice krátké doby narůst na více než 100 000 mužů. V mírových dobách kromě administrativních nákladů a udržování poddůstojníku nic nestálo, tvořilo obrannou sílu proti Turkům a během válek bylo zhusťta využíváno i na jiných frontách. Hranice měla zcela vojenské zřízení, v němž vrchní velení reprezentovalo správu zemskou a velení pluků pak správu distriktní.

Sociální a hospodářský úpadek říše

Osmanská říše tedy ztratila obrovské území. Po staletích úspěšné expanze poprvé zažila takoveto velké ztráty a to jí do základů otřásl. Velká vídeňská válka tedy na evropském jihovýchodu způsobila dramatické změny: jakkoli to tehdy ještě nebylo zřejmé, porušila rovnováhu sil na úkor Turecka. Od Karlovického míru byla osmanská říše, přes občasné pokusy situaci změnit, v trvalé defenzívě, která také prohloubila a urychlila proces dezorganizace jejího společenského a politického systému. Do krize především upadl její feudální sipáhijsko-timárský systém, na němž do té doby spočívala její vojen-

ská a politická síla. Islámská šlechta, sipáhijové (begové), která měla svá léna, timáry, sultánem pouze propůjčena a nebyla dědičná, aby si tak jejich držení stále znovu a znovu museli v boji zasloužit (z tohoto pravidla platily pouze nemnohé výjimky, jednou z nichž bylo dědičné držení timárů bosenskými begy). V důsledku úpadku centrální moci začaly být timáry vyjímány ze sultánské půdy a měněny na tzv. čifliky (velkostatky), které již byly v trvalém vlastnictví sipáhijů. Ti je ovšem často prodávali nebo pronajímali muslimským úředníkům, ale také janičárům (kteří se některých timárů zmocňovali i násilím), obchodníkům, ba i bohatým zemědělcům, kteří byli vypuzeni z území, jež říše ztratila. Těmto majitelům nebo nájemcům se pak říkalo aga.

Agové obvykle přestali uznávat právo na timáru usazených rolníků na půdu, jež jim byla zajištěna zvláštním dokladem (tzv. tapija) a nutili je půdu znovu si pronajímat. Agům se platila většinou třetina úrody, kromě toho museli rolníci nadále odvádět desetinu sipáhijovi a daň státu. Část čifliků provozovali agové ve vlastní režii, přičemž nutili rolníky k robotě. Doposud víceméně svobodní rolníci, kteří měli v osmanské říši mnohem lepší postavení než nevolníci na Rusi, v podunajských knížectvích a obvykle i než ve střední Evropě, tak počali být znevolňováni. Naopak begové a místní pašové se stávali stále nezávislejšími a přestávali být oporou pro sultána. Autorita ústřední moci tak v provinciích slábla, a tím se zvětšoval ekonomický, daňový a mnohdy i náboženský tlak na masu křesťanských poddaných říše. Začíná proto sílit sociální nespokojenost, projevující se i vzrůstajícím počtem zběhlých rolníků, organizovaných do zbojnických (hajduckých, v řeckém prostředí kleftských) družin. Sociální vření, které dostává také náboženský charakter, neboť sociálně zbídačovány jsou z největší části (ale pochopitelně ne pouze) křesťané, a jejich vykořisťovateli muslimové, pak začíná postupně, od posledních desetiletí 18. století, přerůstat v národní hnutí, neboť vykořisťovaná křesťanská rája se v islámském teokratickém státě, v němž do té doby hrála roli pouze příslušnost k tomu kterému náboženskému milletu, a nikoli etnicita, postupně začíná národnostně identifikovat. Tohoto silícího vnitrostátního sociálně-etnického pnutí, které říši vnitřně nesmírně oslabovalo, začaly využívat i vnější síly, křesťanské velmoci, které podle svých aktuálních politických potřeb hnutí křesťanského obyvatelstva osmanské říše podporovaly. Uvědomující se křesťanská rája pak opět, ve svém odporu vůči systému, hledala oporu ve vnějších silách, neboť ona sama v sobě během 18. století kvůli obecné zaostalosti osmanské říše a jejích balkánských držav ještě nenachází dostatek sil, organizačních schopností a sebedůvěry k samostatnému odporu.

Centrální turecká moc tak postupně ztrácí přímou kontrolu nad vzdálenějšími částmi své říše. Některé její oblasti se prakticky osamostatnily – např. Černá Hora, která ani v dobách největší slávy osmanské říše nebyla nikdy definitivně podmaněna – jiné získávají jistou míru samostatnosti – zde je nutno zdůraznit zejména podunajská knížectví Moldávie a Valašska, která se těšila autonomii, určitou míru nezávislosti, přinejmenším

v oblasti obchodu, měly i některé řecké oblasti, zejména pobřežní části, jiná uzemí se postupně stávají centry odporu – např. z větší části Srby osídlený smederevský (bělehradský) pašalik, jehož hnutí mělo oporu v národně i duchovně pokročilém srbském prostředí v habsburské monarchii.

Autorita sultána – v očích křesťanských poddaných císaře, cara – upadala hlavně ze dvou faktorů. Byla to zejména skutečnost, že ústřední moc, k níž se křesťanská rája s nadějami obracela před svévolí, korupcí, násilnostmi ba loupežemi provinčních pašů, nebyla schopna pacifikovat jejich násilné a často separatistické tendence, podporované mnohde i bandami zběhlých janičárů, kdysi elitního vojska impéria. Dalším faktorem byly téměř permanentní války s vnějším nepřítelem, jež říše, a tedy sultán, vedla navzdory upadající síle své vojenské moci. Rozpad timárského systému oslaboval odhodlání sipáhijů, elitní osmanské jízdy, k boji, z něhož již neměli žádného prospěchu. Janičárský sbor, kdysi úderná a neporazitelná síla osmanského vojska, jehož doplňování pomocí daně z krve (devširmu) křesťanského obyvatelstva definitivně přestalo v polovině 17. století, se postupně přetvářel v nedisciplinovanou a svéhlavou vojenskou (a vzhledem k jejich velké síle i politickou) kastu, která byla větším nebezpečím pro samotného sultána než pro nepřátele říše. Na sultánovy výzvy k boji reagovala v 18. století vždy méně než polovina příslušníků janičárského sboru, který tehdy čítal kolem 150 000 mužů, z řad sipáhijů pak ještě menší procento. Podle pozdějších odhadů užívalo v říši v 18. století svých privilegií kolem sta tisíc sipáhijů, z nichž ale do boje pravidelně táhlo nejvíce 25 000 mužů.²

Snaha osmanské říše o zvrácení vojenské situace

Je paradoxní, že i za těchto poměrů Turecko stále vedlo války, které navíc z větší části samo vyvolávalo. Nechtělo se totiž smířit s obrovskými územními ztrátami z Velké vídeňské války. Některé z těchto válek byly pro turecké zbraně sice úspěšné, nicméně s každou další akcí turecká moc neustále oslabovala. Tak již v roce 1710 pod vlivem švédského krále Karla XII. a krymských Tatarů se Vysoká Porta rozhodla napadnout Rusko a získat zpět azovskou pevnost, která otvírala silicí ruské říši Petra Velikého cestu do Černého moře, jež bylo do té doby vlastně vnitrotureckým „jezerem“. Petr I. vydal při této příležitosti provolání k „ujarmenému křesťanskému lidu“ Balkánu, a vyzýval jej k povstání. Zareagovali pouze Černohorci, kteří však na svou akci krvavě doplatili. Od té doby se nicméně datuje černohorská afinita k Rusku, která později vedla prakticky až k finanční závislosti tohoto hrdinného státěčku na mocné pravoslavné říši na Východě. Petr I. byl na řece Prut sultánským vojskem v roce 1711 poražen a byl nucen přistoupit k míru, v jehož důsledku Rusko Azov ztratilo a jeho úsilí o přístup k Černému moři bylo na dalších padesát let zastaveno. Černá Hora jako odplatu za svou pomoc Rusku poprvé

2 Čedomir Popov, *Istočno pitanje i srpska revolucija 1804–1918*. Beograd 2008, s. 23.

a naposled zažila to, že celé její území včetně slavného kláštera v Cetinji – vznikajícím sídelním centru tohoto teokratického státěčku, jehož představení byli zároveň pravoslavnými metropolity, vладыky, a zároveň světskými panovníky – bylo křížující trestnou výpravou bosenského Numana paši Čupriliće vypáleno a vyloupeno. Černohorští vůdci, včetně metropolity Danila z rodu Petrovičů, prvního v řadě černohorských panovníků z tohoto rodu, uprchli před tureckou pomstou na území Benátské republiky.

Impérium, povzbuzené vítězstvím nad Ruskem, se pustilo v roce 1714 do boje proti Benátkám. Turecké úspěchy u Morey a na Krétě přiměly habsburskou monarchii, aby se do boje na straně Benátek zapojila i ona, a v roce 1716 tak došlo k další rakousko-turecké válce. Své geniální vojenské myšlení v něm opět projevil Evžen Savojský. V srpnu 1716 porazil téměř dvojnásobně silnou tureckou armádu pod pevností Petrovaradín, dobyl Temešvár, a nakonec, v srpnu 1717, získal i Bělehrad a táhl dále do tureckého (srbského) vnitrozemí. I přes tyto úspěchy ale nakonec rakouské velení souhlasilo s mírem, jenž byl podepsán v Požarevcu 21. července 1718. Rakousko díky němu získalo i zbytek jižních Uher – celý Temešský Banát a východní Srem, k tomu ještě na východě tzv. Malé Valašsko (Oltenii), na západě pak pás území podél Sávy na bosenské straně, Bělehrad a velkou část Srbska, sahající na jihu ke Kruševci. Benátky nicméně ztratily Krétu (Kandii) a Peloponés, udržely však své panství v Dalmácii a jižní Hercegovině (Imotski). Díky Požarevackému míru získávalo Rakousko rozhodující vliv na Východní otázku, zatímco Benátky svoji pozici nezadržitelně ztrácely.

Válka tedy přinesla Turecku další velké územní ztráty. Poprvé přišlo o území na jih od Dunaje, který byl pro sultána, podobně jako kdysi pro římské císaře, považován za nedotknutelnou a nepřáteli nepřekročitelnou hranici. Impérium se navíc dostalo do dlouhotrvajících bojů s Persií, které jej dále oslabovaly.

Bezprostředně po válce s Peršany, v roce 1735, zahájila říše válku s Ruskem carevny Anny Ivanovny (1693–1740, vládla 1730–1740), zapleteným v té době ještě do války o polské dědictví. Ruské vojsko se v této válce pokoušelo dobýt Krym. Jako učebnicový příklad vysoké vojenské strategie se dlouho poté uvádělo bleskové dobytí Perekopské šíje, jež se 21. května 1736 podařilo padesátitisícové ruské armádě vedené polním maršálem Burkhardem Christophem von Münnich (1683–1767). Jakkoli ruská vojska tehdy dobyla i Bachčisaraj centrum krymských Tatarů, musela se kvůli šířící se epidemii a vážnoucímu zásobování z Krymu stáhnout (v bojích tehdy padlo kolem 2 000 mužů, nicméně epidemie vyřadila ze stavu téměř polovinu Münnichova mužstva). Ruský cíl – ovládnutí strategicky důležitého poloostrova, však tímto tažením opět nabyl jasnějších obrysů. Dne 19. července 1736 se navíc jiné části ruské jižní armády podařilo opět dobýt Azov a v létě 1737 (2. července) Münnich po tří denním obležení získal také pevnost Očakov.

Povzbuzeno ruskými úspěchy se do boje proti sultánovi zapojilo také Rakousko. Karlu VI. (1685–1740) se v té chvíli zdálo, že nastala příhodná doba pro definitivní porážku

staletého nepřítel. Válka, již habsburský panovník vyhlásil říši půlměsíce po uzavření spojenecké smlouvy s Ruskem, měla za cíl rozšířit vliv habsburské monarchie přes celou Bosnu až do Albánie po ústí Drimu do Bojany u Skadaru, východním směrem pak sféra zájmů vídeňského dvora dosahovala přes Valašsko a Moldávii k řece Prut. Již počáteční kroky v realizaci tohoto ambiciózního plánu ale ukázaly, že šlo o podnik zcela iluzorní. V čele vojska totiž již nestál generalissimus Evžen Savojský, který v na vojáka pozhnaném věku 73 let zemřel nedlouho před vypuknutím války – 19. května 1736. Rakousko poté dlouho nemělo takového vojevůdce, což se jednoznačně ukázalo i v tomto válečném podniku. Rakušané sice opět válčili v Bosně a v Srbsku, na Kosovu a v Hercegovině došlo znovu k povstání křesťanského obyvatelstva, ale generalita trestuhodně podcenila sílu turecké armády, o níž se domnívala, že je po ruských vítězstvích demoralizovaná a vyčerpaná. Neschopné rakouské velení se dopustilo řady naprosto neslýchaných strategických chyb a po těžké porážce u Grocké (mezi Bělehradem a Smederevem) 22. července 1739 nakonec vydalo bez boje (a potřeby) i Bělehrad. Jakkoli ruský spojenec zasadil v té době východní turecké armádě těžkou ránu v podobě drtivého vítězství u Stavučan v blízkosti známé pevnosti Chotin v Bukovině, byl mír, uzavřený za francouzského prostřednictví v Bělehradě, pro Rusko velmi nepříznivý a pro Rakousko v podstatě potupný. Rakousko ztratilo všechny své državy jižně od Dunaje a Sávy a východně od řeky Uny, na východě pak také Malé Valašsko. Sáva a Dunaj se tak na dalších 150 let skutečně staly nepřekročitelnou hranicí mezi habsburskou monarchií a osmanskou říší. Rusku sice zůstal Azov, ale pod podmínkou, že zboří jeho opevnění, Chotin s celou Moldávií a Očakov musela carská říše opustit.

Během této z hlediska křesťanských mocností nešťastné války došlo znovu k masovým migracím obyvatelstva směrem do Podunají. Srbové pod vedením patriarchy Arsenije IV. Šakabenty (1698–1748) spolu s katolickými Albánci opět opouštěli Kosovo a Metochii, část uprchlíků pocházela také z oblasti Hercegoviny. Všichni se usadili v jižních Uhrách, případně ve Slavonii.

Po Bělehradském míru se mezi evropskými křesťanskými státy a osmanskou říší rozhostilo třicetileté příměří. Během něho ovšem, přes zjevný úspěch v poslední válce, pokračovala turecká stagnace. Po neúspěších habsburské monarchie a naopak úspěších Ruska byla na Balkáně posílena role východní pravoslavné říše. Dvojí zklamání z neúspěchu při podpoře habsburských vojsk a dvojí stěhování srbského obyvatelstva učinilo své a pravoslavné balkánské obyvatelstvo začalo po Bělehradském míru svůj další osud spojovat hlavně s Ruskem. To začalo na Balkáně, a nejen tam, působit i v kulturním ohledu. Rusko postupně vypracovávalo i svůj politický program vůči Turecku, spočívající ve snaze o patronát nad pravoslavným balkánským obyvatelstvem osmanské říše (a v případě možnosti i o konečnou porážku Turecka), který byl dokončen během vlády carevny Kateřiny II. (1729–1796, na trůnu od roku 1762).

Prvá fáze Východní otázky

Rusko-turecká válka 1768–1774 a mír v Küçük Kajnardži

K dalšímu vyhocení situace na jihovýchodě Evropy došlo koncem šedesátých let v souvislosti s politickou krizí v mocensky upadajícím Polsku, jehož král Stanislav August Poniatowski (1732–1798, vládl v letech 1764–1795), oblíbenec (a snad i milenec) ruské carevny Kateřiny II. vedl Polsko do stále větší závislosti na Rusku. Turecko sílí vliv Ruska v Polsku, které se v roce 1768 dostalo prakticky do ruského protektorátu, sledovalo se stále větším znepokojením. Proti králi a ruskému vlivu v témže roce povstala tzv. Barská (podle města Bar v Podolí) konfederace polské šlechty a došlo prakticky k občanské válce, přičemž do bojů na straně legitimního polského krále se zapojily i ruské sbory. Válka konfederátů nebyla od počátku úspěšná a proto se jejich představitelé, podporovaní francouzskou diplomacií, obrátili o pomoc k Vysoké Portě. Turecko se situace snažilo pochopitelně využít a rozhodlo se vystoupit na podporu konfederátů až poté, co mu byla ze strany povstalců přislíbena Volyně a Podolí! Po řadě pohraničních incidentů, v nichž hráli na ruské straně důležitou roli záporožští kozáci, vyhlásil turecký sultán Mustafa III. (1717–1774, vládl v letech 1757–1774) 25. září 1768 Rusku válku. Seriózní válečné operace, v nichž bylo Rusko diplomaticky (a také pomocí vojenských poradců v ruském loďstvu) podporováno Velkou Británií a Turecko Francií, ovšem začaly teprve následujícího roku. Válečné cíle si v této válce vytýčilo Rusko nemalé: zabezpečení svobodné plavby ruské flotily po Černém moři, vyvázání krymského tatarského chanátu z turecké závislosti (jako první krok k jeho definitivnímu ovládnutí), uznání ruských zájmů v Polsku ze strany osmanské říše a konečně také ruský protektorát nad pravoslavnými křesťany v Turecku.

Na počátku války Rusko opět vyzvalo křesťanské balkánské národy k povstání. Válka se pro Rusko od počátku vyvíjela poměrně příznivě. Ruská vojska obsadila podunajská knížectví, na podporu pozemních vojsk obeplula ruská baltická flotila s britskou pomocí Evropu a poprvé v historii veplula do Středozemního moře. Poté, co se přiblížila k řeckým břehům, vypuklo masové povstání na Peloponésu. Povstaleckým centrem se stal přístav Navarino (dnes Pylos), jehož zátoka zároveň poskytovala základnu ruské flotile. Pomoc ruského námořnictva povstalcům ovšem byla nutně jen velmi omezená, což mělo na další vývoj povstání osudný vliv. Povstalci tak byli záhy přemoženi tureckou přesilou a území, na němž povstání vypuklo, bylo vystaveno následným surovým represáliím. Na oplátku ovšem ruské loďstvo pod vedením knížete Alexeje Grigorjeviče Orlova (1737–1807) (s přispěním najatého britského kontradmirála Johna Elphinstona) u ostrova Chios v Češmenském průlivu zcela zničilo tureckou flotilu. Byla to první velká porážka tureckého loďstva od námořní bitvy u Lepanta (1571), a také první rusko-

-turecká námořní bitva. Také na souši byla ruská vojska úspěšná a v řadě bitev porazila tureckou armádu v Besarábii a v roce 1771 vstoupila na Krym.

Ruská vítězství ovšem znepokojila také Francii a Rakousko. Bylo totiž zřejmé, že mohla ohrozit rovnováhu sil v jihovýchodní Evropě. Rakouský kancléř Václav Antonín Kounic (1711–1794) se s těmito obavami ostatně otevřeně svěřil ruskému vyslanci při habsburském dvoře. Po sérii porážek proto požádala Porta Rakousko a Prusko o zprostředkování míru, čehož se tyto velmoci s radostí chopily. Kateřina Veliká přitom nemohla ignorovat znepokojení ostatních evropských velmocí, tím spíše, že v té době začala být ruská jižní armáda decimována morem, který se šířil na Krymu. Mírová jednání, vedená nejprve v moldavských Fokšanech (Focșani) a poté v Bukurešti se ale protahovala celý rok 1772 a část roku 1773. Turecko, podporováno francouzským vyslancem, při nich nikterak nesouhlasilo s uznáním nezávislosti Krymu, a tak se v roce 1773 válka opět rozhořela naplno. V mezidobí (1772) si ovšem Rusko s Rakouskem a Pruskem rozdělily část Polska (první dělení Polska), čímž byly otupeny hrany mezi těmito státy. Na turecké bojiště se tak z Polska mohly přesunout nové ruské posily (a také úspěšný velitel Alexandr Vasiljevič Suvorov [1729–1800]). V roce 1774 vpadla ruská vojska na turecké území v Bulharsku a oblehla tureckou armádu v pevnostním městě Šumenu (známém v dobové literatuře spíše podle tur. názvu Šumla). V Istanbulu zavládla panika a Porta tak pod vlivem této mimořádně nepříznivé vojenské situace musela přijmout ruské podmínky.

Závěrečná fáze mírových jednání se uskutečnila v Dobrudži, v městečku Kjučuk Kajnardži, a skončila uzavřením míru 21. července 1774. Byl to svými podmínkami v celém průběhu Východní otázky nejvýhodnější mír, jaký Rusko uzavřelo. Vyděloval z Turecka tatarské území na Krymu a uděloval mu samostatnost, přiznával Rusku právo chránit zájmy pravoslavných křesťanů v podunajských knížectvích Valašsku a Moldavsku a garantovat jejich autonomii, mír znamenal pro Rusko také územní zisky v podobě Kinburnského poloostrova při ústí řeky Dněpru do Černého moře a krymského města Kerč s pevností Jenikale na břehu Kerčského průlivu. Rusko navíc získalo možnost svobodné plavby po Černém moři a po Dunaji, možnost volného průjezdu Bosporem a Dardanely a obchodní výhody v celé osmanské říši, podobné těm, které na základě režimu kapitulací měla již od 16. století Francie. Rusko na základě tohoto obchodního dodatku získalo také možnost otevírat své konzuláty v důležitých centrech říše. Mír v Kjučuk Kajnardži tak položil základ další ruské politiky vůči osmanské říši, jež se tak přes protektorát nad tureckými křesťany snažila získat i protektorát nad celým Tureckem. Po tomto míru to vypadalo tak, že se Rusko skutečně stává hlavní silou, ovlivňující vývoj v Turecku. Mír v Kjučuk Kajnardži je také považován za počátek „akutní“ fáze Východní otázky.

„Řecký projekt“ a válka v letech 1787–1792

Pod vlivem výhodného ruského míru se začalo východní politice aktivně věnovat také Rakousko. V roce 1775 vtrhla rakouská vojska do Bukoviny, která formálně zůstávala v tureckém vlastnictví. Ruské velení tehdy navrhlo carevně nevměšovat se do této záležitosti. Rakouský vpád byl Portě vysvětlen jako „odměna“ za rakouské prostředkování v mírových jednáních. Vyčerpané Turecko tak muselo bez boje skousnout další územní ztrátu, již ovšem nepovažovalo za definitivní, nicméně již nikdy nemělo sílu tuto situaci zvrátit a Bukovina tak až do roku 1918 tvořila součást habsburské říše (po roce 1867 Předlitavska). Ruské a rakouské ambice se ovšem mírem v Kjučuk Kajnardži a připojením Bukoviny nevyčerpaly. Pro carevnu Kateřinu Velikou představovalo další cíl získání Krymu, jenž byl mírem vydělen ze svazku osmanské říše, což také při první vhodné příležitosti učinila. Ta se naskytla v roce 1783, a málem kvůli ní opět vypukla válka. Také Josef II. který v roce 1780, po smrti své matky Marie Terezie, osaměl na císařském trůnu, počal připravovat průnik na Balkán. Bylo jasné, že při tom budto bude muset s Ruskem spolupracovat, nebo s ním válčit. Zvítězila pochopitelně první alternativa a tak v roce 1781, tedy ve stejném roce, v němž vydal toleranční patent a zrušil nevolnictví, uzavřel s Ruskem formální spojeneckou smlouvu.

Rakousko-ruský spolek sice byl založen jako defenzivní a nezahrnoval články o útoku na Turecko a dělbě jeho území, nicméně obě strany takovéto plány připravovaly. Kateřina II. již následujícího roku navrhla Josefu II. plán na rozdělení osmanského impéria, který vešel do historie jako tzv. „řecký projekt“. Plán předpokládal, že by z území Besarábie, Moldavska a Valašska vznikl „nezávislý“ stát Dácie, spravovaný křesťanským panovníkem (na jeho místo plánovala carevna svého favorita Grigorije Alexandroviče Potěmkina), větší část Balkánského poloostrova včetně Istanbulu měl být včleněn do obnoveného Řeckého císařství, za jehož vládce byl předurčen carevnin vnuk Konstantin Pavlovič (1779–1831), jehož křestní jméno vybrala osobně carevna již myšlenkou na nového konstantinopolského císaře. Josef II. se s tímto projektem, který prakticky předpokládal, že území celého evropského Turecka by se ocitlo pod přímým ruským vlivem, pochopitelně nemohl ztotožnit. Nicméně vzhledem ke spojenecké smlouvě jej nemohl ani zcela odmítnout. Počal jej tedy spolu s kancléřem Václavem Antonínem Kounicem „rozpracovávat“ a měnit ve svůj prospěch. Podle doplňků měla Rakousku připadnout oblast Malého Valašska (Olténie), kterou již jednou, v letech 1718–1739 říše vlastnila, dále pás území na jih od Dunaje mezi Nikopolí a Bělehradem, aby tak část Dunaje, jejíž protější břeh činilo právě Malé Valašsko, z obou stran zůstala pod kontrolou monarchie, pod níž by měla patřit také podstatná část západního Balkánu od linie Bělehrad – ústí řeky Drim. Plán předpokládal i zapojení upadající Benátské republiky (před níž již v té době stálo pouze několik let samostatnosti) s tím, že by benátská území na Jadranu převzalo Rakousko (Istrie, Dalmácie, Boka Kotorská) výměnou za Moreu, Kandii, Kypr a Jónské ostrovy. Dácie a Řecké císařství by

pak musely Rakousku přislíbit obchodní výhody. Carevna rakouský plán přijala s určitými výhradami, nelíbilo se jí, že by se od plánovaného císařství měla oddělit Morea a Jónské ostrovy, nicméně nakonec na tuto eventualitu přistoupila. Ze všech ostatních relevantních velmocí s tímto ambiciózním plánem vyjádřilo souhlas pouze Prusko, které ale požadovalo odpovídající kompenzace v Polsku.

Hlavní protivníci plánu, Anglie a Francie, v té době ale byli vyčerpaní vzájemnou válkou v Americe, takže rusko-rakouští spojenci bez ohledu na jejich mínění začali na realizaci „porcování medvěda“ pracovat. Celá věc měla ale jeden podstatný háček: medvěd ještě ani zdaleka nebyl mrtvý.

Rusko začalo na Krymu pod vedením knížete Grigorije Potěmkina (1739–1791) intenzivně stavět vojenskou přístavu Cherson (název byl zvolen podle antického města Chersonésos) a Sevastopol, v nichž urychleně budovalo černomořskou flotilu. Cherson v roce 1787 navštívil i Josef II. a setkal se zde se stárnoucí ruskou carevnou. Vojenská aktivita na Krymu ale sultánovi pochopitelně nemohla zůstat utajena, a aby předešel případnému překvapení, vyhlásil nakonec, po sérii diplomatických incidentů, 24. srpna 1787 Rusku válku.

Válečná dějství zbytku roku ale nebyla příliš intenzivní. A protože Rusko bylo napadeno, splnilo Rakousko své spojenecké závazky a 9. února 1788 a vstoupilo i ono do války, která, jak se později ukázalo, byla historicky posledním rakousko-tureckým ozbrojeným konfliktem.

Turecko bleskovým vyhlášením války překazilo důkladné spojenecké přípravy, směřující k jeho definitivnímu zničení, a zastihlo spojence nedostatečně připravené. Na druhé straně i ono samo vstoupilo do války bez důkladné přípravy a tak byla válečná dějství od počátku vedena dosti liknavě. Rusové však přeci jenom postupně získali iniciativu. V roce 1788 zničili část turecké černomořské flotily a po delším obléhání znovu dobyli pevnost Očakov. Zpráva o tomto neúspěchu prý natolik otřásla jinak celkem mírumilovným sultánem Abdul Hamidem I. (1725–1789, vládl od roku 1774), že čtyři měsíce nato zemřel.

Rakousko vstoupilo do války ještě méně připravené než Rusko. Ve válce využilo opět, jako již mnohokrát před tím, srbských dobrovolníků, zběhlých na rakouské území jak z oblasti smederevského pašaliku, tak z Bosny a Hercegoviny, a vytvořilo z nich pomocné sbory (Freikorps, srb. Frajkor), jimž velel srbský hraničářský plukovník Mihailo Mihailjević. V roce 1788 tyto dobrovolnické jednotky operovaly na tureckém území v Srbsku prakticky samostatně, neboť bojové operace rakouské armády směřovaly především do Valašska. Rakouská armáda zde ale utrpěla sérii porážek, jejichž důsledkem byl pustošivý turecký vpád do Banátu. Před porážkou zachránily Rakousko pouze ruské úspěchy. V důsledku rakouských porážek byla rozdrčena i část osamocené působících frajkorů. Zkušenosti, které srbští dobrovolníci získali v těchto bojích, ovšem za šestnáct let uplatní při prvním velkém samostatném povstání.

Větších úspěchů dosáhla rakouská vojska teprve následujícího roku, kdy byl vedením armády pověřen jednašedesátiletý polní maršál Ernst Gideon Laudon. Bylo to poslední velké tažení jeho slavné vojenské kariéry (zemřel v roce 1790), již rozšířil vytlačení Turků z Banátu (část rakouské armády poté vítězně vstoupila i do Bukurešti) a definitivně ověřil dobytím Bělehradu 7. října 1789. Rakouské oddíly pak pronikly hluboko do srbského území. V témže roce ovšem propukla Velká francouzská revoluce, která do základů otřásla Evropou. Když v únoru 1790 zemřel císař Josef II., bylo jasné, že Rakousko nemůže i přes velký bělehradský úspěch ve válce pokračovat. Za prostřednictvím pruského krále Fridricha Viléma II. (1744–1797, vládl od roku 1786) pak Rakousko uzavřelo s Tureckem separátní příměří a konečně 4. srpna 1791 ve městě Svištov také mír na principu *status quo ante bellum* s tím, že rakouská strana vymohla amnestii pro všechny sultánovy poddané, kteří se zúčastnili bojů, tedy především pro srbské dobrovolníky.

Poté, co se Rakousko vyvázalo z války, ztratila i přes několik zajímavých vítězství především na moři smysl také ruská ofenzíva. Nový sultán a budoucí velký reformátor Selim III. (1761–1808, syn Mustafy III. a synovec Abdul Hamidův, vládl v letech 1789–1807) chtěl před uzavřením míru prestiž Turecka povzbudit alespoň jedním malým válečným vítězstvím, ale stav turecké armády nic takového neumožnil. A tak byla osmanská říše nucena 9. ledna 1792 v moldavských Jasech podepsat mír, jenž ale nebyl pro nového osmanského panovníka nijak tragický. Stvrdil ruské vlastnictví Krymu a nově také pevnosti Očakov, a posunul hranici mezi dvěma říšemi k řece Dněstr. Díky tomu byly nedaleko ústí Dněstru v roce 1794 položeny základy nového přístavního města a pevnosti Oděsy, která se během několika let stala jedním z nejvýznamnějších černomořských center s četnými obchodnickými koloniemi Řeků, Bulharů, Arménů a Židů. Turecko mělo zaplatit Rusku válečné kontribuce sedm milionů rublů, jež však ruský vyjednavč kníže Alexandr Andrejevič Bezborodko (1747–1799), jeden z architektů ruské zahraniční politiky, jménem ruské říše velkoryse odmítl. Finanční záležitosti osmanské říše totiž i bez toho spěly ke krachu.

Tak byla završena další fáze Východní otázky. Válka z let 1787–1792 nepřinesla, přes velké plány Ruska a Rakouska, žádnou změnu v jejím řešení. Byla to nicméně poslední válka, v níž nehrál významný faktor některý z balkánských křesťanských národů. Drahocenné zkušenosti a sebevědomí ale získali během této války především Srbové, a to se projeví již o deset let později, před prvním srbským povstáním, v němž se Srbové objeví jako samostatný faktor v rozvoji Východní otázky. Od této doby se národně revoluční faktor stane trvalou součástí tohoto velkého historického komplexu.

Východní otázka a srbská a řecká národní revoluce

Na přelomu 18. a 19. století se do rozvoje a řešení Východní otázky zapojil nový historický faktor, jehož význam se postupně stal rozhodujícím. Tímto faktorem byla národně revoluční a osvobozenecká hnutí balkánských národů. Tato hnutí byla vyvolána, resp. vznikla v důsledku řady historických příčin: prohlubováním vnitřní krize osmanského impéria, kulturním a politickým „dospíváním“ a probouzením národního vědomí balkánských národů, inspirujícími myšlenkami evropského osvícenství a zejména pak příkladem Velké francouzské revoluce. K tomu se přidružovaly i spory evropských velmocí kolem evropského jihovýchodu a východního Středomoří jakož i stálé pokusy některých z nich o narušení integrity, ba o zničení osmanského impéria. Východní otázka se tedy vstupem do 19. století značně zkomplikovala, neboť se stala složitější o jednu komponentu, bez jejíhož působení ji není možno zkoumat ani pochopit. Národnostní problémy v evropské části osmanské říše se totiž staly jedním z nejsilnějších hybatelů Východní otázky, ale směr a tempo jejich rozvoje většinou vždy velice silně závisely na vnějších, mezinárodních faktorech.

Reformní pokusy Selima III. a odstředivé snahy provinčních pašů

Kořeny krize osmanské říše ležely v postupném úpadku základů společensko-ekonomického systému, na nichž stát spočíval. Výše jsme již vzpomenuli zánik sipáhijsko-timárského systému, jenž kdysi tvořil pilíř vojenské síly říše, ale také zaručoval sociální smír mezi „rájou“ a státem. Nový číftlický systém znevolňoval křesťanské rolníky, kteří byli stále více a více doslova vykořisťováni, zatímco begové a agové bohatli a vyhýbali se přitom svým povinnostem vůči sultánu a státu. Vliv centra slábl, kdežto janičáři, sipáhijské i provinční úředníci projevovali stále větší nedisciplinovanost a svévoli, přičemž křesťanská „rája“ stále hůře snášela sílící ekonomický nátlak z jejich strany. Ti, co měli být pilířem systému, požadovali větší a větší práva a privilegia. Zemi, zejména však její evropskou část, tak na konci 18. století zachvátil chaos. Tuto situaci si dobře uvědomoval

nový osvícený turecký sultán Selim III. (1789–1807), který „svým charakterem a ušlechtilou snahou pracovati pro dobro své země vynikal vysoko nad jiné sultány turecké“.³ Selim III. chtěl i jinak říši reformovat: snažil se především vybudovat moderní armádu, vycvičenou podle západoevropských vzorů nejlépe pruskými a francouzskými důstojníky, a k tomu samozřejmě potřeboval rozpustit tradiční složky armády, které se mezi tím staly brzdou rozvoje celého státu, a totiž janičárskou pěchotu, a vůbec celou instituci janičářů, „kteří svou zbýjností a náchylností ke vzpourám a vkládání se do státních záležitostí byli na překážku každému zlepšení poměrův“,⁴ a sipáhijskou jízdu.⁵ Celý soubor jeho zákonů, nazvaný *nizam i džemahid*, vydaný v prvních letech jeho vlády, měl za cíl omezit a reformovat sipáhijský lenní systém a zároveň zabránit spontánní přeměně sipáhijských lén na čifliky.

Všechny sultánovy reformy, omezující samostatnost sipáhiů a janičářů, se projevil prudkým odporem těchto vrstev, který měl často i charakter odstředivých tendencí, kdy se jednotliví odbojní pašové pokoušeli vzepřít vůli Istanbulu. Prvním z nich byl janinský Ali paša Tepelendi (Tepelen) (1741–1822), který od přelomu 18. a 19. století až do roku 1822 ovládal jižní Albánii. Dnes jej Albánci považují za jednoho ze sjednotitelů albánských zemí. Ali paša Portě pomohl pokořit několik odbojných vasalů a vyznamenal se také ve válečných operacích v Banátu ve válce s Rakouskem. Proto Porta zpočátku ani příliš nenamítala, když se roku 1788 lstí a podplácením zmocnil janinského pašaliku. S jeho jménem je spojena řada neslýchaných krutostí a masakrů: vyvrácení Moskopolje, cincarského města s více než 60 000 obyvateli, masakr v roce 1798 v Preveze, bývalém benátském epirském městě, které po pádu republiky připadlo Francii, krutým potlačením povstání Suliotů v roce 1803 aj.⁶ Od roku 1807 pak vládl prakticky neomezeně v jižní Albánii, Epiru, Thesálii a jižní Makedonii a do Cařihradu odváděl pouze roční poplatek. Anglie, Francie a Rusko měly při jeho dvoře dokonce generální konsuly. V době jeho největší slávy se odhadovalo, že může postavit do pole až stotisícovou armádu. Teprve Selimův nástupce Mahmut II. proti němu vypravil vojsko, před nímž se Ali paša 10.

3 Hýbl. (= František Hýbl), *Turecko (dějin politické)*. Ottův slovník naučný XXV. Praha 1906, s. 897.

4 Tamtéž.

5 Právě reforma armády Selima III. stála doslova hlavu. Když v roce 1805 hatt-i šerifem vyhlásil vojenskou povinnost, „rekrutaci“ všech muslimských mladíků mezi 20–25 lety do svého „Nového vojska“ (tur. *Nizam-i Cedit*), vyvolalo toto opatření jak v Istanbulu, tak v provinciích takovou míru nespokojenosti, jež se po vypuknutí rusko-turecké války v roce 1806 a po prvních neúspěších přetvořila v otevřenou vzpuru proti sultánovi. Ten byl v květnu 1807 svržen, internován a nedlouho poté v internaci zabit. Reformy tím byly na delší dobu ohroženy. Sultánu Mahmutu II., který byl po krátké době zmatků nastolen skupinou kolem vlivného rusčuckého paši (Rusčuk – dnes Ruse v Bulharsku) Mustafou Bajraktarem, blízkým příznivcem svrženého sultána, ale trvalo dalších 20 let, než se s janičáry definitivně vypořádal.

6 V době rakousko-rusko-turecké války se podařilo vyslanci Kateřiny Veliké přimět tento nepokorný původem řecko-albánský, v té době již ovšem pouze řecký kmen, sídlící v jedenácti obcích v oblasti Suli na jihu Epiru k vystoupení proti osmanské říši.

ledna 1822 odhodlal ke kapitulaci. Byla mu sice zaručena bezpečnost, ale slovo vítězové nedodrželi a 5. února byl zavražděn. V jeho paláci údajně bylo nalezeno 10 milionů zlatých hotových peněz...

Východní část Rumelie ovládl koncem 18. století Osman Pasvanoglu (1758–1807). Tento vzbouřenec pocházející z vážené vidinské janičárské rodiny měl zkušenosti z vojenské služby valašskému fanariotskému knížeti Nikolaosi Mavrogenisovi. Později při svém odporu proti „nemuslimským reformám“ Selima III. dobyl roku 1794 Vidin a odtud pak neomezeně vládl do roku 1807 území dnešního severozápadního Bulharska a severovýchodního Srbska, přičemž usiloval o rozšíření svého panství i na jihovýchod (podnikal výpravy až k Drinopoli a jinam do Thrákie). Osman byl sice nábožensky tolerantní, ale jeho vláda přinesla naprosté zrušení zejména severovýchodního Bulharska. Pokusy zlomit jej byly neúspěšné a sultán jej musil uznat za pašu vidinského. Teprve vzpoura rumelijských begů, jimž jeho vláda, v důsledku níž z jejich vesnic sbíhali poddaní a begové tak trpěli velké ekonomické újmy, po všech stránkách velmi škodila, otrásla jeho mocí. Roku 1804, za srbské revoluce, se pak smířil se sultánem docela.

Zpustošení Bulharska bylo zapříčiněno zejména tím, že Osman poskytoval na svém území útočiště loupežným oddílům krdžalijů (tur. *kırcalı* = loupežník) či daalijů (*dağlı* = horal). Jádrem těchto oddílů byli vojáci a janičáři, propuštění z armády po válce s Rakouskem a Ruskem (1792), kteří, jak se v Turecké říši již nejednou stalo, odepřeli složit zbraň, shlukli se v Thrákii a dali se na „zboj“. K nim se přidružilo mnoho jiných nepokojných živlů bez rozdílu náboženství a národností, a tak jejich počet brzy vzrostl až na 25 000! Oddíly krdžalijů byly vojensky zorganizovány, jejich příslušníci byli všichni jízdní, nádherně odění, ozbrojeni šavlemi a populárními dlouhými puškami, které leckde na Balkáně přetrvaly až do 20. století (a jimž se odtud také říkalo krdžalijky). Mezi jinými krdžalijáckými vůdci vynikli zejména Kara Feiz, bulharský hajduk Indže vojvoda, jenž později padl jako jeden z vůdců povstání ve Valašsku v roce 1821, jistou dobu působil mezi krdžaliji i pozdější velký vezír Mustafa paša Bajraktar aj. „*V táborech svých měli mnoho žen a dívek, jež dílem se k nim přidružily, dílem byly uneseny*“.⁷ Je jasné, že pětadvacetitisícové „vojsko“ nebylo snadné vydržovat. Krdžaliové přepadali města a vesnice, vybírali výpalné v penězích i potravinách a dále tak zbídačovali již tak dosti zbídačené křesťanské obyvatelstvo. Po dvanáct let byla turecká vláda vůči nim prakticky bezmocná. Vojska, která na ně posílala, se k nim dokonce z části přidávala. Nejvíce od nich trpělo Bulharsko, jejich „spanilé jízdy“ ale zasahovaly i do Thrákie a Makedonie. Krdžaliové stáli vždy na straně těch, kdo odmítali nové reformy. V roce 1799 Kara Feiz ležel u Rodosta a dokonce přerušil spojení mezi Cařihradem a Drinopolí! V letech 1800–1803 podnikali krdžaliové nájezdy i přes Dunaj do Valašska. K jejich porážce nakonec přispělo vystoupení rumelijských sipáhijů, kteří již nebyli ochotni snášet ničení svých vesnic.

7 *Krdžaliové*. Ottův slovník naučný XV. Praha 1900, s. 105.

Krdžalijskou moc také výrazně oslabil srbská revoluce proti jejich spojencům – dahiům (janičárským důstojníkům ovládajícím bělehradský pašalik). Téhož roku (1804) poslal proti krdžaliům Selim III. malé, ale evropsky vycvičené vojsko a krdžalijové tak byli dílem pobiti, dílem rozprášeni. Jejich zbytky se obrátily jednak pod ochranu Pasvanoglua, jednak jako nečetné roty loupežnické trvaly ještě nějaký čas, až zvolna zanikly.

Řádění janičářů odmítajících sultánské reformy v bělehradském pašalíku dokonce zapříčinilo, že místní paša Hadži Mustafa (1733–1801, jako valí bělehradského pašalíku od roku 1793) vyzval po skončení turecko-rakouské války v roce 1793 křesťanské obyvatelstvo, aby vytvořilo ozbrojené oddíly (srbské síly pod vedením Stanka Arambašiče čítaly 15 000 mužů!) a pomohlo tureckým jednotkám zlomit jejich odpor, což se také stalo a janičáři byli z pašalíku vypuzeni, a odešli pod ochranu Osmana Pasvanoglua. Tento do té doby zcela bezprecedentní a také mimořádný reformní počín prakticky znamenal uznání jisté samosprávy Srbů v pašalíku v čele s tzv. knezi, správci okrsku obcí, kteří s pašovým svolením vybírali daně. Instituce knezů ostatně vznikla v dobách dvacetiletého panování habsburské říše ve větším díle bělehradského pašalíku po uzavření míru v Požarevci. V porovnání s okolními pašalíky připomínala situace na území spravovaném Hadži Mustafou téměř ráj, do něž se také z jihu stěhovali další a další křesťané. Pašalik byl převážně osídlen pravoslavnými Srby (kol. 400 000), dále zde žilo asi 20 000 slovanských muslimů a 900 sipáhijů, jejichž vztahy s křesťanskými rolníky byly bezesporu lepší než vztahy rumunských bojarů či ruské šlechty s jejich poddanými. Tento slibný vývoj, který svým příkladem mohl skutečně změnit vnitřní politiku turecké říše směrem k tomu, co bychom dnes nazvali státně uznanou multikulturalitou, ovšem byl zvrácen v důsledku obtíží, které vyvolala situace na evropském velmocenském kolbišti po Velké francouzské revoluci.

Egyptské intermezzo

Právě v době, kdy Turecko, s výjimkou Bělehradského pašalíku, upadalo do stále většího chaosu a první velké reformní hnutí se dostávalo do naprosté defenzívy, byla říše vystavena novým úderům z vnějšku. První z nich přišel z Francie, země, s níž osmanská říše díky režimu kapitulací měla již od poloviny 16. století vztahy v podstatě přátelské a spojenecké. Revoluční Francie se ovšem pod vlivem mladého generála Napoleona Bonaparta rozhodla učinit změny i na tomto poli a využít slabosti říše ke svým zájmům. Pro své cíle si vybrala jinou hraniční provincii, Egypt, v níž se mamlučtí begové již od rusko-turecké války z let 1768–1774 úspěšně snažili o podobné působení jako Ali paša v Epiru.

I přes dílčí úspěchy se zde sultánovi nedařilo vrátit moc zcela pod svoji kontrolu. A právě nestálost sultánské moci v této provincii se Francie pokusila využít. Její snaha nebyla ani tak zaměřena proti sultánovi, jako spíše vedena kalkulem, aby si pro případ rozpadu osmanské říše – a situace v pohraničních provinciích i všeobecný odpor proti reformám Selima III. dával možnost i takového vývoje situace – zajistila východní Středomoří jako svoji zájmovou sféru zejména proti Anglii a potažmo i proti Rusku (pokud by se mu podařilo v případě rozpadu říše ovládnout úžiny). Napoleon dobře využil situace, kdy sultán vyslal své elitní vojsko, aby se (neúspěšně) vypořádalo s Osmanem Pasvanogluem a vyplul 19. května 1798 z Toulonu s francouzskou flotilou směrem na Egypt. Cestou ještě obsadil sídlo Řádu maltézkých rytířů Maltu (a řád se poté na několik desetiletí uchýlil pod patronaci ruského cara). Francouzský expediční sbor se pak úspěšně vylodil v Egyptě, porazil vojsko mamlúckých begů a ovládl zemi s tím, že pomáhá sultánovi potrestat nepokorné begy! Na nátlak Ruska a Anglie (admirál Horatio Nelson již 1. srpna 1798 zničil u Alexandrie kotvíci francouzské loďstvo a odřízl tak francouzskému expedičnímu sboru kontakt s vlastní) nakonec sultán uzavřel spojenecké smlouvy s Ruskem a Anglií a vyhlásil revoluční Francii válku. Sdružené turecko-ruské loďstvo přitom obsadilo Jónské ostrovy, kdysi území Benátské republiky, které mírem v Campo Formiu (17. října 1797) připadlo Francii. Francouzská města na pevnině, dříve ve vlastnictví Benátské republiky (Parga, Preveza, Vonitsa, Butrint) na Francouzích krvavě dobyl Ali paša Janinský. Ovšem ani spolupráce s tak mocnými spojenci neodvrátila porážky vojsk, která sultán poslal vstříc francouzskému expedičnímu sboru pronikajícím do Sýrie. Teprve zoufalý (a úspěšný) šedesátidenní odpor obránců pevnosti Akkon (Akko) a mor, který propukl v Napoleonově vojsku, přiměl Francouze k návratu do Egypta, kde v červnu 1799 porazili další tureckou armádu. Egyptské obyvatele si ovšem revoluční vojsko příliš nezískalo, na obsazených územích se chovalo velice krutě. Poté, co se Napoleon vrátil do Francie a v Egyptě ponechal pouze dvacetitisícový sbor pod vedení generála Jeana-Baptiste Klébera (1753–1800), se Francouzi v Egyptě drželi do roku 1801, nakonec však, vzhledem k bezvýchodnosti dalšího boje s turecko-anglickou přesilou, přistoupili na čestný ústup se zbraněmi a jejich zbytky se vrátily do vlasti.

Sultán se ovšem příliš nespolehal na přátelství Angličanů, jejichž indický sbor vystřídal Francouze v Egyptě, a pokoušel se prostřednictvím Pruska uzavřít s Francií mír. Napoleon, již jako první konzul, na předběžný mír 9. října 1801 přistoupil a zřekl se přitom oficiálně Jónských ostrovů a Egypta, které již ani tak nevladl. Plodem turecko-ruského spojení byla zvláštní *republika Sedmi jónských ostrovů*, sice pod suverenitou Vysoké Porty, nicméně fakticky pod ruským protektorátem a s vlastní ústavou.⁸ Ve správě této

8 Francouzi se na Jónské ostrovy vrátili v letech 1807–1809, aniž by ovšem zřízení zrušili. Poté ostrovy, s výjimkou Korfu, který odolával až do roku 1814, spravovala jako „Spojené státy Jónských ostrovů“ Velká Británie, která je v roce 1864 předala Řecku.

svérázné republiky na sebe poprvé upozornil korfský rodák Joannis Kapodistrias (1776–1831), pozdější carský diplomat a také první prezident osvobozeného Řecka. Pevninská města Parga, Preveza, Vonitsa a Butrint byla postoupena Turecku, nicméně v nich byla, podobně jako v podunajských knížectvím, zaručena křesťanům naprostá rovnoprávnost ve víře a smlouva také zakazovala stěhování nekřesťanského obyvatelstva do měst. Rusko si tak opět upevnilo status jakéhosi protektora nad křesťanským obyvatelstvem říše a také možnost zasahovat do vnitřních tureckých záležitostí. Privilegia Jónských ostrovů, a také podunajských knížectví, přitom brzy na to posloužila jako vzor pro povstalé Srby. Definitivní mír s Tureckem Francie podepsala 25. června 1802. Na základě tohoto míru také v následujícím roce opustila Egypt i anglická vojska.

Mamlúčtí begové se po odchodu okupačních vojsk opět pokoušeli získat moc. Potají jim proti Vysoké Portě pomáhal ten, kdo měl naopak být jejím pilířem, vůdce dobrovolnických albánských oddílů, které přišly na pomoc tureckému vojsku po odchodu Napoleona v roce 1801, Muhammad Alí. Tento již tehdy mimořádně schopný muž „hrál“ na obě strany, a nakonec jej na doporučení egyptské ulemy sultán jmenoval novým egyptským valím (místodrzcím) (1806). Francouzská diplomacie jej brzy začala nazývat místokrálem, a Muhammad Alí se tak také začal cítit. V roce 1811 nechal pobít mamlúcké předáky a stal se v dobách úpadku osmanské říše prakticky neomezeným pánem Egypta, byť formálně stále sultánovým poddaným. V Egyptě pak dokázal zavést reformy, které Selim III. marně prosazoval v Istanbulu.⁹

Opožděný důsledek egyptského tažení

Pro další vývoj říše však mělo francouzské tažení dalekosáhlé důsledky. Napoleon Bonaparte se sice po míru z roku 1802 vrátil k tradiční francouzské proosmanské politice a začal osmanskou říši opět „chránit“ – zejména před jejím tehdejší spojencem – Ruskem, nicméně v roce 1804 vypuklo právě jako opožděný důsledek Napoleonova tažení do Egypta velké srbské povstání, jež zahájilo proces národních revolucí balkánských národů a říše tak od té doby již nikdy nebyla to, co dříve.

Sultán Selim III., zaskočen francouzským vpádem na osmanské území, musel hledat vnitřní síly, které by byly dostatečně silné k tomu, aby se mohl úspěšně vzepřít nečekanému nepříteli. Nemohl si za této situace dovolit dále vystupovat proti stále vlivnému janičárskému vojsku, s nímž chtěl předtím jednou pro vždy skoncovat. V roce 1799 tak bylo janičárům mj. umožněno vrátit se do Srbska. Vyhnaní janičáři se za svoji předešlou „potupu“ pomstili dokonale. Zavraždili pašu Hadži Mustafu, tak oblíbeného srbským obyvatelstvem, zrušili okamžitě srbskou samosprávu a čtyři jejich vysocí důstojníci, tzv. dahiové, kteří před tím našli útočiště u vidinského paši Osmana, si rozdělili moc v pašalíku. Nastal režim janičárského teroru a násilností, tak, jak byl v té době znám

⁹ Dynastie, kterou založil Muhammad Alí, vládla v Egyptě až do roku 1952.

i odjinud. Když Porta, byť byla o situaci spravena, nebyla s to řádění janičárů v pašaliku zamezit, srbsští knezové se spolu s některými sipáhiji, příznivci zavražděného Hadži Mustafy, rozhodli k sebeobraně. Dahiové se ovšem o jejich přípravách dozvěděli ze zadrženého dopisu, který vzbouřenci poslali do rakouského Zemenu tamnímu velícímu rakouskému důstojníkovi. Počátkem roku 1804 přešli dahiové do protiútoků a na různých místech pobili sedmdesát knezů a desítky dalších významných srbských předáků, mezi nimi i mnohé z těch, kteří byli účastníky poslední rakouské války a byli amnestováni na základě svištovského míru. Tento akt vyvolal bouři nevole. Zbývající knezi, kterým se podařilo uprchnout před vražděním, mobilizovali hajduky, rolníky i bývalé rakouské frajkory a 14. února 1804 vyhlásili na národním shromáždění – skupštině – v šumadijském Orašci povstání. Nebylo to ovšem zpočátku povstání proti sultánovi, povstalci se snažili získat i umírněné a spravedlivé sipáhije na svoji stranu, což se jim částečně také podařilo. Nicméně v Šumadiji, hornatém centru pašalíku, ozbrojení lidé bohatého obchodníka s vepří a bývalého hajduka a frajkora Jiřího „Karadjordje“ Petroviće, zapálili plamen povstání činem povýtce hajduckým – spálili stan janičárského kapetána a pobili všechny Turky, kteří jim padli do rukou...

Předpoklady národních revolucí

Než však vyličíme podrobněji události i mezinárodní konotace spojené s povstáním, bude zapotřebí poněkud hlouběji odhalit historické podhoubí skutečnosti, že to byla hlavně povstání venkovského křesťanského lidu, která otřásla osmanskou říší tak, jak se to nepovedlo velmocenským intervencím v předcházející válce.

Na Balkáně je, snad s výjimkou několika starých rodů z Cařihradu a z některých oblastí v Bosně a Hercegovině a v podhůří pohoří Staré planiny, jen málokterá oblast, která by se mohla pochlubit rody, usazenými na stejném místě po staletí. Osmanská dobovačná politika, války vedené s křesťanskými státy i epidemie způsobily, že mapa Balkánu dnes vypadá o hodně jinak, než ta ve středověku, před počátkem tureckých výbojů. K nejvýznamnějším masovým migracím patřilo již vzpomenuté Velké stěhování Srbů na konci 17. století (k srbským pohybům však docházelo i dříve) a ve 30. letech 18. století z jihu směrem na sever, do severozápadních hraničních oblastí Balkánu (Lika, Kordun, Slavonie), do západního Podunají a jižních Uher, albánská kolonizace Kosova, Metochie a západní Makedonie, vyvolaná těmito přesuny, stěhování velké části cincarského obyvatelstva v 18. století na sever, s tímto proudem směřovala částečně i řecká vlna, a konečně i islamizace poměrně velké části původního obyvatelstva v oblasti od jižního

Bulharska, přes Makedonii a jižní Srbsko až k Bosně a Hercegovině. Vědomí etnického původu i staré tradice tak při absenci šlechty i zámožné městské křesťanské vrstvy zůstávaly doménou patriarchální venkovské společnosti a částečně také církve, byť, jak jsme již viděli, v mnoha oblastech Balkánu došlo k naprosté ztrátě vědomí o nějaké etnické sounáležitosti.

V 18. století se ovšem i v osmanské říši projevují změny, viditelné zejména v sociálních strukturách obyvatelstva. Vlivem obchodu a ekonomické spolupráce s Evropou dochází k prvním formám sociálního rozvrstvení společnosti: obchodováním a řemesly postupně bohatne i část poddaného křesťanského obyvatelstva a začíná se objevovat jakýsi zárodek měšťanské bohaté vzdělané vrstvy.

Řecký příklad

Tento proces byl v 18. století nejživější mezi částí řeckého obyvatelstva žijící v pobřežních oblastech, a to především díky jejím stále rozsáhlejším obchodním stykům se západním světem, jež umožňovala četná privilegia ze strany Vysoké Porty. Obchod vyžadoval urychlené budování obchodní flotily a činností s tím spojených. A tak zatímco na počátku poslední čtvrtiny 18. století řečtí majitelé lodí disponovali pouze omezeným počtem nevelkých plavidel vhodných výhradně pro příbřežní plavbu, již v druhém desetiletí 19. století vlastnili 616 větších lodí a zaměstnávali 18 000 námořníků. Na těchto lodích bylo jako obrana proti pirátům umístěno 6 000 děl,¹⁰ a tato skutečnost později sehrála velkou roli během řeckého povstání. Rozmach obchodu a stavby lodí uspořádal vznik významné vrstvy podnikatelů, jakési první řecké buržoazie, a také zakládání velkých řeckých obchodních kolonií jak v různých městech Balkánu a Podunají, tak v zahraničí. V Rusku, spolu s tím, jak tato velmoc obsazovala černomořské pobřeží, rostly řecké kolonie v Chersonu, Taganrogu, v Oděse a v celé řadě menších center. Řecké kolonie kvetly také ve Vídni, v Benátkách, v Terstu, v Pešti, v Bukurešti.

Řecká obchodnická buržoazie, následovaná arménskou, cincarskou a židovskou, se stává jakýmsi celobalkánským jevem, jehož přítomnost byla velmi výrazná zejména na pomezí osmanské říše, v autonomních knížectvích valašském a moldavském, kde se nakonec stávají sultánovými místodržícími – knížaty – příslušníci starých a vlivných řeckých cařihradských rodin sídlících ve čtvrti Fanar. Tyto rodiny odvozovaly svůj původ od byzantských aristokratických rodů a postupně se vypracovaly v nejvlivnější vrstvu řecké společnosti. Přispěla k tomu zejména skutečnost, že díky svému bohatství a jazykové výbavě byly tyto fanariotské rodiny (celkem jich ovšem nebylo více než dvacet), resp. jejich členové, pověřovány významnými funkcemi v osmanském státě. Od konce

10 Pavel Hradečný, *Proměny řecké společnosti na sklonku 18. století*. In: Pavel Hradečný, Růžena Dostálová, Věra Hrochová, Pavel Oliva, Vladimír Vavřínek, *Dějiny Řecka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998, s. 264.

17. století tak sultán obsazoval výhradně z řad „fanariotů“ úřad „velkého dragomana Porty“, což měl být tlumočnický úřad vlády, ve skutečnosti to však byl jakýsi tajemník vlády pro zahraniční záležitosti. Tito „dragomani“ pak byli přítomni prakticky na všech mírových jednáních po válkách říše s křesťanskými státy. Fanarioty dosazoval sultán také do funkce „dragomana loďstva“, jenž ve skutečnosti zastával funkci pobočníka velitele turecké flotily. „Fanariotským obdobím“ podunajských knížectví je nazývána doba od počátku 18. století do povstání v roce 1821, kdy v obou knížectvích vládli jako sultánovi místodržící fanariotská knížata zejména z rodin Mavrokordatos a Ypsilanti.

V 18. století nelze přehlédnout ani činnost cařihradského patriarchátu, který se po zrušení srbského patriarchátu v roce 1773 stal opět jedinou spojnicí všech pravoslavných křesťanů osmanské říše. Tato skutečnost však měla také svá úskalí. Konstantinopolský patriarchát díky svým výsadám a náboženské autonomii, jimž se již od dobytí Cařihradu v roce 1456 těšil, měl kontrolu nad částí vybraných daní. A protože byl patriarchát, sídlící taktéž ve čtvrti Fanar, finančně stále závislejší na štědrosti fanariotských rodin, musel jmenovat vysokou církevní hierarchii, jež ovládala výnosný výběr daní, zejména z členů těchto rodin a musel vycházet vstříc přáním vlivných fanariotů. V této skutečnosti je ostatně také nutno hledat příčinu zániku srbského patriarchátu v roce 1773. Do vysokých církevních funkcí se tak často dostávali mravně nepřilíš přesvědčiví lidé, kteří si je prakticky kupovali. Obchodování s církevními úřady – simonie, způsobila v 18. a na počátku 19. století výraznou krizi balkánského pravoslaví. Lapidárně tuto skutečnost zhodnotil na příkladu Bosny Konstantin Jireček, když píše, že si „*patriarcha Řek dává dobrý pozor, aby bosenské eparchie připadaly výhradně řeckým biskupům, čímž se stalo, že pravoslavní křesťané Bosny, kteří tvoří většinu její populace, jsou podřízeni církevním osobám cizího jazyka i mravů, kteří je utlačují ruku v ruce s tureckými úředníky, dávající jim často ještě horší příklady mravní zkaženosti.*“ Důvod této zkaženosti byl jasný – „*museli každého roku posílat ohromné mýto k samotnému prameni té fontány – do Fanaru.*“ Tato skutečnost o nekřesťanském vybírání daní a podplácení byla smrtelným úderem starému pravoslavnému ekumenismu a vytvářela nedůvěru a rozhořčení věřících vůči církevní hierarchii. Všude, kde na Balkáně v 19. století pravoslavní nehovořili řecky jako svým mateřským jazykem a kde existovalo jisté národní povědomí, vyprovokovala u nich tato skutečnost zvláštní pocit, že je vykořisťují Řekové, nikoli osmanský systém, což se vlastně stalo i počátkem balkánského nacionalismu. Mínění o fanariotech nebylo lepší ani v Bulharsku a v důsledku vlády fanariotských knížat už vůbec ne v podunajských knížectvích, přesto ovšem měli fanarioté nepopíratelnou zásluhu na udržování řecké kultury a na podpoře řeckého školství a tím i obecné vzdělanosti.¹¹

11 KJk (Konstantin Jireček), *Fanarioté*. Ottův slovník naučný IX. Praha 1895, s. 7.

Srbské a bulharské uvědomování

Mnohem pomaleji probíhal proces sociální stratifikace v severních oblastech osmanské říše osídlených Srby. Jakkoli žili také na hranici říše, a to s habsburskou monarchií, nemohl zde obchod dosahovat takové intenzity, jako námořní obchod v řeckých oblastech. Balkánští Srbové ovšem měli jistou výhodu v tom, že „přes řeku“,¹² v jižních Uhrách, se po velkém stěhování Srbů na konci 17. století velmi rychle zformovala vrstva srbské inteligence a zámožného měšťanstva, která svým příkladem do jisté míry působila na srbské obyvatelstvo osmanské říše. V srbských oblastech říše sice nevznikala podobná hospodářská centra jako v Řecku a zcela tedy chyběly zárodky domácí buržoazie, nicméně srbští obchodníci, ať již s dobytkem či jinými venkovskými produkty, se celkem zkušeně pohybovali v prostoru ohraničeném na severní straně Vídní, na jižní Soluní, na západní Benátkami a Terstem a na východní Temešvárem. A byli to právě tito bohatí obchodníci, kteří nakonec vedli srbské povstání.

Zejména od poslední třetiny 18. století byly tyto sociálně ekonomické změny patrné také v oblastech bulharských, kde sílila bulharská obchodnická vrstva (často ovšem pod silným řeckým vlivem grecizovaná) a postupně dosahovala značného rozvoje i řemeslná výroba, což se odrazilo v růstu bulharských měst, kde začaly vznikat i první jednoduché průmyslové podniky. Bulharské oblasti patřily k ekonomicky nejvyspělejším v balkánském vnitrozemí a tak bulharské prostředí postupně získává zárodky své buržoazie, z jejíhož středu vyjdou i první vrstvy národní inteligence, jež se stanou nositeli národního vědomí a ideologie.

Změny vesnice

Paralelně se vznikem národní buržoazie a inteligence se začíná měnit také vesnice v rámci jednotlivých balkánských národů. Slabost turecké moci umožnila balkánské vesnici postupně se organizovat na principu jisté lokální samosprávy. Vůdčí osobnosti místní samosprávy postupně vytvářejí jakousi novou národní hierarchii (v srbském prostředí nazývanou knezi, na Peloponésu kodžabašii), jejíž část se později postaví do čela odboje jednotlivých balkánských národů proti osmanské říši. V některých řeckých oblastech vznikají i širší autonomní územně-správní jednotky se zvláštními statuty a privilegii, a to jak na Chalkidiki, tak na Peloponésu, na některých egejských ostrovech či v Epiru (např. zmiňovaná již oblast Suli). Mnohé řecké horské oblasti se dokonce zcela vymkly kontrole osmanských úřadů a byly zcela v moci ozbrojených čet – kleftů – z jejichž vůdců postupně vznikala jakási „horská aristokracie“. Podobně zcela nezávisle na osmanském státu žila také kmenová společnost Černé Hory, jež v průběhu 18. století formuje postupně svůj vlastní novodobý stát.

¹² Srbsky „preko reke“, proto se mezi osmanskými Srby vžilo pro „uherské Srby“ pojmenování „Prečané“.

Na procesy vytváření národního vědomí i bojovnost ducha balkánských národů působila i permanentní činnost různých zbrojnických družin z řad netureckých národností, jejichž členové, ač mnohdy prostí „loupežníci“, bývali často považováni za národní hrdiny a mstitelé. Působení skupin těchto hajduků (ve slovanském prostředí), kleftů a armatolů (v prostředí řeckém) oslabovalo, ba znemožňovalo tureckou moc v hůře přístupných oblastech.

Takto se v rámci balkánské společnosti během 18. a počátku 19. století formovaly ty společenské síly a vedoucí struktury, jež byly schopny vést a organizovat národní a sociální revoluční hnutí.

Počátky národního obrození balkánských národů

Pod vlivem těchto procesů začíná v 18. století národní obrození balkánských národů. Svou roli přitom, jak jsme již výše upozornili, sehrály i osvícenské myšlenky a zejména pak ideje Velké francouzské revoluce, které, s jistým zpožděním, pronikly až na jihovýchod Evropy. Tyto myšlenky přicházely na Balkán třemi směry: přes řecké pobřeží, jadranské pobřeží a také přes Dunaj a Sávu, z prostředí habsburské říše. Jako první přišli do styku s myšlenkami osvícenství a později i francouzské revoluce díky svým zahraničním koloniím Řekové. Tyto kontakty se pak, po francouzské okupaci Jónských ostrovů, staly ještě silnějšími a působivějšími.

V ideologickém a bezprostředně politickém smyslu se vliv francouzské revoluce na Řeky nejvíce projevil v díle vynikajícího básníka a myslitele Rigase Fereiose Velestiniše (1757–1798). Rigas v mnoha svých básních a politických spisech vyjadřoval jak myšlenky o hodnotě a významu demokratických principů, jež proklamovala francouzská revoluce, tak přesvědčení o nutnosti řeckého boje za svobodu, spojeného s obnovou velkého řeckého státu, jakési nové Byzance. Uvažoval přitom o tom, že by tento stát měl být republikou, založenou na principu „svobody, rovnosti a bratrství“, jež by sjednocovala všechny „řecké země“ od egejských ostrovů (počítal tam i Maltu) a maloasijského pobřeží, přes Rumelii, až po valašské a moldavské knížectví. Takto pojatá idea, jejímž výrazem byla i Rigasova mapa, sestavená v roce 1791 a vytištěná v roce 1796 ve Vídni, ovšem nebyla šovinistická (teprve o řadu desetiletí později dostala tato myšlenka jako tzv. *Megáli Idéa* [Μεγάλη Ιδέα] výrazně řecky nacionalistický nádech) – Rigasovi šlo o multietnický stát, jakousi konfederaci s Bulhary, Albánci, Vlasy, s „bratřími od Sávy a Dunaje“, s Černou Horou a se „statečnými Makedonci“ a také s odbojnými paši (Osman Pasvanoglu byl jeho osobním přítelem).¹³ Ve Vídni, kde Rigas žil od roku 1793, také vypracoval svoji *Novou politickou Ústavu pro obyvatele Rumelie, Anatólie, ostrovů Egejského moře a podunajských knížectví Moldávie a Valašska* (v níž již ale nepočítal se začleněním Srbů

13 Josef Kolečka, „Východní“ nebo „balkánská otázka“ v 19. století (do r. 1878). *Stanovisko mezinárodního socialistického hnutí*. In: *Otázky dějiny střední a východní Evropy II.*, Brno 1975, s. 157.

a Černohorců do nového státu). Jeho myšlenky, skutečnost, že kolem sebe shromáždil skupinu stejně smýšlejících řeckých spiklenců, a také snaha o setkání s Napoleonem, ovšem nezůstaly utajeny rakouským úřadům, které Rigase a celou jeho skupinu při pokusu o opuštění monarchie v Terstu zajistily a po pěti měsících předaly bělehradskému valímu. Rigas měl být poslán do Istanbulu, kde jej chtěl osobně vyslechnout sultán Selim III., bělehradský paša (v té době již nikoli Hadži Mustafa) se ale obával, aby jej cestou neosvobodily oddíly Osmana Pasvanoglu a proto jej i s jeho druhy nechal 24. června 1798 zardousit ve vězení v kalemegdanské věži, později pojmenované jako Nebojša. Jejich těla byla hozena do Dunaje. Podle tradice měla být poslední Rigasova slova prorocká: „*Zasadil jsem dobré semě. Přichází čas, kdy má země sklídi jeho slavné plody*“. Na jeho myšlenky navazovali a rozvíjeli je další řečtí i balkánští ideologové a revolucionáři, počínaje členy revoluční organizace Společnost přátel (Filiki Eteria), založené v roce 1814 v Oděse, až po prvního bulharského revolučního ideologa Georgi Savu Rakovského.

Národní obrození Srbů je spjato v podstatě výhradně s prostředím jihouherským, kde Srbové žili ve většině po jejich velkém stěhování. Srbská tradice v osmanské říši spočívala víceméně pouze na činnosti Srbské pravoslavné církve, která se snažila uchovávat ducha jednoty srbského národa, svou roli jistě sehrála i epická tradice, zejména historické písně, jež udržovaly povědomí o středověkém nemanjičovském státě. Zato v jihouherském prostředí dochází k pozoruhodné a poměrně kreativní symbióze byzantské náboženské tradice, jež si Srbové přinesli do habsburské monarchie z Balkánu, a moderních trendů evropského baroka, a později zejména racionalizmu a osvícenství. Z této symbiózy nakonec vyrůstá novodobý srbský národ a myšlenky obnovy srbské státnosti, v jejímž základě stálo zejména dílo archimandrity Jovana Rajiče (1726–1801) *Historie různých slovanských národů, zejména Bulharů, Charvátů a Srbů* (1791–1794). V roce 1790 na temešvářském sněmu požadovali srbští zástupci pro Srby zvláštní autonomní území (vojvodství, odtud později název Vojvodina) v rámci habsburské monarchie. Tyto snahy sice nebyly úspěšné, nicméně ukázaly, že i vůdčí osobnosti srbského národa v monarchii, částečně zřejmě i pod vlivem francouzských revolučních idejí, nezaostávaly zásadně za politickými trendy soudobé Evropy. Z jihouherského prostředí pak tyto trendy pronikaly i do sousedních osmanských srbských oblastí.

V bulharském prostředí se národní uvědomování a obrození rozvíjelo pomaleji. Bylo to dáno i skutečností, že bulharské země byly na rozdíl od srbských a řeckých oblastí mnohem izolovanější od vnějších vlivů, ale i tam prvý výraznější intelektuální vzmach dal již v 60. letech 18. století učený atonský mnich Paisij Chilendarský (1722–1773) svým rukopisem *Istorija Slavjanoblgarskaja*, dokončeným roku 1762, na nějž pak navazoval zejména biskup Sofronij Vračanský (1739–1813).

Revoluční podhoubí

V posledních letech 18. století a prvních letech století 19. začaly mezi Řeky a Srby i praktické politické přípravy k národně revoluční akci. Bylo zřejmé, že proces národního obrození těchto národů přechází z oblasti ideologie do fáze politického hnutí, byť zpočátku i nejasně definovaného. Tyto tendence se projevovaly nejen vzrůstem a šířením hajduckých čet, ale i organizováním tajných výborů a společností, systémem vzájemných vztahů a zpravodajství, shromažďováním zbraní apod. V Černé Hoře byl metropolita (vladyka) Petr I. Petrović-Njegoš (1747–1830), církevní a zároveň světský vládce několika nahií, tvořících tzv. Starou Černou Horu, iniciátorem přípravy plánu celosrbského povstání a obnovy srbského státu v hranicích od Jadranu po Dunaj. Do těchto příprav se zapojovali i předáci z bělehradského pašaliku – knez Aleksa Nenadović (1749–1804), jeho syn protojerej (arcipresbyter) Mateja Nenadović (1777–1854), obchodník dobyt看em a bývalý hajduk z Topoly Jiří Petrović (1762–1813), zvaný Turkey Karadjordje, vzdělaný zemunský, původem zřejmě cincarský obchodník Petar Ičko (1775?–1808) a mnozí další. Vzniká tak postupně rozvětvená tajná organizační síť, již se šíří myšlenky a informace na brzké povstání.

U Řeků je podobná aktivita vedena jak veřejně, tak tajně. Ve Francii, v italských zemích, v Rakousku, v Rusku i v podunajských knížectvích zakládají řečtí obchodníci a řecká inteligence tajné národní i revoluční spolky, jež jsou často pod přímým vlivem lóží svobodných zednářů. I fanariotští místodržící podunajských knížectví připravovali plány na osvobození Řecka s pomocí Ruska. Ze všech těchto organizací se postupně svým významem vydělují tři: Řecký dům (Hôtel grec), založený v Paříži v roce 1813, Eteria filomusa, jež vznikla za přispění anglických kruhů jako kulturně politická společnost intelektuální řecké mládeže, již podporoval mocný korfský rodák hrabě Joannis Kapodistrias, představitel Ruska na Vídeňském kongresu, a v letech 1816–1822 ministr zahraničí Ruska, a Filiki Eteria, zformovaná v roce 1814 v Oděse jako výlučný politicko-revoluční spolek, působící po vzoru italských karbonářů.¹⁴ Celé toto ideologické a politické věření předznamenávalo velké události, k nimž mělo dojít v nejbližších letech. Vše začalo, jak jsme viděli již výše, srbským povstáním.

14 Eeteria do své organizace zapojila i Karadjordjeho, kterého nakonec v roce 1817 vyslala do Srbska, aby zde začal další povstání, k němuž by se připojili i Řekové a případně i Bulhaři. Toto posláni však, jak uvidíme později, Jiřího Petroviće doslova stálo hlavu.

Srbská revoluce

Karadjordjeho dominantní osobnost a jeho zázemí – byl bohatým obchodníkem s vepří, ale také známý hajduk a velitel pomocných oddílů – frajkorů – rakouské armády, z něho učinily přirozeného vůdce. Povstání podporovali vzdělaní Srbové z Uher a postupně se tak pod jejich vlivem, jakož i pod vlivem myšlenek osvícenských balkánských myslitelů, sdružených v nejrůznějších osvícenských spolcích, měnilo v otevřený konflikt s tureckou vládou a nabývalo povahy národně osvobozenického boje. Přestože by bylo asi nemístné považovat srbské povstání za přímý výhonek Velké francouzské revoluce, byla takováto představa v Evropě té doby všeobecně přijímána (např. ve slavném díle předního německého historika Leopolda von Ranke z roku 1829 nazvaném *Die serbische Revolution*). Vzpouora původně sultánu oddaných křesťanů se tak poté, co vzbouřenci vyčistili pašalík od janičárů, změnila v protitureckou revoluci. Na území pašalíku se neplatily daně, na osvobozeném území vládly srbské mocenské orgány, bránilo je národní vojsko. Povstalci vytvořili z hajduků jádro revoluční armády, jehož velitelé, aby to vítězství učinili zjevným, oblékli bohatě zdobené oděvy osmanských hodnostářů, ovlivněné v té době „krdžalijskou módou“.

Za tehdejší rozbourané politické situace v Evropě nabyl tento lokální konflikt poměrně rychle mezinárodního významu. Povstalci dostávali pomoc od svých soukmenovců v Charvátsku a v Uhrách, ale také od fanariotů a řecké diaspory. Porta, zmítající se v krizi, se ocitla v těžkém postavení – nemohla bojovat na všech stranách s nejrůznějšími vzbouřenci – Pasvanogluem počínaje, přes Ali pašu, krdžalije, a nyní i se Srby. Proto se z počátku k povstání nestavěla zcela nepřátelsky, ostatně, povstalci bojovali zejména s janičáry, a ti byli i přes dílčí ústupky, které jim sultán musel prokázat, trnem v jeho oku. Nicméně s povstaleckými úspěchy a se šířením území, jež ovládali, počali povstalci zvyšovat své požadavky a začali již hovořit o zavedení srbské autonomie v rámci říše. Tímto způsobem tak již vstoupili do konfliktu se samotným sultánem, a museli čelit sultánově branné moci, ať již z jihu (z bulharského území), nebo ze západu (z Bosny). Povstalci již ale byli vycvičení, dobře organizovaní, vedení strategem Karadjordjem, a podařilo se jim sultánovým vojskům uštvědit několik těžkých porážek: u Ivankovce (1805) a na Mišaru a u Deligradu roku následujícího. Tím získal srbský odboj definitivně protiosmanský charakter. Povstalecká vojska v té době čítala 50 000 mužů a podařilo se jim prakticky obsadit celý bělehradský pašalík. S touto respektabilní, ale stále ještě ne proti sultánovi zcela nesmiřitelně nepřátelskou silou, již Selim III. musel vést mírová jednání a povstalecký vyslanec Petar Ičko tak mohl přivést do pašalíku pro Srby poměrně velmi výhodnou mírovou smlouvu. Zpočátku lokální povstání se tak v bouřlivé době Napoleonových vojenských tažení stalo poměrně významným evropským faktorem.

Velmocenské hrátky s povstáním

Srbští povstalci, vesměs rolnického původu, byť mnozí z nich i na osmanské poměry velmi bohatí, ovšem měli za to, že se sultánem – tedy carem, císařem, jak říkali, se může měřit stejně jenom císař. A že by tedy jejich autonomii měl garantovat některý z evropských císařů (počítali z počátku především s tím nejbližším, rakouským). Nicméně císaři, kromě sultána, byly v Evropě pouze tři. Ten třetí, nový, francouzský, jenž se dal korunovat v roce 1804, se stával stále vlivnějším činitelem na Balkáně, zejména po uzavření Bratislavského míru, jímž bylo s Rakouskem vyřešeno slavkovské střetnutí. To totiž přineslo novou situaci i na Balkán. Bratislavským mírem, uzavřeným mezi poraženým Rakouskem a vítězným Napoleonem, všechna bývalá benátská území, jež habsburská říše ovládala od míru v Campo Formiu (1797), přešla do francouzských rukou, stejně jako území Dubrovnické republiky, která francouzským vojskům bez boje otevřela své brány v roce 1806 a tak její staletá sláva, ostatně stejně jako dříve již její větší benátské konkurentky, zmizela v propadlišti dějin. Francie na těchto územích vybudovala specifický politicko-teritoriální útvar – tzv. ilyrské provincie – který přinesl tamnímu jihoslovanskému obyvatelstvu moderní správu, zrovnoprávnění a školství v národním jazyce. A Francouzi v té době měli zájem na tom, aby Karadjordje uzavřel se sultánem dohodu a snažili se o zprostředkování takových jednání, protože Napoleon hleděl zaplést Turecko do války proti Rusku.

Poražené Rakousko, které po Svištovském míru žilo s osmanskou říší ve spíše přátelské neutralitě, s podezřením sledovalo bouřlivé dění na své jižní hranici. Snažilo se pokud možno vůbec nezavdat příčiny k tomu, aby mohlo být byt jen náznakem podezříváno, že „drží srbskou stranu“. Nicméně část rakouských vládních kruhů zastávala názor, že by nebylo dobré u Srbů oslabit a dále zhoršovat po Svištovském míru již tak dost pošramocenou pověst této středoevropské mocnosti (a vehnat je tak definitivně do ruské náruče), a proto Rakousko ve vztahu k povstalcům občas přivíralo oči před jejich vyzbrojováním z druhé strany Dunaje, ostatně, po zlomu povstání na svém území také přichýlilo většinu uprchlých povstaleckých vůdců.

Ani ruský vztah k povstání ale nebyl od počátku jednoznačný, a odvíjel se mezi vzestupy a pády francouzsko-ruských vztahů a Napoleonových válek. Zejména na počátku srbského povstání (1804–1805) se ruská diplomacie snažila udržovat s Tureckem velmi dobré vťahy, aby je neponechalo zcela nekontrolovatelnému Napoleonovu vlivu. Nicméně při vši této ohleduplnosti k reformnímu sultánovi, kterého si ruská diplomacie poměrně vážila, Rusko povstalce, podobně jako Rakousko, tu a tam potají podporovalo, a to i materiálně. Situace se ale zcela změnila po vypuknutí rusko-turecké války v roce 1806, k níž došlo pouze několik měsíců po slavkovské katastrofě – Rusko, jak známo, po ní mír s Francií neuzavřelo – vyprovokované intrikami francouzského velvyslance v Cařihradě. Tehdy, zejména po velkých povstaleckých vítězstvích a dobytí Bělehradu

a všech ostatních tureckých pevnosti v pašalíku, se ruská diplomacie naopak snažila Karadjordjeho přimět k dalším aktivitám.

Vypuknutí rusko-turecké války znovu zintenzívnilo vojenskou činnost povstalců, protože car Alexandr I. nabízel povstalcům ochranu a materiální pomoc. Velitel ruské „turecké“ armády Ivan Ivanovič Michelson (1735–1807) dokonce sliboval carovým jménem povstalcům nezávislost. Nedávno uzavřený a výhodný mír tak povstalci pod dojmem ruských slibů porušili a 6. ledna 1807 se jim podařilo dobýt i Bělehrad. Rusové blokovali hlavní turecké síly na bojištích na Kavkaze, v Egejském moři a vstoupili do podunajských knížectví, angličtí spojenci Ruska a protivníci Francie demonstrovali svoji námořní sílu před Cařihradem a pokusili se neúspěšně získat Egypt, takže Srbové zaznamenali v roce 1807 další vítězství. Rusové ovšem byli v téměř roce znovu poraženi Napoleonovými vojsky ve Východních Prusích a v důsledku uzavření rusko-francouzské mírové smlouvy v Tylži se mezinárodní situace opět změnila: V Tylži Napoleon s Alexandrem dokonce znovu uvažovali o eventuálním dělení osmanské říše, nikoli však o osvobození balkánských národů. Napoleon nato přispěl k uzavření příměří mezi Tureckem a Ruskem v roce 1807, z něhož byli Srbové prakticky vyloučeni.

Nastalo údobí válečného zátiší, kdy ke slovu přišla opět diplomacie, a to jak velmocenská, tak ta „malá“, srbská. Turecko chtělo spor se Srby přijatelně zlikvidovat, ti ovšem trvali na tom, aby jakékoli mírové ujednání garantovalo právě Rusko a také Francie. Takovéto zasahování do svých, jak se Porta stále ještě domnívala, vnitřních záležitostí, však osmanská diplomacie nehodlala přijmout. Vojsky ale pro jistotu proti Srbům nezakročovala.

Na jaře roku 1809 se nakonec rusko-turecká válka znovu rozhořela, což Srbové za dané situace přivítali. V té době už ovšem ani zdaleka nebyli tak jednotní, jako před rokem 1806. Mezi jednotlivými veliteli docházelo ke sporům, ostatně podobně, jako o patnáct let později v Řecku. Karadjordje projevoval absolutistické a centralistické tendence, naopak mnozí knezové i vojenští velitelé si chtěli uchovat ve svých oblastech moc nikým neovlivňovanou. Zásadní věci Srbové řešili na velkých shromážděních vlivných mužů, tzv. skupštinách (odtud také srbský název pro parlament skupština), na ruský návrh byla dokonce zřízena jakási vládní rada, která měla omezovat Karadjordjovy absolutistické tendence. Jiřímu Petrovičovi se nicméně podařilo přimět jednu ze skupštin k tomu, aby jej prohlásila vrchním dědičným knezem (tedy vlastně panovníkem), vládní radu pak přetvořil ve svůj výkonný orgán, tedy prakticky ve vládu a nejvyšší soud. V Srbsku tak v době válečného zátiší vznikl zárodek státní moci, který položil základy k vytvoření nezávislého srbského státu. Rozpory mezi „dědičným knezem“ a ostatními vůdci povstání ovšem výrazně oslabovaly povstaleckou jednotu.

Převrat v Cařihradě

V mírovém mezidobí došlo také k zásadním událostem v Istanbulu. Odpůrci reformem, podporovaní janičáry, svrhli sultána Selima III. a na trůn dosadili jeho synovce Mustafu IV. (1779–1808), syna Selimova předchůdce Abdul Hamida I. Ten, jakožto velký příznivce janičárů, ihned zrušil Selimovy reformy. Selim byl zavřen do tzv. „zlaté klece“, tedy oddělení v paláci Topkapı, kde žili v luxusu svůj osamělý život druhorození synové, kteří neměli přirozené právo na následnictví trůnu, aby tak byli izolováni od politického dění.¹⁵ Takto staroturecká strana zničila reformní dílo Selimovo, a to právě v době, kdy říše potřebovala nové evropsky vycvičené vojsko, jež svržený sultán připravoval, k bojům s Ruskem a se Srby a k udržení jednoty impéria, jež se nezadržitelně stávalo kolosem na hliněných nohou.

Stoupenci reformem, pokud se jim podařilo zachránit před krvavým pronásledováním, se uchýlili k příznivci svrženého sultána, rusčuckém pašovi Mustafovi Bajraktarovi, který, po vzoru tajných organizací, jež byly tehdy v Evropě více než populární, vytvořil tajnou vojenskou organizaci, tzv. rusčucké přátele, s nímž pak provedl protiúder a uchvátil moc ve státě. Ani to ovšem Selima nezachránilo od smrti, neboť v poslední chvíli dal sultán Mustafa IV. příkaz k zavraždění jak svého předchůdce, tak svého bratra Mahmuta, možného nástupce. Selim svému osudu neušel, nicméně Mahmutovi se podařilo skrýt a tak jej Bajraktar dosadil na sultánský trůn. Nový sultán janičárům nezapomněl poníženi a zabítí svého bratrance a, jak uvidíme dále, v příhodném okamžiku, po dvaceti letech, s nimi krvavě zúčtoval.

Mahmut II. hodlal pokračovat prakticky okamžitě v přerušené reformní činnosti, mezinárodní situace k tomu však nebyla příhodná. K pokusům přesto došlo. Mustafa Bajraktar se stal velkým vezírem, jenž začal tvrdou rukou prosazovat přísnou disciplínu v armádě i ve státní správě. Nové válečné napětí s Ruskem ovšem slibně započaté reformy překazilo. Koncem roku 1808 se v Cařihradě pod hroznou nově ruské války opět vzbouřili janičáři, zavraždili Bajraktara a sultán, jenž v době vzpoury osobně nařídil vraždu Mustafy IV, aby tak zůstal jediným možným dynastickým nástupcem, se s nimi byl nucen smířit a prohlásit, že bude zachovávat staré zákony. Bylo to právě ve chvíli, kdy nezdar mírového jednání s Ruskem vedl k obnově válečných operací na Balkáně.

15 Zde ovšem Selim vstoupil v kontakt se svým bratrancem (a bratrem Mustafy IV.), pozdějším sultánem Mahmutem, a v několika měsících života, které mu zbývaly, jej výrazně ovlivnil svými reformními myšlenkami.

Porážka prvního srbského povstání

Srbové v nové ofenzivě v roce 1809, kdy se chtěli spojit s Černohorci, nebyli v důsledku své nejednoty i roztržité sil na více stranách úspěšní. Ba spíše naopak. V dobách nejvyšší nouze se Karadjorđe opět obracel i na nejbližšího souseda, Rakousko, s návrhem na rakouský protektorát nad Srbskem. Kníže Metternich – rozhodující činitel rakouské zahraniční politiky – se ovšem k této nabídce nestavěl od počátku příznivě, neboť se kvůli tomu nejistému podniku nechtěl dostat do nepřátelských vztahů s Tureckem a také do zcela jisté nevole Ruska. Zdrženlivost v tomto směru radil Rakousku také Napoleon, který své vítězství nad monarchií (válka páté koalice, zakončená mírem v Schönbrunnu 14. října 1809) o půl roku později stvrdil středověkým způsobem – sňatkem s dcerou císaře Františka I. Marií Luisou. Nechtěl totiž vyvolat předčasný válečný střet s Ruskem. Rakousko tedy nakonec srbské nabídky, které ostatně byly spíše výrazem krajní nouze než opravdového přesvědčení, odmítlo. Před porážkou zachránila srbské povstalce ruská letní ofenzíva, jež osmanské velení donutila přesunout většinu svých sil na východní frontu proti Rusku.

Během roku 1810 se srbským povstalcům s podporou ruských pomocných sborů podařilo očistit prakticky celé území pašaliku. Úspěšnému konci povstání se ovšem opět postavila do cesty mezinárodní situace. V roce 1811 totiž z důvodů, mnohokrát popsanych jinde, opět rostlo francouzsko-ruské napětí a bylo zřejmé, že nový vojenský konflikt je na spadnutí. V nejvlastnějším ruském zájmu proto bylo co nejdříve tureckou válku ukončit. Osvědčil se přitom opět zkušený, v té době již pětadesátiletý vojevůdce Michail Ilarionovič Goleniščev Kutuzov (1745–1813), hrdina od Slavkova, který své první válečné zkušenosti sbíral již za rusko-turecké války v letech 1768–1774. Ten v několika bitvách, ač s vojskem početně mnohem slabším, porazil tureckou armádu, a mladému sultánovi Mahmutovi II. tak nezbylo nic jiného, než přistoupit na mír. K jeho podpisu došlo 16. května 1812. Jakkoli Rusko vedlo válku se střídavými úspěchy a osmanské impérium nebylo poraženo „na hlavu“, byly mírové podmínky pro Rusko velmi výhodné. Carská říše Alexandra I. přesunula svoji hranici na řeku Prut po jeho soutok s Dunajem, obsadivše přitom východní část Moldavského knížectví – oblast mezi Prutem a Dněstrem, tradičně zvanou Besarábie. Podunajská knížectví sice zůstala v rámci osmanské říše, nicméně byla potvrzena jejich autonomie, stanovená již mírem v Küçük Kajnardži v roce 1774.

Na srbské povstalce, kteří šli do boje zejména v důsledku ruských požadavků, ovšem mír jaksi zapomněl. Rusko prosadilo jen tolik, že povstalci mají dostat amnestii a na uspořádání záležitostí v pašaliku, resp. na nějaké formě vnitřní autonomie, se mají dohodnout se sultánem sami. To byl, jak poznamenává Josef Kabrda, ovšem jen málo slibný výsledek dlouholetého a vyčerpávajícího boje.¹⁶ Byť byla možnost srbské auto-

16 Josef Kabrda – Josef Kolejka – Richard Pražák, *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918. Část I. 1790–1878*. Brno: Universita J. E. Purkyně – fakulta filosofická; Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 40.

mie poprvé zdůrazněna v mezinárodní smlouvě, byla to možnost jen velice vágní. Tím spíše, že se Vysoké Portě po podepsání míru zcela uvolnily ruce pro vypořádání se s nepokornou rájou. Srbové se pochopitelně cítili podvedeni a zklamáni. Jednání s Portou se vlekla jistou dobu, jak jedna, tak druhá strana však byla neústupná. Srbští vyjednávači nakonec redukovali své požadavky na dva: aby Srbům v pašaliku zůstalo právo nosit zbraně a aby se do pašaliku nevraceli Osmané, kteří v něm před tím žili, s tím, že v pevnostech bude jen tolik tureckého vojska, na němž se obě strany vzájemně domluví. Když i tyto požadavky narazily na neústupnost Porty, odhodlali se povstalci na jaře k 1813 k zoufalému odporu. Turecké oddíly ovšem napadly povstalce ze všech stran (s výjimkou severu, kde byla hranice s habsburskou monarchií). Srbský odpor byl definitivně zlomen 7. října 1813, kdy osmanské oddíly opět vešly do Bělehradu.

Karadjordje a další hlavní velitelé povstání po porážce uprchli do Rakouska. Zde byli krátce internováni dále od hranice, zanedlouho se však již mohli svobodně pohybovat, a pokud chtěli, odejet i do Ruska. Sám Karadjordje odešel do Besarábie, kde se v roce 1816 aktivně zapojil do nově vzniklé řecké revoluční organizace Filiki Eteria.

Nastala doba kruté turecké odplaty, nicméně po Napoleonově porážce u Lipska se politika vůči povstalcům změnila. Nový bělehradský vezír Sulejman paša se snažil uklidnit vášně a měl zájem na tom, aby se uprchlíci vrátili do svých domovů, na což část srbských knezů slyšela. V této době se např. stal budoucí srbský kníže Miloš Obrenović obor-knezem (tedy vlastně správcem nahie) Rudnické nahie. Poté, co se vesnice opět zalidnily, byly ovšem na obyvatelstvo uvaleny těžké daně a zavedena robota, jejíž pomocí měly být opraveny poničená města a vojenské pevnosti. Po porážce Napoleonovy Francie v roce 1814 se v osmanské říši objevovaly neopodstatněné dohady, že Rusko spolu Rakouskem, jež si tak uvolnily ruce, společně napadnou Turecko. I z toho důvodu docházelo k razím v srbských vesnicích, při nichž se hledaly ukryté zbraně. Během razíí docházelo pochopitelně k mnoha násilnostem a obětem na životech. Mezi obyvatelstvem tak opět začal vzrůstat duch odboje, který vedl v roce 1814 k lokálnímu povstání, jež ovšem bylo brzy poraženo, tím spíše, že se k němu nepřipojili významní knezové, především Miloš Obrenović. Nastaly nové represálie, jež přiměly zbývající srbské kneze k zoufalé akci – vypravili svého vyslance na Vídeňský kongres velmocí, řešící situaci po pádu Napoleona. Jménem Srbů byl do Vídně poslán schopný vyjednávač protojerej Matija Nenadović. Jakkoli byl Nenadović dokonce osobně přijat císařem Františkem i zástupci dalších jednajících mocností, úspěšná jeho mise nebyla, byť např. rakouský císař skutečně přes vyslance v Cařihradě apeloval na Portu, aby zastavila násilnosti v Srbsku. Car Alexandr se rozhodl využít zpráv o tureckých násilnostech v Srbsku později. V únoru 1815 rozeslal delegátům kongresu nótu, v níž poukazoval na násilí s tím, že je zapotřebí mu zamezit. Jeho cílem bylo, aby mu kongres, vzhledem k tomu, že násilnosti byly konané vůči pravoslavnému obyvatelstvu, svěřil mandát k ochraně křesťanského obyvatelstva

v osmanské říši. Anglie a Rakousko naopak požadovaly, aby kongres garantoval integritu Turecka. Neshody v tomto směru nakonec vedly k tomu, že se na kongresu Východní otázka nijak neposunula. Návrat Napoleona z Elby a předzvěst nových bojů s ním nakonec znemožnily i jakoukoli další ruskou aktivitu ve prospěch srbské záležitosti.

Druhé srbské povstání a počátky budování autonomie

Nakonec teror v bělehradském pašalíku dosáhl takových rozměrů, že se Srbové opět odhodlali k povstání. V dubnu 1815 jej v Takovu, uprostřed Šumadije, vyhlásil Miloš Obrenović. Porta v té době v Srbsku neměla velké posádky, a vojenská hotovost se shromažďovala jen pomalu, takže Miloš dokázal obsadit většinu venkovských oblastí pašalíku i některá větší města. Porta vyslala proti vzbouřencům oddíly z Bosny a od Niše pod vedením Marašli Ali paše. V mezidobí byl ovšem Napoleon definitivně poražen u Waterloo a ruská diplomacie proti tureckému tažení velice rázně intervenovala. Shromažďování ruských oddílů na tureckých hranicích působilo natolik odstrašujícím dojmem, že se sultán nakonec rozhodl pro mírové řešení srbské otázky, a to tím spíše, že Miloš Obrenović do Cařihradu vzkazoval, že se Srbové nebouří proti sultánovi, ale proti násilnostem prováděným s posvěcením bělehradského vezíra Sulejmana paši. Miloš také velice šikovně, za podpory značných finančních prostředků, dokázal využít nevraživosti mezi veliteli tureckých intervenčních sborů, bosenským Hurdišem pašou a jihosrbským Marašli Ali pašou a uzavřel s Marašli pašou dohodu o příměří a o srbské samosprávě s tureckým pašou v Bělehradě a tureckými vojenskými posádkami v několika velkých pevnostech. Na základě intervence Marašli paše se pak Miloš stal, po Karadjordjově vzoru, vrchním srbským knezem, a Marašli paša bělehradským vezírem.

Následující léta jsou vyplněna snahami Srbů a ruské diplomacie o splnění podmínek bukureštské mírové smlouvy, tedy o získání autonomie, jež by měla být podobná té, jíž disponovaly Jónské ostrovy či podunajská knížectví. Jakkoli rozhovory s Portou na toto téma nebyly z počátku příliš úspěšné, snažil se Miloš fakticky, mimo dohled Porty, za pomoci korupce autonomii rozšiřovat a pracovat zároveň na posilování své osobní moci. Nerozpakoval se přitom ani vraždy svého konkurenta, Jiřího Petroviče, který v roce 1817 ve službách Filiki Etérie opět přešel do Srbska. Jeho hlavu nechal Miloš poslat jako důkaz své oddanosti sultánovi do Cařihradu. Ten čin se ostatně stal základem nenávisti mezi oběma dynastiemi, jejímž posledním výhonkem byla ohavná vražda posledního panovníka z rodu Obrenovićů, krále Aleksandra I., v důstojnickém spiknutí v roce 1903.

Milošovy metody ovšem slavily pozvolný úspěch. Ve 20. letech byly poměry v osmanské říši opět rozvířeny, tentokrát řeckým povstáním a intervenční politikou velmocí. Tehdy Rusko velice energicky vystoupilo s požadavkem, aby Porta plnila usnesení bukureštské mírové konference, týkající se srbské otázky, a dosáhla toho, že konvencí, uzavřenou

v besarabském Akkermanu 7. října 1826,¹⁷ dokázala mezinárodně stvrdit srbskou autonomii a umožnit Srbům volný pohyb po celé osmanské říši. Tato konvence ovšem byla, pokud jde o řešení Východní otázky, pro Rusko mnohem zásadnější. Akkermanská smlouva totiž Rusku potvrdila hranici na řece Dunaj a uznala ústupky na Kavkaze (mj. černomořský přístav Suchumi) a Rusko konvencí získalo v podstatě podobné podmínky, jaké měla režimem kapitulací zajištěna Francie: Ruští obchodníci se mohli zcela volně pohybovat po celém území osmanské říše a ruské obchodní lodě měly právo svobodné plavby po Dunaji i v osmanských teritoriálních vodách. Velký význam měla konvence také pro Valašské a Moldavské knížectví, jimž Porta opět stvrdila autonomní status s tím, že knížata (sultánovi místodržící) mají být do budoucna volena pouze z řad domácí šlechty (bojarů) – tím vlastně končí fanariotské období rumunských knížat – a nemohou být odvolávána bez souhlasu Ruska. Byl to tedy velký úspěch ruské diplomacie, jenž zajišťoval Rusku skutečně vůdčí postavení na Balkáně. Není divu, že Porta na konvenci pohlížela jako na dočasný dokument, jež přijala zejména proto, že říše byla oslabena vnitřními spory, především pak definitivním vypořádáním se s janičárským problémem. Vývoj událostí v souvislosti s řeckým hnutím nakonec přiměl dne 20. prosince 1827 sultána Mahmuta II. k tomu, že konvenci vypověděl, což bylo jedním z důvodů nové rusko-turecké války, o níž bude řeč později. Její výsledek stvrzený tzv. drinopolským mírem v roce 1829 byl nakonec pro Turecko ještě mnohem nevýhodnější než konvence, kterou musel neúspěšný sultán znovu potvrdit. Pro Srbsko měl Drinopolský mír tu zásadní dohru, že sultán byl nucen splnit ustanovení akkermanské konvence, pokud jde o srbskou autonomii. Hatt-í šerifem z roku 1830 tak bylo Srbsko uznáno za samosprávné knížectví pod vrchní mocí sultánovou, a zvláštním dekretem – *berátem* – byl Miloš Obrenović potvrzen dědičným knížetem Srbska. O tři léta později další hatt-í šerif vymezil hranici srbského státu, jakož i poplatek, jež mělo Srbsko platit Turecku. Srbsko si tak, s výraznou diplomatickou pomocí Ruska, vybojovalo základy své národní a politické svébytnosti, byť formálně až do roku 1878 zůstávalo vazalem osmanské říše.

Ohlas povstání na Balkáně

Srbská revoluce měla na průběh Východní otázky značný vliv. Její ohlas posílil národně osvobozené nálady u dalších zejména balkánských národů osmanské říše, především pak v řeckém prostředí, což přispělo k vyostření Východní otázky. Do Srbska se také stěhovali lidé z jiných částí balkánského prostředí osmanské říše, a to nejen ti, kteří se hodlali zapojit do bojů. Hovoří o tom i fakt, že Srbsko mělo po roce 1815 i přes značné ztráty, jež utrpělo v důsledku bojů a represí osmanské moci, dvakrát více obyvatel, než v roce 1804. Srbské povstání vyvolalo pochopitelně ohlas u jihouherských Srbů i v prostředí hraničářských oddílů habsburské monarchie, z nichž do pašaliku přicházely na pomoc povstání jak důstojníci, tak i skupiny prostých vojáků. Naopak po zklidně-

17 Pevnost v jižní části Besarábie, zvané Budžak. Dnes součást ukrajinského města Bilhorod Dniprovs'kij

ní situace do Srbska přicházela nabídnout své služby celá řada vzdělaných lidí, jichž se v Srbsku dramaticky nedostávalo. Ostatně sám Miloš Obrenović se číst a psát naučil až poté, co se stal vrchním knezem!

V dobách povstání také vznikla poprvé myšlenka o spojení sil Srbů z pašaliku s Černohorci, jejichž území již tehdy vykazovalo nesporné znaky byť jednoduché a primitivní, nicméně přece jenom „moderní“ státnosti. Černá Hora, vedena tehdy vladkou Petrem I. Petrovičem Njegošem, ovšem v důsledku mezinárodní situace, kdy byla i sama zapletena do bojů s Napoleonovými oddíly, nakonec do povstání nezasáhla. Obsadila v té době nicméně dvakrát Boku Kotorskou, ustanoveními Vídeňského kongresu ovšem Boka připadla habsburské monarchii a Černá Hora, k velikému zklamání vladky, ani nebyla uznána za samostatný stát, byť i ona měla na porážce Napoleona zásluhy, samozřejmě adekvátní svým možnostem. Nepokoje vyvolalo srbské povstání také v Bosně a mezi katolickými horskými kmeny v severní Albánii (zejména mezi Klimenty).

První srbské povstání mělo pochopitelně velký ohlas také u východních a jižních sousedů. Mimořádně silný byl tento ohlas v bulharských oblastech, jež, jak jsme již výše vylíčili, byly v této době vystaveny řádění různých polovojenských band, zejména pak krđžalijských oddílů, a skupin ve službách Pasvanoglua. Proto došlo i k přímé spolupráci bulharských hajduckých oddílů, které v té době rostly jako houby po dešti, s lidmi Jiřího Petroviče. Bulharský biskup Sofronij Vračanský v emigraci v Bukurešti v roce 1806 založil Bulharský osvobozenecký výbor, který shromažďoval bulharské emigranty a jako dobrovolnické oddíly je posílal na pomoc ruské armádě. Srbsko-bulharské čtyři operovaly v roce 1807 dokonce v okolí Sofie, do Srbska se v té době vystěhovalo několik tisíc Bulharů ze západních bulharských oblastí, Bulhaři stáli v řadách srbských povstaleckých vojsk i během druhé srbského povstání.

Prvé srbské povstání propuklo v době, kdy bylo i v některých řeckých krajích – zejména na Peloponésu a v Epiru – cítit neobyčejné napětí. Mnozí Řekové z těchto krajů se přidali jako dobrovolníci do srbského povstaleckého vojska. Na iniciativu valašského knížete Konstantinose Ypsilantise byla v podunajských knížectvích založena řecká legie o síle kolem 1 500 mužů v čele s Nikolasem Plangalosem, do níž ovšem byli zapojeni i Rumuni, Albánci a Bulhaři žijící v knížectvích, která byla vyslána na pomoc povstalcům. Mnozí Řekové se stali hrdiny srbského povstání (s oddílem kletů se do Srbska probil např. Georgakis Olimprios, známý v srbském prostředí jako kapetan Jorgač). Ekonomickou pomoc poskytovali povstalcům také vlivní fanarioté, mj. valašský metropolita Dositej, pomoc přicházela tajně i z cařihradského patriarchátu.

Srbské povstání mělo pochopitelně vliv i na situaci v podunajských knížectvích. Situace v nich byla o to složitější, že zde panovala velká sociální nespokojenost. Místní rolnické obyvatelstvo bylo těžce zkoušeno různými odvody, jež na ně nakládala místní rumunská šlechta (bojaři). Četné zbojnické čety, které zde vznikaly, tak byly spíše než

proti Turkům zaměřeny proti místní aristokracii. Velký počet rumunských dobrovolníků ovšem bojoval v oddílech ruské armády. Mezi nimi byl i budoucí vůdce revolučního hnutí z roku 1821 Tudor Vladimirescu (1780–1821). Ten již v roce 1816 založil první rumunskou tajnou organizaci směřující k osvobození knížectví z tureckého moci.

Řecké povstání

Plány povstání

Sotva Mahmut II. poněkud stabilizoval situaci po srbském povstání, musel čelit dalšímu, mnohem silnějšímu vzepětí ducha jednoho z balkánských národů. O slovo se tentokrát přihlásili Řekové. Již výše jsme přiblížili, že v řeckých zemích byla zejména ekonomická situace mnohem příznivější, než v Srbsku. Duch srbského povstání však zachvátil také Řeky. V Turecku samém ovšem bylo těžké a především nebezpečné organizovat revoluční hnutí. Popud k ozbrojenému povstání proto vyšel z řeckých kruhů žijících za hranicemi, z prostředí Filiki Eterie. Jeho cílem bylo osvobození nejen Řeků, ale i ostatních balkánských národů z turecké nadvlády a vytvoření národních států. Eteristé přitom pochopitelně museli počítat i se součinností podmaněného neřeckého pravoslavného balkánského obyvatelstva a s pomocí Ruska; těmto nadějím však tehdejší okolnosti sotva odpovídaly.

Ukázali jsme si již, že členové Filiki Eterie patřili ke všem řeckým společenským vrstvám: všichni byli zajedno, pokud jde o konečný cíl revoluce, tj. osvobození své vlasti. Jinak ovšem byli různě politicky a sociálně orientováni a měli také rozdílné názory na taktiku. Síly Filiki Eterie přitom rozhodně nebyly malé: revoluci zejména zpočátku podpořilo bohatství řeckých zahraničních bankéřů a egejských loďařů; ozbrojené složky kleftů, armatolů a jiných ozbrojených družin čítaly několik tisíc lidí, z nichž mnoho bylo vycvičeno v bojích napoleonských válek, ve vojenských sborech vytvořených na Jónských ostrovech Francouzi a Angličany či ve službách janinského paši Aliho; počítat mohli eteristé rovněž s obchodním loďstvem egejských ostrovů s jeho 6 000 děly, určenými sice původně k boji s piráty, ovšem nic nebránilo tomu, aby byly obráceny i proti loďstvu tureckého sultána. V samotné Filiki Eterii však existovaly dva vzájemně nekompatibilní proudy či koncepce boje za nezávislost. Konzervativní se zasazoval o výhradní podporu a pomoc evropských velmocí. Radikální pak požadoval samostatnou revoluční akci spojených balkánských národů (viz např. výše uvedené posláni Karadjordjeho). V roce 1818 převládl ve vedení Filiki Eterie tento druhý, řekněme bojovný proud, jenž vzápětí přistoupil k přípravám povstání.

Povstání plánovali eteristé skutečně velkolepě. Do akce měly být kromě řeckého území a ostrovů zahrnuty také Srbsko, Bulharsko, Valašsko, Moldávie a Makedonie. Síť eteristických organizací přitom bylo za pouhé dva roky pokryto celé řecké území i většína řeckých obchodních kolonií v Rusku a také v Malé Asii. Vedení akce nabídli eteristé v té době nejslavnějšímu a nejvlivnějšímu Řekovi, hraběti Joannisi Kapodistriasovi, který ovšem takovouto pro něho coby ruského ministra zahraničí jistě velmi nejistou čest odmítl. Do čela organizace nakonec, na doporučení Kapodistriase, zvolili Alexandra Ypsilantiho (1792–1828), syna valašského a jednu dobu také moldavského fanariotského knížete, hrdinu z napoleonských bojů v letech 1812–1813, při nichž přišel o pravou ruku a vysloužil si hodnost ruského generálmajora a adjutanta ruského cara Alexandra I. Na shromáždění vedení Eterie v besarabském Izmailu¹⁸ se setkali velitelé všech větších organizací a vypracovali program povstání. Revoluce měla vypuknout zároveň v několika krajích říše: na Peloponésu, v Moldávii a Valašsku, v samotném Cařihradě. Tento prvotní výbuch řecké vzpoury měl vzápětí vyvolat povstání v Srbsku, v Bosně a Hercegovině a v Bulharsku, a tím do akce zapojit i k boji vždy ochotnou a připravenou Černou Horu. To by byl signál, aby do povstání vstoupila také Thesálie, Epir a celá Makedonie. Celobalkánské povstání pak mělo požádat o záštitu ruského cara nad vytvořením „balkánské helénské říše“ v intencích plánu Rigase Fereiose. Byl to tedy nesmírně ambiciózní plán, k jehož částečnému naplnění ovšem došlo až po 90. letech, za zcela jiné situace, při první balkánské válce. V době o níž mluvíme ale neměl naději na úspěch. Nepřála mu především mezinárodní situace. Politickou scénu v Evropě ovládala po napoleonských válkách Svatá aliance Rakouska, Ruska a Pruska, která neměla v úmyslu měnit zaběhnutý řád politických věcí a ani ničit říši „nemocného muže na Bosporu“. Přesto se však plán částečně podařilo uskutečnit a povstání skutečně propuklo, byť ve značně zredukované podobě. Pokus eteristů získat pro povstání Miloše Obrenoviće ovšem ztroskotal. Miloš se snažil v té době upevňovat srbskou autonomii a získat pro sebe dědičný titul knížete, a proto k výzvám eteristů zůstal hluchý a dokonce velice energicky zakročil proti tendencím některých srbských knezů povstání podpořit. Eteria nedokázala přesvědčit, s výjimkou několika bojovných hajduckých družin, ani Bulhary. Bulharsko pro podobné akce ještě nebylo dostatečně národnostně uvědomělé a zcela mu chyběli schopní intelektuální vůdci. Vazby na Černou Horu nedokázali eteristé aktivovat a tak se původně zamýšlené celobalkánské povstání omezilo pouze na povstání v podunajských knížectvích a v samotném Řecku.

18 Město leží v jižní části Besarábie zvané Budžak.

Akce v podunajských knížectvích

Povstání začalo v podunajských knížectvích, zpočátku ovšem bylo k Filiki Eterii jen volně vázané. Valašsko bylo v té době plné balkánských revolučních emigrantů různých národností, kteří jen čekali na pokyn k boji. Obyvatelstvo bylo navíc nespokojené s vládou fanariotského knížete Alexandra Soutzose (rum. Alexandru Suțu) (jenž ostatně nebyl ani příznivcem Filiki Eterie a jeho smrt v lednu 1821 proto jen urychlila výbuch povstání), takže nálada byla i jinak zralá k revoltě. Této situace využil Tudor Vladimirescu, velitel dobrovolnických pandurských oddílů v ruské armádě v době rusko-turecké války z let 1806–1812, vyznamenaný za tehdejší svoji bojovou činnost ruským řádem sv. Vladimíra. Pod jeho vedením vypuklo 17. ledna protiturecké, ale zároveň také protifeudální či spíše sociální povstání ve Valašsku. Tudor Vladimirescu byl ve spojení s Filiki Eterií již od roku 1815, ovšem nebyl jejím přímým členem, ostatně i z důvodu jeho odporu vůči fanariotským rumunským knížatům. Ve Vladimirescových oddílech bojovali kromě jeho pandurů a oddílů tzv. Arnautů, což byli částečně pořečtění pravoslavní Albánci, působící předtím jako osobní garda fanariotských knížat, i mnozí balkánští emigranti s velkými zkušenostmi z protitureckých bojů – Srbové, bulharští hajduci, a také kleftové Georgakise Olimpiose, muže neobyčejně pestré biografie, jenž byl v kontaktu s Vladimirescem již do dob rusko-turecké války.¹⁹

Začátek povstání nebyl načasován špatně. Sultán Mahmut II. byl zaneprázdněn bojem a Ali pašou Janinským, část turecké armády byla rovněž soustředěna na válku s Persií, o těžkostech, s nimiž se musel Mahmut II. potýkat na vnitropolitické scéně, jsme již hovořili.

Přímá eteristická akce vypukla 6. března 1821, kdy vůdce Filiki Eterie Alexandr Ypsilanti překročil s řeckými dobrovolníky řeku Prut z Besarábie do Moldavska a vyhlásil revoluci, spoléhaje přitom na ruskou pomoc. V té době již bylo v Olténii povstání Tudora Vladimiresca v plném proudu. Akce Ypsilantiho ale nebyla od počátku s povstáním Vladimiresca dobře koordinována. Jeho boj měl ostatně i jiné cíle: mj. odstranění fanariotských knížat z trůnů ve Valašsku a Moldavsku, vytvoření národní rumunské armády a tříleté da-

19 Pro názornost zde na příkladu G. Olimpiose uvádíme, jak neobyčejné životní osudy měli mnozí s příslušníků hnutí Filiki Eteria. Olimpios již v mládí bojoval proti oddílům Ali paši Tepelenského, po vypuknutí srbského povstání se probil s oddílem kleftů do Srbska a stal blízkým přítelem Jiřího Petroviče a dalších srbských vojvodů (v Srbsku je znám jako Kapetan Jorgač), během rusko-turecké války získal svým hrdinstvím v čele oddílů fanariotských „Arnautů“ hodnost plukovníka ruské armády. Po porážce srbského povstání se oženil se srbskou hrdinkou Stanou, vdovou po svém příteli a „pobratimovi“ hajduku Veljkovi Petrovičovi, jenž padl při obraně tzv. Timocké krajiny nedaleko Negotina. Olimpios to byl, kdo přijal Karadjordjeho do Filiki Eterie a přiměl jej k návratu do Srbska s cílem vyvolat nové povstání. Jako tzv. apoštol, vyslanec Eterie ve Valašsku, spoluorganizoval Vladimirescovo povstání, když však Vladimirescu „zradil“ Eterii, byl to právě Olimpios, kdo jej zatkl. Sám Olimpios zahynul v čele své družiny, která se po porážce Ypsilantiho povstání chtěla přes Besarábii dostat do Řecka, při hrdinné obraně moldavského kláštera Secu, vyhodiv do povětří zvonici kláštera, v níž se ukrýval, i s útočícími janičáry...

ňové moratorium. Skutečnost, že se do Vladimirescova vojska přidávalo mnoho rolníků, zbídačovaných bojarským nevolnictvím, dodávalo (proti vůli samotného Tudora) povstání výrazný sociální podtext a obracelo proti němu zámožné rumunské šlechtické vrstvy.

Oba vůdci se nakonec sešli v Bukurešti. Vladimirescu vstoupil do spolupráce se synem fanariotského knížete s nevelkým nadšením, především proto, že se domníval, že Ypsilanti má pro svoji akci požehnání ruského cara. Ten však právě pobýval na kongresu Svaté aliance v Lublani a velice brzy zcela zklamal všechny povstalecké naděje. Ve smyslu politiky Svaté aliance se vyjádřil tak, že nemůže podpořit žádnou revoluci proti zákonnému panovníkovi, oběma vůdcům povstání odňal ruské vojenské hodnosti a řády, a co více, dokonce, oproti ujednání Bukurešťského míru, umožnil tureckým vojskům vstoupit do knížectví! Takovýto carův postoj pak jen urychlil rozkol mezi oběma spojenci z nouze. Vladimirescu, ve snaze zachránit co se dá, a především prosadit své vlastní výše naznačené cíle (a případně se stát i valašským knížetem), začal jednat s Turky. Ypsilanti pro tuto „zradu“ nechal Tudora zatknout a po inscenovaném procesu popravil. Turecká vojska pak záhy, 19. června 1821, v bitvě u Drăgășani oddíly eteristů, k nimž se přidaly „mezinárodní“ síly zavražděného Vladimiresca, drtivě porazila. Ostatně i proto, že po popravě valašského vůdce domorodé rolnické obyvatelstvo přestalo akci eteristů podporovat. Povstání v knížectvích tak trvalo pouze několik měsíců a bylo vlastně v zárodku potlačeno. Ypsilanti uprchl do Sedmihradska, kde však byl zatčen rakouskými úřady a převezen do internace v terezínské pevnosti.²⁰ Takto neslavně skončilo povstání v rumunských zemích, které bylo vlastně tvořeno dvěma hnutími – eteristickým (celobalkánským) a rumunským – národním a v podstatě protifeudálním.

Pod praporem s modrým křížem

Povstání v samotném Řecku, vybuzeno částečně i odvážným Ypsilantiho činem, začalo přesně o měsíc později než akce Alexandrova, a to 6. dubna 1821. Tehdy člen Filiki Eterie, patraský metropolita Germanos (1771–1826), pozvedl v klášteře Agia Lavra u peloponéské Kalavrity bílou vlajku se světlemodrým křížem a přijal přísahu povstalců. Z Peloponésu se povstání rychle rozšířilo na kontinentální Řecko a na egejské ostrovy. Hlavní hybnou silou řeckého národně osvobozenického boje byli rolníci a kleftové, vedení se ujali představitelé řecké buržoazie, byli v něm zastoupeni i zástupci kodžabašů a fanariotských kruhů. V prvních dobách povstalecké oddíly svedly řadu vítězných srážek s poměrně nepatrnými a roztroušenými tureckými silami a osvobodily velký kus národního území. Objektivně napomáhal úspěchům Řeků odbojný janinský paša

20 Propuštěn byl na přímluvu ruského cara Mikuláše I. v roce 1827, ale zlomen vězněním, zemřel již několik měsíců na to a byl pochován na vídeňském hřbitově Sankt Marxer. V roce 1964 byly jeho ostatky převezeny do Athén.

Ali, který uzavíral sultánovým vojskům cestu přes své epirské území do hloubi Řecka a na Peloponés. Národní věc účinně podporovalo také loďstvo řeckých ostrovanů.

Nahromaděná nenávisť Řeků proti Turkům a rozdrážděný muslimský fanatismus ovšem daly v prvních fázích povstání průchod velkým ukrutnostem a masakrům na obou stranách. Tak na Peloponésu Řekové pobili v průběhu roku 1821 kolem 15 000 muslimů, zatímco na ostrově Chios na jaře roku 1822 zavraždili osmanské jednotky a místní domobrana kolem 11 000 tamních křesťanů, takže řecké obyvatelstvo z ostrova prakticky zmizelo. Masakry vůči řeckému obyvatelstvu činili Turci také na maloasijském pobřeží (zejména ve Smyrně), protikřesťanské násilnosti ale propukly i v Cařihradě, kde se jednou z obětí stal i sám cařihradský patriarcha Georgios V, oběšený rozvášněným davem na velikonoce 22. dubna 1821 (byl to jediný konstantinopolský patriarcha, který za celou dobu osmanské vlády zahynul násilnou smrtí z turecké strany). Popraveno bylo také několik dalších řeckých biskupů.

Další rozvoj bojových akcí Řeků byl oslabován nejen nedostatkem jednotného vedení a velení, nýbrž i rozpory mezi vedoucími činiteli v povstaleckém táboře, rozcházejícími se, podobně jako patnáct let před tím srbští knezové, v otázkách budoucích politických a sociálních zásad nezávislého státu, o jehož vzniku nikdo nepochyboval. Na pevnině i na ostrovech vznikaly spontánně místní vlády. Bylo proto nezbytné, pokusit se o vytvoření jednotné politické organizace.

Na přelomu let 1821 a 1822 se proto nedaleko starověkého Epidauru na Peloponésu sešlo první řecké národní shromáždění, jež vyhlásilo nezávislost Řecka, odhlasovalo demokratickou ústavu („organický statut“), jež vyhlášovala princip dělby zákonodárné, výkonné a soudní moci. Nejvyššími funkcionáři byli zvoleni fanarioté: předsedou výkonného výboru (vlády) byl jmenován Alexandros Mavrokordatos (1791–1865), vzdělaný eterista ze slavné fanariotské rodiny, která dala několik knížat valašského a moldavského knížectví,²¹ Demetrios Ypsilanti (1793–1832), bratr Alexandrův, se stal předsedou zastupitelského orgánu a Theodoros Negris (1790–1824) pak státním kancléřem a ministrem zahraničí. Epidaurské zřízení ovšem i tak vytvořilo jenom teoretickou jednotu.

Povstání se nicméně poté šířilo ještě rychleji – osvobozeny byly Athény, Théby, z obklíčení vyvázla pevnost Mesolongi a povstalci porazili osmanské loďstvo u ostrova Chios. V té době se sice sultánovi podařilo zlomit odpor Ali paši Tepelenského a obsadit celé severní Řecko, nicméně pokusy tureckých vojsk probít se do středního Řecka byly neúspěšné. Povstalci za vedení legendárního, v té době již více než padesátiletého klefta Theodorose Kolokotronise (1770–1843) porazily v červenci 1822 tureckou armádu v bitvě u Dervenakie. Podobný osud čekal tureckou armádu o rok později, a tak až do roku 1825 byla mezi povstálými Řeky a Turky jakási rovnováha sil.

21 Sám Mavrokordatos působil v letech 1812–1818 na dvoře svého strýce Ioannise Georgiose Karatzase, jenž byl valašským knížetem

Mezinárodní ohlas povstání

Je zajímavé, že jakkoli se řecký boj nerozšířil do sousedních zemí, přicházeli odtud do Řecka četní dobrovolníci. Zvláště početné byly oddíly vedené známými bulharskými harambaši – hajduckými veliteli, jako byli Chadži Christov z Koprivšnice či Petr Mralijata ze Slivenu. Miloš Obrenović, jak jsme již výše předeslali, sice povstání vojensky nepodporoval, poskytoval však na svém území útočiště četným uprchlíkům z válečných zón a vykupoval také řecké zajatce, za což byl později, po vytvoření řeckého království, vyznamenán řeckým králem Otou I. nejvyšším státním vyznamenáním. Černoohorský vladyka Petr I. Petrović zase svým vyzývacím chováním nutil sultána udržovat v blízkosti Černé Hory oddíly, které by jinak mohly být použity v Řecku.

Zejména masakr na ostrově Chiu 1822 způsobil v Evropě vlnu soucitu a sympatií, jež vyústily v tzv. filhelénském hnutí. Řekové totiž nebyli pro Evropu těmi nezajímavými exotickými domorodci, jak kdysi Srbové, či nějakými potomky Dáků, jako Rumuni. V Kolokotronisových a Mavrokordátových bojovnících romantická Evropa viděla „*potomky hrdinů marathonských a salamínských*“. Všude vznikaly filhelénské spolky, které řecké povstalce podporovaly penězi i zbraněmi. Slavný francouzský malíř Eugène Delacroix emotivně zachytil na jednom ze svých nejlepších pláten *Vražďení na Chiu*, anglický básník, nejromantičtější z romantiků, lord George Byron se v roce 1823 vydal do Řecka s četnými dobrovolníky a také tam, v centru povstalců, v pevnosti Mesolongi, o rok později skončil svůj mladý život. Celé toto filhelénské hnutí vytvářelo tlak na vlády velmocí, směřující k tomu, aby vzaly Řeky pod svá ochranná křídla.

Rozbroje mezi povstalci

Tlak veřejnosti na vlády mocností nakonec nepolevil, ani když se v době válečného zátiší plně projevíly neshody mezi řeckými vůdci. Ústava totiž přenechávala veškerou moc civilní straně, peloponéským notáblům, fanariotům a bohaté řecké obchodnické elitě. Avšak za války vzrostl vliv vojenských velitelů a ti se také domáhali větší účasti na řízení země. Nepřátelství obou skupin řecký národně osvobozenecký boj velice neblaze poznamenalo a nakonec se zvrhlo v regulární občanskou válku (1823–1824). V čele vojenské strany, reprezentující bojovný Peloponés, stál vrchní velitel povstaleckých vojsk Theodoros Kolokotronis, „občanskou“ stranu reprezentoval především Alexandros Mavrokordatos. Obě skupiny vytvořily vlastní vlády, jež stály proti sobě. „Strana civilní“ se chtěla opírat o Francii a Anglii, „Strana vojenská“ počítala s podporou Ruska. Z anarchie vzešlo nové politické vedení v čele s bohatým loďářem z ostrova Ydry Georgiosem Kunduriotisem (1782–1848) a Alexandrem Mavrokordatem, jež podporovaly oddíly z pevninského Řecka, jimž se dokonce podařilo uvěznit Kolokotronise. V době, kdy se Řekové ve svém boji proti Turkům oslabovali vnitřními třenicemi, se o „řeckou otázku“ začaly zajímat velmoci.

Řecké povstání a velmocenský faktor

Jak jsme již výše uvedli, vývoj mezinárodní situace nebyl od počátku řecké věci zvláště příznivý. Tehdejší mezinárodní politika byla řízena konzervativní Svatou aliancí, založenou sice na popud ruského cara, nicméně dlouhodobě ovládanou rakouským ministrem zahraničí knížetem Klemensem Wenzlem Metternichem, jenž za souhlasu jak cara, tak pruského krále, prosazoval princip legitimismu a intervence proti revolučním hnutím a liberalismu. Když se Řekové obrátili na velmoci se žádostí o podporu, nebyli vyslyšeni. Lublaňská deklarace (1821) stigmatizovala vedle povstalců neapolských a piemontských i řecké, a na kongresu velmocí ve Veroně nebyla řecká deputace k jednání ani připuštěna. V duchu této politiky ostatně car Alexandr I. zcela hodil přes palubu i svého bývalého pobočníka Ypsilantiho.

Svatá aliance ovšem byla založena jako spojenectví tří křesťanských panovníků (byť každého jiné denominace) na křesťanských principech, a proto otázka podpory legitimismu tureckého sultána, potlačujícího práva osmanských křesťanů, činila zejména Alexandrovi jisté problémy, tím spíše, že většinu osmanských křesťanů, nemluvě již o povstaleckých Řeckích, tvořili souvěrci Rusů, pravoslavní křesťané. Ze všech členů Svaté aliance proto měl Alexandr vůči řeckým povstalcům největší sympatie, ostatně i s ohledem na svého ministra zahraničních věcí Joannise Kapodistriase. Carova podpora řecké akci ovšem nebyla taková, jakou si schopný rodák z Korfu představoval, a proto Kapodistrias po vzájemné dohodě, bez skandálu a se zachovanou Alexandrovou přízní, vystoupil z ruských služeb, aby se mohl plně věnovat podpoře povstalců. Přesídlil do Švýcarska, odkud v řecké věci působil na evropské vlády a podporoval povstalce penězi i nákupem zbraní.

Alexandr sice nepřistoupil, a s ohledem na Svatou alianci ani nemohl přistoupit, k nějaké individuální válečné akci vůči osmanskému impériu, nicméně 6. července 1821 předal jeho vyslanec Portě ultimátum, v němž jménem svým i jménem Evropy obviňoval Portu ze surovosti vůči křesťanům, požadoval potrestání viníků masakrů (a to ten největší na Chiu měl teprve přijít) a požadoval právo Ruska na sanaci situace v podunajských knížectvích. Pro tuto politiku (a vlastně posílení svého vlivu na křesťany v osmanské říši) car požádal o podporu Svaté aliance. Francie (která k alianci přistoupila v roce 1818) a Prusko by takovouto podporu Rusku byly ochotny poskytnout, proti ovšem bylo Rakousko a také Velká Británie, která sice nebyla členem aliance, ale s jejímž mocenským (a zejména námořním) potenciálem se pochopitelně muselo počítat. Porta vycítila tuto evropskou nejednotu a ruský požadavek odmítla, což vedlo 29. července 1821 k přerušení rusko-tureckých diplomatických styků. Rusko se tak sice samo nemohlo pouštět do žádných protitureckých akcí, ale zahájilo dlouhá a složitá jednání s Rakouskem a Británií, jejichž výsledkem bylo alespoň to, že Turecko bylo nuceno stáhnout svá vojska z podunajských knížectví. Pro samotné řecké povstání ovšem nebylo učiněno nic.

Poprvé v dějinách velmocenské politiky se ale ukázalo, že vzdělaná veřejnost dokáže mnohé. Kampaň filhelénských skupin postupně měnila nálady některých vlád ve prospěch Řeků. Nejviditelnější změny nastaly v této souvislosti v britské politice, kde koncem roku 1822 nastoupil na místo ministra zahraničí George Canning (1770–1827), představitel anglických obchodních a průmyslových kruhů nešlechtického původu, který velice rychle vymanol britskou zahraniční politiku z vázanosti na Metternichovy plány. Britská vláda se pod jeho vlivem rozhodla uznat Řeky za bojující stranu (národ ve válce) a tím jejich odboji poskytla legitimitu. Učinila tak jednak proto, aby uspokojila britské veřejné mínění, s druhé strany však stál i záměr paralyzovat ruskou prestiž a vliv mezi pravoslavnými Řeky, zejména pak mezi jejich vojenskou stranou. V důsledku změny britského postoje se pozice řeckých povstalců výrazně zlepšila. To rovněž vedlo k aktivizaci ruské diplomacie.

Rusko se rozhodlo řecký problém internacionalizovat. V lednu 1824 přišel car Alexandr I. s iniciativou, jejíž součástí byl projekt nastolení míru v Řecku, počítající s vytvořením nezávislého řeckého státu. V červnu 1824 proto byla na jeho popud v Petrohradě zahájena velmocenská konference, jednající o ruském návrhu, který předpokládal vytvoření tří vazalských řeckých knížectví. Ty sice měly zůstaty pod suverenitou Porty, nicméně jejich existenci měly garantovat evropské velmoci. Porta tento návrh odmítla, mj. i díky náznakům knížete Metternicha, že nebude vystupovat proti rozhodnému zásahu sultánových vojsk vůči povstalcům, a také Velká Británie byla rozhodnuta návrhy nepřijmout v obavě z dalšího posilování ruského vlivu ve Středomoří. Konference tak skončila neúspěchem. Podobně neúspěšná byla i další petrohradská konference, konaná v únoru roku 1825, tentokrát záměrně bez Velké Británie. Byl to tedy vlastně pouze jakýsi kongres Svaté aliance. Jejím výsledkem se stal jen návrh Portě na zprostředkování jednání mezi ní a povstálými Řeky. Sultán ovšem tento návrh odmítl. Měl k tomu své dobré důvody. S řeckým povstáním to totiž v té době již vypadalo více než špatně.

Egyptané na scéně

Sultán Mahmut II., jemuž se za tři léta nepodařilo potlačit povstání vlastními silami, a jehož vojska utrpěla několik ostudných porážek, se totiž obrátil s žádostí o pomoc na svého mocného egyptského vazala Muhammada Alího. Ten, jak již víme, prováděl v Egyptě po řadu let reformní politiku a podařilo se mu výrazně zmodernizovat armádu i loďstvo. Jednání byla úspěšná, nicméně sultán musel Muhammadu Alímu za pomoc přislíbit správu Kypru, Kréty a Moreje. Nalákán možností výrazného rozšíření své moci tak koncem roku 1824 vypravil Muhammad Alí do Řecka egyptské loďstvo s početným vojskem pod velením svého nevlastního syna Ibráhíma, jež sultán předem jmenoval peloponéským valím. Egyptský expediční sbor přezimoval na Krétě, v únoru 1825 se vylodil v jižním Řecku a okamžitě začal ničivou válku. Během roku si Egyptané podrobili

téměř celý Peloponés, a to i přes to, že Kuduriotisův výkonný výbor propustil Kolokotronise a opět jej jmenoval vrchním velitelem řeckých povstaleckých sil. Egyptský útok navíc umožnil sultánovým jednotkám ze severu vpadnout do středního Řecka a oblehnout pevnost Mesolongi, hlavní povstalecké útočiště pevninského Řecka, v níž předtím, v roce 1824, zemřel na malárii lord Byron.²² Řekové nebyli s to odolávat ohromné vojenské přesile Egyptanů. Jejich postavení se stávalo den ze dne svízelnější.

Nový velmocenský nátlak

V této tísní Řekové požádali o anglický protektorát; nedlouho před tím jmenovaný nový premiér George Canning vstoupil dokonce v úřední jednání s prozatímní řeckou vládou, Británie poskytla povstalcům také vysokou půjčku. To přimělo i nového energičtějšího ruského cara Mikuláše I. (1796–1855), který se prosinci 1825 ujal vlády po svém starším bratrovi Alexandrovi, jenž zemřel bez potomků, aby účinněji zasáhl do řecko-tureckých poměrů. V dubnu 1826 se o řeckých věcech dohodl ruský ministr zahraničních věcí kníže Karl Robert Nesselrode (1780–1862) s britským mimořádným vyslancem na korunovaci cara Mikuláše, hrdinou od Waterloo, Arthurem Wellesleym, vévodou z Wellingtonu (1769–1852): pokusí se důrazně o smíření Porty s řeckými povstanci na základě podobné samosprávy, jakou již měli Srbové; Řecko se tedy mělo stát autonomním poplatným státem pod tureckou svrchovaností.

Ještě předtím ruský car ultimativním způsobem žádal Portu, aby úplně splnila ustanovení bukureštské mírové smlouvy z roku 1812, týkající se mimo jiné zejména zajištění srbské autonomie a úpravy státní správy v rumunských knížectvích. Na radu anglické a ruské diplomacie Porta ruským požadavkům vyhověla ve smlouvě, podepsané v besarabském Akkermanu, o níž jsme pojednali již v souvislosti s koncem srbského povstání.

Konec janičárského sboru

Mahmut II. se ukázal povolnější, protože mu v dané situaci nic jiného ani nezbývalo. Nedlouho před tím se mu totiž podařilo uskutečnit plán Selima III. a svůj sen z prvního roku vlády – tedy zrušení janičárského vojska. Janičáři již v té době ztratili podporu veřejnosti a ve srovnání s úspěšným egyptským vojskem se také jasně ukázala jejich vojenská bezvýznamnost. Sultán proto vydal dekret o zřízení nové armády. Nové vojsko mělo být mj. oděno do uniforem evropského střihu, s fezy jako pokrývkou hlavy. Do nových jednotek měli být zařazovány vždy jen malé skupiny janičárů, aby tak snáze splynuly s novými oddíly, cvičenými egyptskými instruktory. Sultánovi se podařilo pro své plány získat i nejvyšší islámské duchovní. Janičáři se přesto rozhodli ke vzpouře. S ní ovšem Mahmut,

22 Hrdinská epopej obrany pevnosti skončila 22. dubna 1826, kdy se obránci rozhodli probít z obklíčení. Tento pokus však nevyšel, Turci vtrhli do města a zbytek obhájců pak vyhodil do povětří skladiště prachu. Pod troskami zahynuli všichni obránci i část útočících tureckých jednotek.

na rozdíl od svého nešťastného předchůdce, počítal a byl na ni dobře připraven. Do Cařihradu tajně povolal jednotky nově vycvičených vojáků, kteří pak, s požehnáním muslimských duchovních, vzpouru zakrátko krvavě potlačili. Celkem bylo v Cařihradě během vzpoury podle tamního britského velvyslance Stratforda Canninga (bratrance George Canninga) zmasakrováno asi 6 000 janičářů, a během následujících týdnů byla povražděna i většina janičářských posádek ve vnitrozemí. Zároveň se zrušením janičářského sboru byla zrušena též feudální sipáhijská jízda.²³ Svůj velký sen tak Mahmut II. splnil, nicméně neurovnané vojenské poměry po zániku janičářského sboru jej přivedly do velkých potíží, o nichž ještě dále uslyšíme a nutily jej k ústupkům vůči mocenskému nátlaku Ruska.

Povstání před porážkou

Zatím události v Řecku spěly k nešťastnému konci. Egypťané po celá dvě léta Řecko drancovali. Hrdinský pád Mesolongi (1826) byl velkou ranou pro Řeky, ale oživil evropské filhelénství. V té chvíli se Anglie stala nejsilnější oporou řeckého povstání. Když padla i athénská Akropole (1827), ocitlo se celé kontinentální Řecko v rukou nepřátelských. Zdálo se, že je řecký odpor zlomen a řecká revoluce u konce. Všechno svědčilo o tom, že se bude opakovat srbský rok 1813. Řecká národní vláda zachovala ve své moci jen Euboii a některé egejské ostrovy. Veškeré své naděje tak skládala v pomoc ze zahraničí. Odpor však i nadále pokračoval: řecké národní síly se zdály být nevyčerpatelné. Oddíly seskupené v horských oblastech Peloponésu kolem Kolokotronise, a na ostrovech, kde operovala flotila Georgiose Sachtourise (1783–1841) a Andrease Miaulise Vokose (1768–1835) z Ydry, pokračovaly v odporu a nutily velmoci, aby konečně zakročily ve prospěch řecké věci.

Navarino a rusko-turecká válka

K anglo-ruské iniciativě z dubna 1826 se přes jisté váhání připojila i Francie; Vídeň a Berlín odmítly. V červenci roku 1827 tak vznikl nový trojspolek velmocí k řešení řecké otázky. Šlo o to, aby byla Porta donucena, třeba i pohružkou, přistoupit na příměří s řeckými povstalci a zabránit tak dalšímu prolévání krve. Řekové, jejichž národní shromáždění odhlasovalo roku 1827 novou liberální ústavu a zvolilo za zatímního správce státu – vlastně prvního řeckého prezidenta – Joannise Kapodistriase, projevíli ochotu k příměří za podmínek stanovených spojenými velmocemi, jež předpokládaly autonomii Řecka pod tureckou svrchovaností, ačkoli nová ústava zdůrazňovala naprostou ne-

23 To vlastně znamenalo zánik sipáhijského systému jako takového. V roce 1832 totiž Mahmut II. postátnil i vybírání renty z jednotlivých timárů. Každý sipáhija byl povinen uzavřít s vojvodou příslušného kazu dohodu, kterou se za finanční náhradu zřikal práva vybírat od rolníků dávky za užívání půdy. Ty měli rolníci odvádět přímo do státní poklady a jejich výběrem měli být pověřeni zvláštní úředníci. Feudální renta se tak vlastně změnila v pozemkovou daň. Ta se začala vybírat v podobě desátku z půdy podle zákona z roku 1840. V roce 1844 získali bývalí sipáhijové jako kompenzaci penze a zanikli jako zvláštní skupina.

závislost národního státu. Porta však odmítla podvolit se požadavkům trojspolku. Bylo proto třeba ráznějších opatření.

Když vyjednávání nemělo úspěchu, rozhodli spojenci vyslat anglicko-francouzsko-ruskou flotilu pod vedením admirála Edwarda Condringtona (1770–1851) blokovat turecko-egyptské loďstvo u řeckých břehů. Náhodný incident u navarinského zálivu na jihozápadním pobřeží Peloponésu, kde bylo soustředěno egyptsko-turecké loďstvo, vyvolal 20. října 1827 obrovskou námořní bitvu, v níž spojené eskadry tří mocností nepřátelské loďstvo úplně zničily. Mahmut II. ovšem i za této situace prokázal velkou neústupnost a dokonce, vzhledem k tomu, že velmoci nebyly s říší ve válečném stavu, požadoval náhradu za zničené loďstvo.

V této době ale zemřel britský premiér G. Canning a na jeho místo se dostal vévoda Wellington, jenž vykazoval vůči Turecku větší zdrženlivost. Nová britská vláda tehdy dokonce ústy krále Jiřího IV. nazvala navarinskou bitvu nešťastnou událostí. Rusko však za dané situace projevovalo stále větší bojovnost. Navarinská bitva, která vyvolala velké nadšení filhelénů, tak byla ve skutečnosti jen úvodem k rusko-turecké válce, které už ani anglická torystická diplomacie Wellingtonova, ani snahy knížete Metternicha nedovedly zabránit. Britská nepřítel vůči ruským činům byla do značné míry vyvolána také osobností řeckého „prezidenta“ Joannise Kapodistriase, o němž samozřejmě bylo známo, že je ruským oblíbencem. V bojových aspiracích Rusko podporovala pouze Francie. Sultánovo odstoupení od Akkermanské smlouvy pak poskytlo Rusku *casus belli* a 26. dubna 1828 tak Rusko vyhlásilo Turecku válku. Francie pak na základě tohoto ruského kroku prosadila záměr vyslat na Peloponés svůj expediční sbor a donutit Ibráhíma, potažmo Muhammada Alího, ke stažení egyptských oddílů z Řecka, k čemuž také do podzimu došlo. Osamocené turecké oddíly na pevninském Řecku, odkud se musela většina sultánových sil stáhnout na ruské bojiště, se pak staly terčem obnovených útoků řeckých povstalců, kteří je ze středního Řecka zcela vypudili.

Ruské operace na Kavkaze pod vedením Ivana Fjodoroviče Paskeviče (1782–1856), jenž měl zkušenosti již z předcházející rusko-turecké války, byly velmi úspěšné. Ruská vojska dobyla v červnu 1828 pevnost Kars, později i Ardahan a v následujícím roce prakticky zničila celou kavkazskou osmanskou armádu. Na balkánské frontě zpočátku ruská armáda takových úspěchů nedosáhla, nicméně v roce 1829, poté, co její velení převzal hrabě Ivan Ivanovič Dibič (původem ze starého slezského rodu Diebitsch, 1785–1831), prorazila tureckou obranu a podařilo se jí přejít za pomoci bulharského obyvatelstva, jež ruská vojska vítala jako osvoboditele, Starou Planinu, což bylo do té doby považováno pro cizí vojska za nemožné (proto ruský vojevůdce ke svému jménu dostal přízvisko Zabalkánský), zmocnila se Drinopole a nebezpečně se blížila k Cařihradu.

Evropští diplomaté v tureckém hlavním městě, které bylo zachváčeno panikou, radili Portě, aby co nejdříve uzavřela mír. Dne 14. září 1829 tak byla v Drinopoli podepsá-

na mírová smlouva, jejíž podmínky byly pro poražené Turecké poměrně mírné. Kromě některých územních zisků na Kavkaze a rektifikace hranic v oblasti dunajského ústí, reparací a úpravy režimu obchodní námořní plavby na Černém moři a v Úžinách, Rusko dosáhlo především toho, že se Porta zavázala poskytnout Srbsku a Řecku autonomii a potvrdit zvláštní postavení podunajských knížectví pod ruským vlivem. Ruská diplomacie, tak, i bez velkých územních zisků, triumfovala: oslabila již tak slabou tureckou moc a získala značný vliv na Balkáně. Navíc se zdálo, že osvobození Řecka bylo těsně spjato s vítězstvím ruských zbraní. Tomu však chtěla právě Anglie zabránit. Na velmocenské konferenci v Londýně (v únoru 1830) na návrh britského ministra zahraničí George Hamiltina Gordona z Aberdeenu (1784–1860) bylo Řecko prohlášenou nezávislou dědičnou monarchií. Anglie tak obratně oddělila řeckou otázku od drinopolské mírové smlouvy a posílila svou prestiž v novém státě.

Vznik řecké monarchie

Řekové ovšem nezískali ani zdaleka vše, za co povstalci bojovali, ostatně, k jednání Londýnské konference nebyli ani přizváni a o možnosti republikánského zřízení se mezi velmocemi neuvažovalo ani na chvíli. Nový stát zahrnoval Peloponés, Kyklady a pevninské Řecko po záliv Artu a Volo. Za krále byl pro Řecko vybrán Leopold z rodu Sasko-Kobursko (Gothajského), který ovšem nezískal dostatečné záruky mocností pro své liberální plány v Řecku, nabídku odmítl (a o rok později se stal belgickým králem). Zemi prozatím vládl na základě rozhodnutí z roku 1827 jako prezident Joannis Kapodistrias, těšící se ruské podpoře a naopak britské nedůvěře, jenž hodlal z Řecka učinit moderní stát západoevropského typu. Rozdělení řecké společnosti tím ale ani zdaleka neskončilo a Kapodistrias byl nakonec v říjnu 1831 zavražděn. Po jeho smrti propukla v zemi nová občanská válka, jejíž hrůzy podle dobového svědectví údajně předčily i řádění Ibráhímova vojska. Po dlouhých jednáních nakonec Velká Británie, Francie a Rusko uzavřely 7. května 1832 smlouvu s bavorským králem Ludvíkem I. o tom, že dědičným panovníkem nezávislého řeckého království se stane jeho tehdy ještě nezletilý syn Otto (1815–1867, vládl v letech 1833–1862). Řecko přitom mělo stát pod ochranou signatářů smlouvy. Nedořešena zůstala otázka Kréty, již až do roku 1840 okupovala Ibráhímova vojska. Kréta se tak stala bolavou řeckou patou a místem mnoha povstání, než nakonec, v roce 1899 získala svoji samosprávu a konečně v roce 1913 byla připojena k Řecku. Oto se v lednu 1833 vylodil v Naupliu a v roce 1834 přesídlil do Atén, jež se staly novým hlavním městem Řeckého království. Téhož roku turecká posádka opustila Akropoli.

Východní otázka v letech 1830–1856

Řecké události uzavřely jednu důležitou etapu Východní otázky, která trvala od roku 1804 do roku 1830. V tomto období se odehrály dvě velké revoluce – srbská a řecká, z nichž vzešly dva nové národní státy na Balkáně: nezávislé Řecko a polonezávislé – autonomní – Srbsko. Obě revoluce ovšem zůstaly z národního hlediska nedokončené. Nové státy rozhodně nedokázaly sjednotit veškerý národní korpus do jednoho velkého národního celku. Budou se to pokoušet v následujících desetiletích...

Všechny procesy, které se projeví ve vývoji Východní otázky od počátku 19. století, pokračovaly i v její následující fázi, již bychom mohli vymezit lety 1830–1878. Nicméně toto období je ještě možno rozdělit na dvě etapy, a to na léta 1830–1856, charakteristické velmocenskými rozpory, které skončí válkou mezi evropskými mocnostmi, a na léta 1856–1878 kdy vrcholí národní revoluce a Východní otázka dosahuje na mezinárodním poli své kulminace.

Pro první období je charakteristická intenzivní, nicméně v zásadě neúspěšná snaha vedení osmanské říše parciálními reformami shora stabilizovat impérium a zmezit jeho dalšímu úpadku. Čím větší bylo úsilí reformátorů, tím větší museli zdolávat odpor konzervativních vrstev říše, které se jakýmkoli „evropským novotám“ protivily. Různé pokřivené výklady reforem, zejména pak ekonomických, týkajících se hospodaření na půdě, způsobovaly také četné rolnické bouře, které v některých místech říše opět získávaly národně-osvobozenecý charakter. Hnutí balkánského rolnictva ovšem bylo způsobeno nejen reformami, ale také stále hlubší ekonomickou krizí, do níž osmanský feudálně absolutistický systém upadal. Naopak v balkánských zemích, jež se zcela nebo částečně vymanily z osmanské vlády – tedy v Řecku, Srbsku a podunajských knížectvích, po celé toto další období Východní otázky probíhal pozvolný a bolestivý proces překonávání zaostalosti, jež byla důsledkem přinejmenším posledního století vývoje osmanské říše, a postupného budování moderní buržoazní společnosti. Jedním z důležitých výsledků tohoto procesu bylo také další prohlubování národního uvědomování těchto národů a úsilí o vlastní národní emancipaci a z ní vyplývajících sjednocovacích snah, které se ovšem nutně musely dít na úkor osmanské říše.

Pochopitelně i říše sama byla přes veškerý svůj administrativní chaos a všeobecnou právní, osobní i majetkovou nejistotu vystavena postupnému pronikání evropského ducha a především obchodu a tím i kapitalistických vztahů. Nemohla (a v případě reformních sultánů ani nechtěla) zamezit vlastním křesťanským poddaným zabývat se

ekonomicky výnosným podnikáním. S novým druhem podnikání a s novými sociálními strukturami se v osmanské říši projevovaly nové ideje, nové politické názory, a to jak mezi samotnými Turky či Osmany, tak mezi balkánskými křesťanskými národy. Pro další existenci říše byly nejnebezpečnější ideje nacionalismu a národní svobody. U Srbů a Řeků se silně manifestovaly již na počátku století, v tomto období se začaly výrazněji projevoval také u Rumunů a Bulharů a pronikaly také mezi Albánce a do Makedonie.

Mezinárodní faktor Východní otázky byl v této době nejsilnějším činitelem, určujícím další vývoj tureckých věcí. Projevoval se stále úpornější snahou evropských velmocí zajistit si svůj vliv a přítomnost na Balkáně a v Levantě. Různost názorů na další vývoj osmanského impéria pak na konci této etapy dovedla k velkému velmocenskému střetu v letech 1853–1856.

Reformy Mahmuta II. a protireformní hnutí

Vzápětí po skončení války proti Rusku a uzavření Drinopolského míru se sultán Mahmut II. pokoušel pokračovat ve své reformní činnosti. Řadu „evropeizačních“ momentů se mu podařilo prosadit. Šlo však spíše jen o povrchní věci. Sám sultán se začal oblékat „po evropsku“ a v roce 1829 bylo evropské oblečení předepsáno všem státním úředníkům a vojákům. Fez vystřídal turbany, frak nahradil bohaté róby hodnostářů. V roce 1831 začaly vycházet první osmanské oficiální noviny v turečtině a nepravidelně i ve francouzštině (*Le Moniteur Ottoman*). V oblasti vzdělávání a kultury bylo nejdůležitějším úkolem vytvořit kádr lidí schopných sultánovy reformy realizovat. V roce 1827 tak byla založena lékařská škola, roku 1831 zřízena vojenská hudební škola a roku 1834 v Cařihradu otevřena Válečná akademie. Likvidace privilegovaného postavení řeckých fanariotů v roce 1821 vedla ke zvýšené potřebě tureckých úředníků znalých cizích jazyků. Roku 1827 proto sultán poslal do Evropy první skupinu studentů, kteří byli předurčení pro práci v úřadu hlavního písaře, pozdějším ministerstvu zahraničních věcí. V rámci této instituce byl roku 1833 zřízen překladatelský úřad, kde začínala svou profesionální kariéru řada vysokých osmanských reformních politiků a státníků. V roce 1834 sultán obnovil činnost osmanských velvyslanectví v nejvýznamnějších evropských metropolích. Zavedením poštovního systému došlo ke zlepšení komunikací uvnitř Osmanského impéria.²⁴ Prvořadým cílem ovšem mělo být dokončení reorganizace armád (mj. se uvažovalo o všeobecné branné povinnosti) a dále pak podřízení administrativy, zejména místní správy v provinciích, přísné kontrole ústředí. Sultánovi tedy šlo o opět-

24 http://cs.wikipedia.org/wiki/Mahmut_II.

nou centralizaci říše, jež byla v posledních třech desetiletích těžce zkoušena separatizmem lokálních pašů. V Cařihradě se po likvidaci janičářů Mahmutovým evropeizačním tendencím neodvažoval nikdo protivit, nicméně pokusy o centralizaci státní správy i nadále narážely na tuhý odpor v okrajových oblastech říše. Prim tentokrát hrála severní Albánie, Bosna částečně opět i Epir.

Porážka separatismu v Albánii a v Bosně

V Albánii se sultánovým reformám protivil zejména skadarský valí Mustafa Reshit paša Bushatli, v slovanském prostředí Balkánu známý jako Bušatlija, poslední výhonek rodu Bushatli. Mustafa byl v přátelských vztazích s knížetem Milošem Obrenovićem, v dobách rusko-turecké války dokonce vstoupil do tajných jednání s generálem Dibičem. Jeho sbor, který vyslal na příkaz sultánův na frontu, proto do bojů ani nezasáhl. Mustafa pro svůj odpor k sultánovi získal i další vlivné osobnosti albánských a jihosrbských (v té době bylo pozdější jižní Srbsko osídleno převážně albánským obyvatelstvem) oblastí a především podporu vlivných a bohatých bosenských begů, vedených v té době kapetanem Huseinem Gradaševićem (1802–1834), známým pod přívlastkem „Bosenský drak (Zmaj od Bosne)“. Husein totiž pro Bosnu požadoval stejný stupeň autonomie, jaký získal Muhammad Alí v Egyptě.

Do vzbouřených oblastí poslal sultán počátkem roku 1831 nově vycvičené vojenské jednotky pod vedením svého reformního velkého vezíra, paši Mehmeda Rešída (1780–1839). Oddíly velkého vezíra, jakkoli pětkrát početně slabší než čtyřicetitisícové vojsko skadarského paši, porazily Mustafu Bušatliju u makedonského Prilepu. Albánský paša se poté stáhl do Skadaru a připravoval se na dlouhé obléhání. Na pomoc Mustafovi nicméně vytáhl se svým bosenským vojskem „Bosenský drak“, který sultánovy oddíly slavně porazil v červenci v bitvě u Lipljanu na Kosovu. Vezírovo vojsko se muselo stáhnout do Skopje. Mehmed Rešíd se v této situaci uchýlil ke lsti. Začal s Huseinem Gradaševićem vyjednávat a přijal nejdůležitější bosenské požadavky, a totiž, že se sultánovy reformy nebudou v Bosně provádět, že se Husein stane bosenským valí a že se do budoucna budou správci Bosny volit pouze z řad tamní bosenské šlechty. Poté, co si takto uvolnil ruce, mohl se velký vezír věnovat pouze odbojnému albánskému pašovi a oblehl jej ve skadarské pevnosti. Obléhání Skadaru trvalo šest měsíců, od května do listopadu 1831. Bylo ovšem jasné, že nakonec dopadne pro Mustafu špatně a proto se albánský paša rozhodl zapojit do vyjednávání o svém osudu Rakousko. V srpnu 1831 se obrátil na knížete Metternicha s žádostí, aby pro něj získal u sultána milost. Vídeňský dvůr, který již v té době považoval severní Albánii za oblast svého mocenského zájmu, pašově suplice vyhověl. Nakonec získal pro Mustafu nabídku čestné kapitulace a amnestii s tím, že ale opustí Albánii a usadí se v Istanbulu. Mustafa podmínky přijal, odešel do Cařihradu a tam byl jistou dobu v jakési

luxusní internaci. Za Mahmutova nástupce ale opět zastával důležité funkce, byl mj. valím v Hercegovině, a zemřel jako guvernér Medíny v roce 1860.

Po likvidaci albánského odporu se sultán rozhodl skoncovat i s odbojnou Bosnou. Jmenoval nového bosenského vezíra Kara Mahmuta Hamdí pašu, kterému se po několika srážkách podařilo „Bosenského draka“ definitivně v červnu 1832 porazit nedaleko Sarajeva. Kapetan Husein utekl do Rakouska a vídeňským prostřednictvím se i jemu podařilo získat sultánskou milost. Jak moc si konzervativní šlechta zakládala na svých zvycích i tradičním oblečení svědčí i skutečnost, že Husein odmítl sultánovu nabídku na to stát se jedním z velitelů nového vojska, protože by musel obléci novou „evropskou“ uniformu. V Cařihradě Husein také brzy poté zemřel. Tak skončilo albánské a bosenské povstání, které bylo vedeno s cílem uchovat jistou samostatnost či autonomii těchto oblastí, zakotvenou ovšem pouze ve zvykovém právu a stojící na slabosti ústřední osmanské moci. Šlo o povstání povýtce konzervativní, hájící privilegia zejména bosenských sipáhiů. Neznamená to však, že porážka povstání zavedla v těchto provinciích okamžitě sultánské reformy. Ty zde i nadále narážely na mnohé těžkosti a i nadále zde docházelo k lokálním nepokojům a projevům odporu. Povstání zároveň využilo Rakousko, které svými intervencemi poukázalo na to, že jeho velmocenský zájem bude do budoucna směřovat právě do těchto oblastí.

Problémy na západě říše ovšem ještě ani zdaleka nebyly vyřešeny, když se sultán Mahmut II. musel začít potýkat s mnohem závažnějším nebezpečím, hrozícím zcela rozvrátit jeho impérium.

Egyptské nebezpečí

Syrské tažení Muhammada Alího

Viděli jsme již, že v souvislosti s pomocí při potlačení řeckého povstání výrazně posílil svou pozici v rámci osmanské říše egyptský místodržící Muhammad Alí, jenž již před tím z Egypta učinil jakousi autonomní mocnost, jen nepříliš závislou na sultánovi. Hlavním spojencem Egypta se stala po jednáních v Alexandrii Francie. V roce 1829 Francie a Egypt vypracovaly společný plán na ovládnutí severní Afriky. V následujícím roce byla rozpracována varianta, podle níž by Muhammad Alí získal Tripolsko a Tunisko, zatímco Francie by obsadila Alžírsko. Posléze však Muhammad Alí změnil názor, odmítl účast na francouzském tažení do Alžíru (který Francie také, pouze s protestem Londýna a Cařihradu obsadila) a plně soustředil své síly na ovládnutí sousední Sýrie. Měl k tomu své dobré důvody.

Mahmut II. totiž v roce 1824 slíbil za pomoc při potlačení řeckého povstání Muhamadu Alímu Krétu a jeho vyženěnému synu Ibráhímovi Moreu, jejímž se měl stát valím. Události v Řecku ovšem, jak víme z předchozí kapitoly, skončily jinak, než oba plánovali, a sultán svůj slib nemohl splnit. Muhammad Alí proto místo Morey požadoval Sýrii (Damašský pašalik). Sultán jeho požadavek odmítl a Muhammad Alí si proto vytáhl s egyptským vojskem vzít požadované i bez sultánova souhlasu. V tomto tažení jej podpořili mnozí muslimové říše, jak Turci, tak Arabové, kteří zazlívali „sultánovi-ďaurovi“, jak byl Mahmut konzervativními muslimy nazýván, jeho evropské způsoby a reformy. V čele egyptských vojsk opět stanul osvědčený vojevůdce Ibráhím a opět velmi úspěšně. V listopadu 1831 překročil sinajskou poušť, obsadil Gazu, Jaffu a Haifu a oblehl dobře opevněnou pevnost Akko. Na pomoc obleženým se vydal správce Aleppa Osman Paša, Ibrahim jeho oddíly neočekávaně napadl a obrátil na útěk a vzápětí frontálním útokem obsadil 27. května 1832 i Akko a Damašek. Celá Sýrie byla v jeho rukou. Ibráhím se však nespokojil s tímto vítězstvím a pokračoval dál do Malé Asie. V prosinci pak zaútočil i na sultánovo elitní vojsko vedené velkým vezírem Mehmedem Rešidem pašou u anatolské Konye. Velký vezír měl k dispozici 56 000 mužů oproti Ibráhímovým 15 000, přesto utrpěl největší porážku své kariéry a sám padl do zajetí s dalšími 9 000 muži! Ibráhím se ocitl šest dní vojenského pochodu od Istanbulu a možná by se mu podařilo hlavní město říše i dobýt, pokud by mu jeho otec nepřikázal počkat na posily, což se ukázalo, z hlediska aspirací na získání sultánova sídla, popř. i titulu, jako velká chyba, neboť v mezidobí došlo k zřejmě nejpřekvapivějšímu velmocenskému zvratu v celé historii Východní otázky. Muhammad Alí ale zřejmě také nechtěl Cařihrad obsadit bez souhlasu západních velmocí, ovšem Británie, na níž se přednostně obrátil, mu podporu odmítla, ale neposkytla ji ani sultánovi. Francouzskou vládu vítězství Ibráhíma neznepokojovala, neboť mu byla nakloněna, ale neučinila pro Muhammada ani nic navíc.

Rusko-turecká aliance

Sultán se za situace, kdy se ocitl prakticky bez armády a kdy se jeho nepřítel mohl kdykoli vydat na pochod k hlavnímu městu (o Muhammadově váhání pochopitelně nevěděl), cítil doslova smrtelně ohrožen a hledal pomoc. Ze všech velmocí, které připadaly v úvahu, mu ji ale poskytla pouze ta, od které by se to nejméně čekalo, a totiž Rusko. Co stálo za tímto překvapivým dějinným zvratem?

Byl to především fakt, že Mikuláš I. vzápětí po uzavření Drinopolského míru přijal za stěžejní princip svého řešení Východní otázky zachování sultánova upadajícího impéria. Vítězstvím ve válce totiž zajistil Rusku vše, co potřebovalo. Neměl proto důvod usilovat o zničení Turecka. Tak ambiciózní cíl, s nímž kdysi přišla jeho babička Kateřina, v této době ani nebyl možný, protože by narazil na odpor ostatních velmocí, vedl by bezpochyby k vytvoření protiruské velmocenské koalice a k vojenské konfrontaci, z níž

by Rusko jen stěží mohlo vyjít vítězně (a sám car se o tom ještě za svého života měl přesvědčit).²⁵ Osmanská říše po Drinopolském míru pro Rusko nepředstavovala nebezpečí a Mikuláš vůči ní počal zaujímat vstřícnější stanovisko. Projevilo se to mj. i tím, že jí odpustil velkou část válečných reparací. Car proto za této pro Rusko velmi příhodné situace nemohl potřebovat, aby došlo k pádu Mahmuta a nástupu Muhammada Alího na jeho místo, neboť egyptský „místokrál“ se již dlouho ukazoval jako mnohem schopnější reformátor,²⁶ jenž by z momentálně slabého a neškodného souseda ruské říše mohl opět učinit velmoc. A proto se ruská vláda rozhodla na tento prakticky „vnitroturecký problém“ reagovat. Mikuláš I. poslal do Cařihradu svého vyslance, generála, ale především schopného diplomata Nikolaje Nikolajeviče Muravjova (1794–1866), pozdějšího hrdinu Krymské války, v níž si za dobytí pevnosti Kars vysloužil přízvisko Karskij, jenž do sultánova sídla přijel právě v době, kdy se roznesla zdrcující zpráva o tragické porážce velkého vezíra. Muravjov za této situace nabídl sultánovi pomoc ruské černomořské flotily, která by ochránila Cařihrad. A protože sultán váhal, pokračoval ruský diplomat do Alexandrie, kde chtěl zjistit záměry Muhammada Alího. Ten jej sice ubezpečil o tom, že nehodlá dobýt Cařihrad, nicméně sultán takovýmto slibům nevěřil, a proto nakonec na počátku února 1833 vyjádřil svůj souhlas s ruskou pomocí. Již za 18 dní, 20. února, se na Bosporu objevila ruská eskadra s prvním pozemním výsadkem, jenž si vybudoval tábor na asijském břehu Bosporu, v zálivu Hünkâr Iskelesi.

Ruská pomoc šokovala mnoho současníků. Flotila ostatně kotvila přímo před okny francouzského velvyslanectví a Francie proti její přítomnosti rozhořčeně protestovala. Sultán však byl neoblomný: ruská flotila zůstane tak dlouho, dokud nepomine nebezpečí egyptského útoku. Francouzský velvyslanec, aby se co nejdříve zbavil nepříjemného pohledu, se proto na popud francouzské vlády ujal zprostředkování mezi Muhammadem Alím a sultánem. Nakonec, v květnu 1833, byl v anatolském městečku Kütahya podepsán smír. Muhammad Alí sice nezískal pro Egypt nezávislost, nicméně Ibráhímova vojska měla zůstat v Sýrii a také v Adanském vilájetu na jihu Anatólie. Správcem obou oblastí se

25 Miroslav Šedivý, *Legenda o Mnichovu Hradišti. Příspěvek k Metternichově balkánské a africké politice. Slovanský přehled* 99, 2013, č. 1–2, s. 4.

26 Jak píše Leften Stavrijanos, Muhammad Alí se od jiných pašů, kteří na přelomu 18. a 19. století kouskovali osmanskou říši, lišil tím, že sice uchvátil moc s cílem osobně se obohatit, ovšem když se mu to podařilo, nespokojil se s tím a svoji novou vlast se pokoušel civilizovat a pozdvihnout. Pochopil, že klíč k tomuto úkolu leží na Západě. Investoval velké sumy, aby i přes velký odpor Británie v Egyptě vybudoval moderní průmysl. Zavedl také pěstování bavlny, jež se za krátkou dobu stala hlavním zdrojem egyptských příjmů. Nechal budovat zavodňovací kanály, čímž zvětšil rozlohu úrodné země a umožnil sklízet dvě úrody. Zásadního úspěchu pak dosáhl na poli vojenském, tím, že za pomoci týmů západních poradců, zejména Francouzů, vytvořil první moderní pozemní i námořní armádu ve vlivové sféře osmanské říše, což se nešťastnému Mahmutovi až do jeho smrti nepodařilo. Rozdíl v síle Muhammada Alího a sultána se poprvé projevilo již během řeckého povstání a při sýrijské kampani již o ní naprosto nebylo pochyb (Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*. Beograd 2005, s. 289).

stal Ibrahim. Takovýto mír, uzavřený stejně pouze na nátlak západních velmocí, ale nemohl uspokojit ani jednu stranu. Bylo zřejmé, že je jen otázkou času, kdy dojde k dalšímu dějství egyptsko-osmanské krize. Ruská flotila již momentálně nebyla potřebná...

Dva dny po uzavření míru ale přijel do Istanbulu další ruský vyslanec, vynikající a okouzující diplomat, kníže Alexej Fjodorovič Orlov, který ještě před tím, než ruská flotila a výsadkové vojsko opustilo Cařihrad, získal svým šarmem natolik náklonnost Mahmuta II., že sultán sám nabídl Rusku možnost uzavřít trvalejší rusko-tureckou smlouvu. Ta byla nakonec podepsána v již téměř opuštěném ruském vojenském táboře v Hünkâr Iskelesi 8. července 1833. Smlouva měla charakter spojeneckého obranného mezinárodního dokumentu, jenž stanovil, že v případě války Osmanská říše nepustí přes Ůžiny cizí válečné lodi, Rusko se v ní na oplátku zavázalo poskytnout Turecku pomoc v případě napadení (nikoli ale v situaci, kdy říše sama vyvolá agresi). Mikuláš I. si smlouvou v podstatě zajistil neutralizaci Černého moře pro případ války s Velkou Británií a Francií. Doba platnosti smlouvy byla stanovena na 8 let. Přestože byla smlouva v podstatě nevinná, zhoršila na mnoho let vztahy mezi Ruskem a západními velmocemi. Rakousko Mikulášovu iniciativu v podstatě podporovalo, a své společné zájmy s Ruskem stvrdilo v Mnichově Hradišti, kde od 10. září jednal car za přítomnosti svého oblíbeného ministra zahraničí Nesselrodeho s Františkem I., knížetem Metternichem a dalšími vlivnými osobnosti habsburské monarchie. Oba císaři se v závěrech jednání shodli na nutnosti zachovat osmanskou říši v čele se stávající dynastií s tím, že právě Muhammad Alí představuje pro integritu Turecka největší problém.²⁷ Metternich se snažil v dalších letech do smlouvy zapojit i Británii a Francii, nicméně neúspěšně.

V důsledku ruské smlouvy s Tureckem se na Západě začaly projevovat rusofobní nálady. Zejména britské politické a intelektuální kruhy kolem ministra zahraničních věcí (a pozdějšího premiéra) lorda Henry Templena Palmerstona (1784–1865) byly touto rusofobií nakaženy. Kromě blízkovýchodní krize k tomu přispěl i způsob, jímž se Rusko vypořádalo s polským povstáním v roce 1830, a také dokumenty o zahraniční ruské politice především z let poslední rusko-turecké války. Tyto materiály ukořistili polští povstalci z varšavské kanceláře velkoknížete Konstantina Pavloviče, a v roce 1836 je vydal britský diplomat (mj. také od roku 1827 dobrovolník v řeckém povstání a znalec Turecka) David Urquhart (1805–1877) v prvním čísle svého časopisu *Portfolio*. Rusofobie, zakořeněná od této doby zejména v britské společnosti, byla ostatně i jedním z činitelů, který o dvě desetiletí později přispěl k vypuknutí Krymské války.

27 M. Šedivý, *Legenda o Mnichovu Hradišti*, s. 10.

Neúspěšná sultánova pomsta

Velmoci se v této době každopádně aktivně snažily zachovat mír v osmanské říši, přestože bylo zřejmé, že sultán je rozhodnut nepokorného pašu potrestat a zajistit celistvost říše, a že naopak Muhammad Alí hodlá rozšířit své území a získat pro ně naprostou nezávislost na osmanské říši. Ke krizi nakonec došlo v dubnu 1839, kdy sultán Mahmut porušil křehké příměří a rozhodl se pro akci proti Muhammadu Alímu. Jednak byl povzbuzen zprávami o nespokojenosti, která vládla v Sýrii s vládou Ibráhíma paši, jednak se domníval, že jeho nová armáda, cvičená zejména pruskými poradci, je již lépe připravena. Mezi poradci vynikal mladý pruský důstojník, kapitán Helmuth von Moltke (1800–1891), pozdější náčelník pruského (a poté německého) generálního štábu a slavný německý vojevůdce ve válkách s Dánskem, Rakouskem a Francií. Moltke pobýval v Turecku více než tři roky, naučil se dokonce turecky a stal se dobrým znalcem říše.

Sultán byl definitivně rozhodnut se svého nenáviděného soka zbavit. Osmanské oddíly začaly válku lépe než v předchozí krizi, nicméně výsledek byl v podstatě ještě horší. Dne 24. června 1839 přehradil Ibráhím paša cestu tureckým oddílům u Násibu a zcela je rozprášil. Bitva byla ztracena v důsledku neschopnosti vrchního velitele Háfize Osmana paši, který nedbal Moltkeho (velel v bitvě tureckému dělostřelectvu) strategických rad. Do zajetí padlo 12 000 mužů včetně vrchního velitele, z čehož více než polovina se okamžitě přihlásila do Ibráhímova vojska! Sultán se nicméně zprávy o porážce již nedočkal, ve svých 54 letech zemřel pět dní po bitvě, 29. června, na následky alkoholismu. Jeho nástupce, nejstarší, ovšem teprve šestnáctiletý syn Abdülmecid I. (v české balkanistické tradici psaný jako Abdul Medžíd, 1821–1861), tak do vínků dostal situaci jen těžce řešitelnou, a to tím spíše, že turecká flotila, poslaná na pomoc pozemnímu vojsku, dezertovala a přešla na stranu egyptského místokrále. Mezi 24. červnem a 1. červencem 1839 tak říše ztratila pozemní vojsko, námořnictvo i sultána.

Na pomoc musely opět přijít velmoci. Francie podporovala Muhammada Alího, na druhé straně se ovšem, přes všechnu britskou rusofobii, vytvořila koalice Ruska (které nevyužila svého práva na pomoc z Hünkâr Iskelesi a dala přednost sblížení s Británií), Rakouska, Pruska a Británie, která se postavila na stranu mladého sultána. Velmoci uzavřely 15. července 1840 v Londýně smlouvu s Tureckem, jímž sa zavázaly poskytnout mu ochranu. Poté vyslali ultimátu Muhammadu Alímu, aby se spokojil s dědičným právem na správu Egypta a doživotní správou jižní Sýrie, a navrátil sultánu všechna ostatní území, jakož i flotilu. Francouzská vláda Adolphe Thiérse (1797–1877) ovšem usilovně podporovala Muhammada Alího a radila nepřijmout podmínky čtyřkoalice, kvůli čemuž málem došlo k anglo-francouzské válce. Poslední francouzský král Ludvík Filip (1773–1850, vládl tzv. červencové monarchii v letech 1830–1848) ale nechoval takovéto válečné cíle, svého premiéra odvolal a na jeho místo nastolil mírumilovnějšího François Pierra Guillauma Guizota (1787–1874). Po této mocenské změně a vojenských demon-

stracích koalice se Muhammad Alí nakonec rozhodl doporučení velmocí přijmout, a tak byla v Londýně 13. července 1841 podepsána tzv. Dardanelská smlouva, jež ovšem ani zdaleka neřešila pouze „egyptský problém“. Všechny velmoci jí stvrdily „staré pravidlo Osmanské říše“, že v době, kdy impérium není ve válce, jsou Úžiny uzavřeny pro všechna válečná plavidla. Tím byla v podstatě zrušena smlouva z Hünkâr Iskelesi a Rusko ztratilo svoji výhodu, jíž jí smlouva poskytovala před ostatními velmocemi. Ba co více, její černo mořská flotila prakticky neměla možnost úžinami proplovat (a to vlastně až do první světové války). Smlouva tedy nebyla pro Rusko příliš výhodná, nicméně osmanská říše, ač oslabena, byla smlouvou zapojena do evropského práva a v jistém smyslu poprvé uznána jako člen „evropského velmocenského koncertu“. Tak byl uklidněn a svým způsobem zneškodněn poslední nebezpečný separatistický paša, ovšem zároveň tak byla otevřena cesta k odtržení Egypta od Osmanské říše. Egypt se od té doby také stal arénou nemilosrdného boje mezi vlivem anglického a francouzského kapitálu.

Tanzimatské reformy

Ještě v době, kdy vrcholila druhá egyptská krize, podařilo se osmanským reformátorům v čele s Mustafou Rešidem pašou přesvědčit sultána, že je zapotřebí pokračovat v reformách jeho otce. Reformami měla být také získána pozornost a sympatie liberálních evropských kruhů. A tak 3. listopadu 1839 vydal sultán proslulý hatt-í šerif gülhánský, v němž se poddaným osmanské říše všech vyznání zaručuje osobní, právní i majetková bezpečnost a zachování zákonitosti ze strany státní moci, zejména v otázce výběru a vyměřování daní a také pokud jde o pravidelné odvody vojska a délku vojenské služby. Mimo zákon bylo postaveno kupčení se správními funkcemi, zatýkání a pronásledování lidí bez soudního příkazu, svévolné konfiskace majetku a další podobná a v té době jinak zcela běžná bezpráví. Takto byly hatt-í šerifem gülhánským do říše zavedeny základy občanských práv a svobod jakožto svého druhu postupný přechod k ústavnímu systému. Kvůli rozpracování a zavádění těchto principů do praxe byla založena právní rada, jež připravila větší počet zákonů, které vešly do historie jako tzv. tanzimatské reformy (Tanzimat-i Hayriyre by bylo lze přeložit, jak upozorňuje Alan Palmer, jako „vznešená přestavba“, s tím, že slovo tanzimat by bylo možno moderně vyložit jako „perestrojka“).²⁸ Nejdůležitější z těchto reforem byly ty, které měly zamezovat pronájmu výběru daní (tedy skutečnosti, že si bohaté osoby – a nemusely být pouze muslimského vyznání – kupovaly právo vybírat daně a tak se samozřejmě obohacovat) a zavádět na všech úrovních státní

28 Alan Palmer, *Úpadek a pád osmanské říše*. Praha 1996, s. 118.

správy poradní orgány, tzv. medžlisy (od roku 1846), v nichž měly zasedat jak muslimové, tak křesťané. Ruku v ruce s těmito reformními kroky měly jít i reformy finanční.

Reforma sice byla dobře zamýšlená, nicméně vyvolala opět velké pobouření zejména mezi muslimy, kteří cítili jako křivdu, že by i křesťané měli mít ta práva, která po staletí byla pouze výsadou muslimských věřících. Tak se stalo, že ani muslimové, ani křesťané nevěřili, že by opatření vyřčená v hatt-í šerifu mohla vstoupit v platnost. Ani evropské velmoci neměly pochopitelně důvěru v to, že by se něco takového mohlo v osmanské říši povést, nicméně se o reformách vyjadřovaly pozitivně.

Odpor reformám v Bosně

Zavádění reformy opět, a řekli bychom i pochopitelně, vyvolalo v mnoha oblastech říše odpor. Nejsilněji proti nim opět vystupovali begové v Bosně. Bosenští sipáhijské se bouřili především proti snaze ústřední vlády o zrušení v říši ojedinělých dědičných kapetaní (menších správních jednotek) a zdaňování muslimů, které začal zavádět nový valí Tahir paša v letech 1847–1850. Ten se pokoušel také zlepšit agrární poměry v zemi zejména u křesťanských rolníků. Bosenští begové se ale rozhodně protivili jakýmkoli změnám, zasahujícím do jejich tradičního života a vzbouřili se proti Tahir pašovi. Pro svůj odpor si ale nezvolili vhodnou dobu. Vzhledem k tomu, že v celé říši tehdy panoval mír, mohla se Porta se vzbouřenci jednou provždy vypořádat a vykořenit svévoli bosenské oligarchie. Sultán poslal do Bosny schopného vojevůdce Omer pašu Latase (1806–1871), původem Srba, syna rakouského hraničářského důstojníka, jenž přešel na islám, a ten Bosnu v roce 1850–1851 pokořil a vzbouřence krvavě potrestal. Tak byla definitivně a jednou pro vždy zlomena moc bosenské begovské oligarchie. Tak padlo poslední útočiště feudálních odpůrců reformy a potažmo režimu.

Hnutí v balkánských zemích a jejich národní programy

Ve výše nastíněných dramatických zápletech Východní otázky se vyvíjel také složitý národní a sociálně revoluční proces křesťanských národů říše. Jakkoli jak Srbsko, tak zejména Řecko bylo svým způsobem saturováno a změny a zvraty osmanské moci do nich nezasahovaly buď vůbec, nebo pouze velmi omezeně, stala se hnutí v těchto zemích nedílnou součástí Východní otázky.

Odstranění osmanských feudálních vztahů, k nimž došlo v Srbsku a v Řecku ve třicátých a čtyřicátých letech, pochopitelně přispělo k rozvoji ekonomiky, zejména obchodu s Evropou (v případě Srbska především s habsburskou monarchií, Řecko mělo díky námořnímu obchodu možnosti značně větší), podobné tendence bylo možno zaznamenat také v podunajských knížectvích. Přes všechny těžkosti, způsobené složitým prosazováním (či spíše neprosazováním) reforem, docházelo k ekonomickému boomu také mezi křesťanskými národy osmanské říše na Balkáně, a to jak v prostředí bulharském, kde v městech pod Starou planinou vznikaly první manufaktury, tak, pochopitelně, v prostředí řeckém. Obchod v impériu spočíval zejména v řeckých rukou, říkalo se tehdy, že ekonomickým centrem Řeků nejsou Athény, ale Istanbul. Význam řeckých obchodních kolonií v osmanské říši i mimo ni byl pro řecké národní hnutí rozhodující i v minulosti, a nijak se nezmenšil ani se vznikem samostatného řeckého státu. Velký podíl na ekonomickém vzestupu jak nových balkánských států, tak také na národním hnutí jednotlivých křesťanských národů v osmanské monarchii, měli také obchodně zdatní Cincari, jejichž bohaté rodiny, jež postupně splývaly s většinovým jinonárodním prostředím, položily mnohde základ významných průmyslových či obchodních podniků.

Postupné formování národní buržoazie měl vliv i na pronikání moderních myšlenek evropského liberalismu do jinak uzavřeného a konzervativního balkánského prostředí. Díky jeho působení jsou právě ve čtyřicátých letech v nových balkánských státech, ale i tam, kde ještě vládla osmanská říše, formovány nové národní programy, jež poté ovlivňují politiku mladých balkánských států i národních hnutí a výraznou měrou tak mění průběh Východní otázky.

Velká myšlenka

Řecké hnutí bylo zaměřeno dvojím způsobem: v království mělo charakter boje za demokracii, ústavnost a parlamentarismus, proti vměšování velmocí do řeckých záležitostí i proti absolutismu. Toto úsilí bylo úspěšně ukončeno vyhlášením ústavy v roce 1844 a vítězstvím parlamentarismu nad absolutismem. Jak jsme ovšem již viděli, rozsáhlá území osídlená převážně řeckým obyvatelstvem i nadále zůstávala mimo hranice Řeckého království. Logickou snahou jak obyvatel těchto území, tak i řecké vlády proto bylo jejich sjednocení s královstvím. Řecko se díky tomu v té době stalo základnou pro výpady dobrovolnických a hajduckých čet na osmanské území – na Krétu, do Epiru, Thesálie a do Makedonie. V těchto oblastech i jinak docházelo ke kontinuálním bojům ozbrojených čet s osmanskou mocí a jejich podpora z Řecka dodávala tomuto četnickému působení národně-revoluční charakter. V roce 1841 kulminovaly tyto příležitostné srážky velkým lidovým povstáním na Krétě, k němuž se okamžitě přidala masa dobrovolníků z Řecka – vesměs bývalých bojovníků z řecké revoluce, kteří v mírovém životě jen těžce nacházeli uplatnění. Povstalci vyhlásili dokonce dočasnou krétskou vládu, nic-

méně energický zásah Porty, diplomaticky podporovaný Británií, která v obavě o Jónské ostrovy, jež i nadále zůstávaly pod její správou, s podezřením hleděla na jakékoli řecké národní aspirace, povstání krvavě potlačil.

Řecké hnutí mělo svůj základ v programu, známým pod jménem „*Velká myšlenka (Megali idea)*“, jež ale jen velmi vzdáleně vycházela z demokratických představ Rigase Fereiose. Tato myšlenka, formulovaná uceleně poprvé v roce 1844 frankofilním politikem Ioannisem Kolettisem (1773–1847) a pojmenovaná tak básníkem Alexandrosem Soutsosem (1803–1863), vyjadřovala přání o „osvobození“ všech Řeků a jejich následné sjednocení ve velkém společném státě, který by byl jakýmsi dědicem byzantské říše. Pod „řeckými zeměmi“, jež měly být sjednoceny, se rozuměla Makedonie, Albánie, jižní Bulharsko po Starou planinu, egejské a jónské ostrovy, Kréta, Kypr, západní pobřeží Malé Asie a pochopitelně Konstantinopol, jako „*velké hlavní město, které je radostí a nadějí všech Helénů*“, jak ve svém slavném vystoupení v národním shromáždění prohlásil Ioannis Kolettis.²⁹ Tak by bylo obnoveno řecké císařství, jež by Řekům, jakožto nejstaršímu evropskému národu, s největší a nejzásadnější kulturní a duchovní tradicí, zajistilo dominanci na jihovýchodě Evropy a ve východním Středomoří.

„*Nárys*“ srbské politiky

Srbsko knížete Miloše bylo v roce 1833 rozšířeno o šest nahií, jež Porta v roce 1813 vydělila z bělehradského pašaliku a přes závazky z Akkermanské konference a Drinopolského míru odmítala vrátit. Po tomto rozšíření autonomního Srbska na nějakou dobu přestává oblast Milošovy moci hrát v procesech Východní otázky zásadnější roli. To ovšem neznamená, že by se Miloš potají nezabýval možnostmi rozšíření své državy směrem na Bosnu, ale také na jih, do staré Rašky, na Kosovo a Metochii či do severní Makedonie. S těmito svými myšlenkami se kníže svěřil dvojici evropských diplomatů, zmíněnému již Davidu Urquhartovi a jednou francouzskému diplomatovi, kteří s nimi pochopitelně seznámili své vlády. Tyto zprávy prohloubily zájem západních vlád o dění v Srbsku, a tak v průběhu 30. let většina evropských velmocí otevřela v Bělehradě svá zastupitelství. David Urquhard učinil i něco více: S myšlenkami knížete Miloše obeznámil centrum polské emigrace, jež se v té době, po porážce polského povstání, formovalo pod vedením knížete a „nekorunovaného polského krále“ Adama Czartoryského (1770–1861) v Londýně (v roce 1833 pak přesídlilo do Paříže, kde mělo základnu v známém Hôtelu Lambert). Sám Adam Czartoryski se poté začal, zejména od konce 30. let, intenzivně zabývat srbskou, resp. jihoslovanskou otázkou. Z polského centra pak do Srbska přicházely inspirace k vypracování konkrétního srbského národního programu, který by byl zaměřen jak proti Turecku, tak, a to zejména, proti rakouské a především ruské politice a zájmům na Balkáně.

29 P. Hradečný a kol., *Dějiny Řecka*, s. 309.

Po mocenské změně v Srbsku v roce 1842, která ovšem není předmětem našeho výkladu o Východní otázce, kdy byla na 16 let svržena dynastie Obrenovićů a vlády se ujal syn Karadjordje Petroviće Aleksandar (1806–1885, vládl v letech 1842–1858), pak byla skutečně formulována koncepce další srbské zahraniční politiky, známá jako „*Narys (Načertanije)*“. Tento projekt vznikl pod vlivem „*Plánu slovanské politiky Srbska*“, jež podle myšlenek knížete Adama Czartoryského vypracoval jeho přední balkánský agent, český revolucionář František Alexandr Zach (1807–1892).³⁰ Zachův plán byl založen na širokém jihoslovanském základu, předpokládajícím, že se Srbsko stane jakýmsi sjednotitelem slovanských balkánských zemí, a to nejen těch, ležících v rámci osmanské říše, ale také charvátských a srbských zemí habsburské monarchie, a vytvoří silný, velký a životaschopný stát, jenž se bude moci vzepřít jak ruskému, tak rakouskému šíření na Balkán. Srbský ministr vnitra Ilija Garašanin (1812–1874), jehož Zach nadchl pro svou myšlenku, ovšem návrhy českého revolucionáře, jehož život byl od té doby spjat se srbským prostředím, v němž sehrál mimořádnou roli (mj. jako zakladatel důstojnické školy či zbrojovky v Kragujevci nebo jako první srbský generál a dlouholetý náčelník srbského generálního štábu), poněkud modifikoval. Zmírnil antiruské zaměření plánu a zúžil i jeho cíle. Učinil tak z něj ve skutečnosti jakýsi srbský národní program, který předpokládal sjednocení všech „srbských zemí“ (ať již se pod tím rozumělo cokoliv) se Srbskem, jež bude mít zabezpečeno přístup Jaderskému moři. Možnost začlenění Charvátů a Bulharů do tohoto plánu s cílem vytvořit větší jihoslovanské společenství připouštěl Garašanin teprve v nějaké vzdálenější budoucnosti. I pro Srby v habsburské monarchii požadoval pouze lepší péči o zachování jejich národních práv a svébytnosti v rámci stávajícího uherského zákonodárství. Rozšiřování území na úkor Turecka nehodlal prosazovat revoluční násilnou cestou, ale trpělivou diplomatickou prací a připojováním jednotlivých částí rozpadající se monarchie.

Vzhledem k tomu, že se Garašaninův plán měl uskutečnit na troskách dvou velkých říší – osmanské a rakouské, bylo mu jasné, že Srbové sami by neměli dostatek sil k takovému činu. Předpokládal proto oporu v některých evropských velmocích. Ve shodě s polským plánem to ovšem nemělo být Rusko, protože jeho zájmy byly s plánem v přímém rozporu, ale především Francie a potažmo i Velká Británie, tedy mocnosti, které v oblastech zahrnutých plánem neměly své přímé strategicko-politické zájmy. Plán byl zveřejněn až několik desetiletí po jeho vzniku a je otázka, jak dalece ovlivňoval srbskou politiku, nicméně mnohé jeho principy se některé srbské vlády respektive panovníci pokoušeli uskutečnit, a to až do roku 1914, kdy byly zaměněny plánem na vytvoření jihoslovanského státu.

30 Více to tom z poslední doby např. Václav Štěpánek – Ladislav Hladký, *František Alexandr Zach 1807–2007*. Brno 2007.

Černoohorské snahy

Také Černá Hora v té době postupně buduje svoji moderní státnost pod vedením svých metropolitů Petra I. (nar. 1747, vládl 1781–1830) a Petra II. (nar. 1813, vládl 1830–1851) Petrovičů Njogošu. Černá Hora měla velký vliv na okolní srbské a albánské oblasti – Hercegovinu, novopazarský sandžak a na severoalbánské křesťanské kraje ovládané kmeny Mirditů, Klimentů, Hotů a Grudů, zejména proto, že byla v permanentním boji se sousedními osmanskými oblastmi a její území se stávalo útočištěm nejrůznějších vzbouřenců proti osmanské moci, ať již byly jejich pohnutky jakékoli. Z jejich podpory se vždy Černá Hora snažila něco vytěžit i pro sebe. Podporovala hnutí Mustafy paše Bušatliho ze Skadaru i veškerá vření mezi katolickými kmeny severní Albánie.

Počátky bulharského národního hnutí

Oblasti dnešního jižního Srbska a severního Bulharska byly ve 30. a 40. letech dějištěm častých rolnických povstání, z nichž největší vypuklo v okolí Niše v dubnu roku 1841, a protože zůstalo bez podpory Srbska, s ním počítalo, bylo krvavě potlačeno – osmanské trestné oddíly vypálily 240 obcí, autonomní Srbsko muselo přijmout 10 000 uprchlíků.

Bulharský národní program vznikl později než programy řecké a srbské, jakkoli ekonomické podmínky v bulharských oblastech byly koncem 18. a na počátku 19. století výrazně lepší než v Srbsku. Ve 30. a 40. letech 19. století zde dochází k velkému rozmachu průmyslové výroby a obchodu, mnohá města se stala významnými obchodními centry (Trnovo, Svištov, Gabrovo, Koprivštica aj.) a etablovala se v nich vlivná vrstva bohatých bulharských obchodníků a řemeslníků. Také v zahraničí vznikaly vlivné bulharské obchodnické kolonie. V této době se navíc začal projevovat odklon části podnikatelských bulharských vrstev od vlivu řeckého školství a vzdělání, jemuž do té doby až nebezpečně podléhaly. Bohatí obchodníci začali podporovat vznik bulharských škol a tisk bulharských knih. Teprve nyní tak vlastně lze hovořit o bulharském národním obrození. Kromě tohoto zápasu o národní svěbytnost se začala projevovat i snaha emancipujících se zárodků bulharské buržoazie vymanit se definitivně i z fanariotského vlivu v oblasti církevní. Všechny tyto problémy nakonec způsobily, že bulharské národní obrození nevygenerovalo podobný národní program jako v Řecku či v Srbsku, byť mnozí autoři rozvíjeli teorie o obnově středověké „Symeonovy říše“ (podobně jak byla v Srbsku přítomna myšlenka obnovy „Dušanova carství“ a v Řecku pak Byzance), a plány sjednocení „bulharských zemí“ byly vlastně do Bulharska importovány až během Velké východní krize.

Tajné spolky

Vytváření národních programů vyžadovalo i akce k jejich propagacím a také zakládání organizací pracujících na jejich uskutečňování. Toto aktivitu na sebe ve 40. letech 19. století převzaly tajné národní organizace, které vznikaly po celém Balkáně, někdy samostatně, někdy ve spolupráci s vládami nových národních států, jež je mnohdy i samy iniciovaly. Tyto organizace nejčastěji seskupovaly příslušníky mladé národní inteligence, mnohdy ovšem byly jejími členy i lidé z jiných společenských vrstev. Největší počet tajných organizací vznikl v té době v podunajských knížectvích, zejména pak ve Valašsku. Jejich cílem bylo pochopitelně zrušení závislosti na osmanské říši, některé z nich měly i širší cíl směřující k vytvoření jakési balkánské federace. Takto vznikl v roce 1843 ve Valašsku pod vedením Iona Ghicy, Nicolae Bălcescu a Christiana Tella spolek „*Frăția (Bratrství)*“ a v Moldávii spolek *Vlastenecké sdružení*, mezi jehož členstvem byl i pozdější první kníže sjednoceného Rumunska Alexandru Ion Cuza.

Tajné podvratné protiturecké organizace vznikaly také v Řecku, zejména pak z emigrantů z Kréty, Thesálie, Epiru a Makedonie. Tyto revoluční organizace vysílaly ozbrojené čety na osmanské území, které se v řeckých oblastech pokoušely připravovat povstání. To také často vedlo k závažným řecko-tureckým sporům a napětí (např. v roce 1845 a 1847), které jen se štěstím neskončily válkou.

Revolucionáři z oblastí pod osmanskou správou, zejména však z bulharského a jihosrbského území, pochopitelně směřovali také do Srbska. Všechny tyto tajné revoluční organizace měly během čtyřicátých, padesátých a šedesátých let za cíl vyvolání celobalkánské povstání proti osmanské říši. Většina z nich se snažila o velmi těsnou spolupráci a na rozdíl od v té době již víceméně vyprofilovaných národních programů Řecka a Srbska nebyly v národnostním pohledu úzce etnocentrické.

Velmoci a Východní otázka v první polovině 40. let

Po londýnských dohodách ukončujících egyptskou krizi vliv Velké Británie v osmanské říši nebyvale vzrostl. Spolu s ním sílil geometrickou řadou i anglický vývoz do Turecka, takže zachování celistvosti osmanské říše se stávalo pro britské impérium životně důležitým. Na rozpadu turecké říše ale nemělo v té době zájem ani Rusko, ač se v mnoha publikacích tvrdí opak. Existovala však i obecná obava, že se říše může rozpadnout sama působením vnitřních faktorů. „*Uvidíme, jak dlouho nemocný muž zůstane naživu, ale bojím se, že přes všechnu naši medicínu před sebou nemá dlouhý život*“, psal car Mikuláš I.

v jednom dopise knížeti Ivanu Fjodoroviči Paskevičovi o Turecku na počátku 40. let.³¹ V roce 1844 se car pokusil pro tento případ zajistit spolupráci s Velkou Británií při své slavné návštěvě Anglie. Ministr zahraničí hrabě Nesselrode o těchto jednáních sepsal memorandum, podle něhož se obě mocnosti domluvily na tom, že budou udržovat osmanskou říši při životě, dokud to jen půjde, a že se v případě, pokud by hrozil bezprostřední rozpad, budou vzájemně konzultovat o možnosti dalších kroků. Byl to ovšem pouze neoficiální dokument, který, jak se později ukázalo, Británie nebrala jako zavazující.

Liberální Francie, která byla Rusku trnem v oku a proti níž chtěl car během své návštěvy také domlouvat spojenectví s Británií, se usilovně snažila získat ztracený vliv v jihovýchodní Evropě, k čemuž používala i zmíněné již agenturní síť knížete Adama Czartoryského. Poměrně silný politický směr ve Francii v té době oproti Rusku a Británii naopak navrhoval zničení „nemocného muže na Bosporu“. Např. Alphonse de Lamartine (1790–1869) se v roce 1840 vyjadřoval ve smyslu, že by sice bylo kvůli evropské rovnováze sil zapotřebí Turecku zachovat celistvé, jestliže se však pod tlakem událostí projeví další tendence rozkladu a odtrhne-li se z něj nějaká provincie, pak je zapotřebí napomáhat k jejímu pozvednutí, k dosažení její svrchovanosti a nezávislosti a k jejímu zařazení do rodiny států s tím, že by tento stát pak měl posloužit k zajištění nové evropské rovnováhy sil.³²

Snaha ruské diplomacie o protifrancouzské britsko-ruské spojenectví dostala trhliny po návštěvě krále Ludvíka Filipa v Anglii, jež se uskutečnila jen několik měsíců po carově návštěvě. Proto si carská diplomacie hledala nové cesty a pro druhou polovinu 40. let si dala, pokud jde o Východní otázku, nelehké úkoly: posílit svůj vliv v Srbsku, Černé Hoře a v bulharských oblastech, rozšířit obchod s Tureckem a nekompromisně dbát o práva pravoslavní na Východě. Zejména tento poslední bod se nakonec ukázal jako velký kámen úrazu.

31 *Vostočnyj vopros vo vnešnej politike Rossii*. Moskva 1978, s. 124.

32 J. Kolejka, *Východní nebo Balkánská otázka*, s. 162.

Revoluce v roce 1848–1849 a její vliv na Východní otázku

Revoluční období v Evropě mělo svými principy občanské rovnosti, národní svobody a protifeudálního prvku svůj nepopiratelný ohlas také mezi balkánskými národy, působilo na jejich národní hnutí, a tím i na děje Východní otázky. Vliv událostí roku 1848 ale měl v různých oblastech osmanské říše i nových států rozdílnou intenzitu a také jeho důsledky byly v jednotlivých oblastech odlišné.

Revoluce a Srbové

Na balkánské Srby působila revoluce v habsburské monarchii zprostředkovaně, přes uherské Srby, kteří byli jejími ději přímo zachvázeni a vojensky v ní účinkovali. Dolno-uhersští Srbové se v počátcích nestavěli nepřátelsky k požadavkům nové maďarské revoluční vlády a jejich vůdcové se v podstatě shodovali s jejím programem. Odmítnutí jazykových požadavků a národnostních práv Srbů (a také dalších nemaďarských národností Uher) na bratislavském sněmu ale přimělo uherské Srby k samostatnému jednání. V květnu 1848 se sešla ve Sremských Karlovcích srbská národní skupština, která vyhlásila dlouho žádanou autonomii srbských jihouherských oblastí – srbskou Vojvodinu – a zároveň spolek s Charvátskem. Maďarská vláda považovala, ze svého hlediska logicky, karlovské shromáždění (s nímž souvisel i nábor do srbského revolučního vojska) za nepřátelský akt a vyslala proti jihouherským Srbům vojsko. V tu chvíli se do akce zapojili i Srbové z knížectví a přispěli k boji uherských Srbů proti maďarskému vojsku dobrovolnickou jednotkou o síle 8 000 mužů pod vedením Stevana Kničanina.³³ Společně se ubránili maďarskému útoku a společně pak také pomáhali potlačovat maďarskou revoluci s charvátskými oddíly bána Josipa Jelačice. Porážka maďarské revoluce za pomoci ruské intervence ovšem v konečném důsledku znamenala i v knížecím Srbsku nástup podobného konzervativního režimu, jakým byl tzv. Bachův absolutismus v Rakousku.

Revoluce v podunajských knížectvích

Nejvýrazněji nicméně zapůsobily myšlenky revoluce v podunajských knížectvích a na Jónských ostrovech. Revoluční hnutí se projevilo jako první v Moldavsku vzpourou proti vládě knížete Mihaila Sturdzy (1794–1884, vládl v Moldavsku v letech 1834–1849). Vzpouru ale kníže dokázal zavčas (a dlužno říci nekrvavě) potlačit. Daleko silnější a zá-

33 Za své zásluhy o potlačení maďarské revoluce získal Stevan Kničanin od císaře Františka Josefa I. nevyšší rakouské vojenské vyznamenání – vojenský řád (kříž) Marie Terezie, spjatý s udělením šlechtického titulu rytíř (svobodný pán, baron) a doživotní rentou.

sadnější proto bylo revoluční hnutí ve Valašsku. Mladá valašská buržoazie a její inteligence, vesměs vystudovaná na předních západoevropských, zejména francouzských univerzitách, byla prodchnuta duchem buržoazně demokratické revoluce již dlouho před vypuknutím revolučních událostí v Evropě, ostatně výše zmíněný spolek Frăția byl právě tohoto charakteru. Cílem této revoluční organizace bylo sjednocení rumunských zemí a vybudování jednotného nezávislého státu, zrušení feudálních privilegií a provedení agrární reformy, demokratizace země a rovnost politických práv, svoboda tisku, rovný přístup ke vzdělání a vytvoření národního vojska.

Revoluce ve Valašsku, jejíž ústřední postavou byl Nicolae Bălcescu (1819–1852), jenž se zúčastnil i boje na pařížských barikádách, byla připravována se souhlasem tehdejšího francouzského ministra zahraničí Alphonse de Lamartina a za účasti francouzské vlády, nicméně když slibovaná pomoc nepřišla, rozhodli se valašští revolucionáři k samostatné akci. Revoluční program, podporovaný i částí liberální šlechty, měl pochopitelně ohlas u drobné buržoazie, řemeslnictva, obchodnictva, ale pro svůj protifeudální program zejména u valašského rolnictva. Díky tomu valašské revoluční hnutí získalo velkou sílu a masovost. Pod tlakem revolučních vrstev podepsal valašský panovník Gheorghe Bibescu (1804–1873, vládl v letech 1843–1848) revoluční ústavu, souhlasil s vytvořením prozatímní revoluční vlády a 13. června 1848 následně abdikoval a uprchl z Bukurešti. Brzy se však ukázalo, že vláda sama není jednotná, spory vyvolávaly zejména principy plánovaných voleb do ústavodárného shromáždění a především rozdělení půdy nesvobodným rolníkům. Levé revoluční křídlo, vedené Bălcescuem, neuspělo ve své snaze důsledně provádět plánovaný revoluční program, konečným úderem valašské revoluci pak byla společná ruská a turecká intervence. V polovině září obsadila turecká armáda po krátkém boji se špatně ozbrojenými a organizovanými oddíly revolucionářů Bukurešť a revoluce byla poražena. Nejbojovnější rumunští revolucionáři pak přešli do sousedního Sedmihradska. Situaci v knížectvích nově vyřešila konvence, uzavřená mezi Ruskem a Tureckem v Balta Limanu (nedaleko Cařihradu) z 1. května 1849, jež stvrzovala osmanskou suverenitu nad knížectvími za ruského dohledu. Osmanská suverenita nad knížectvími byla touto dohodou spíše posílena, protože knížata již podle ní neměla být jmenována jako doposud bojarskou radou, ale přímo dosazována Portou (s ruským souhlasem) na sedmileté období. Společná vojenská rusko-turecká přítomnost v knížectvích byla udržována do roku 1851. Baltolimanská konvence zůstala v platnosti do počátku Krymské války, kdy byla knížectví okupována Rakouskem, její principy pak byly zrušeny pařížskou mírovou smlouvou uzavírající Krymskou válku v roce 1856.

Nicolae Bălcescu po porážce valašského povstání jednal v květnu 1849 s Lájosem Kossutem o vytvoření rumunské legie v rámci maďarských revolučních vojsk a o národních požadavcích uherských a sedmihradských Rumunů. Pod tlakem silící reakce nakonec maďarské revoluční národní shromáždění v Segedínu koncem července 1849

Bălcescuův projekt přijalo jako základ národnostního zákona, zajišťujícího všem uher-
ským národům svobodné užívání jejich jazyka. Toto národnostní „prohlédnutí“ ale při-
šlo pro maďarskou revoluci pozdě. V té době již v Uhrách operovala dvousettisícová
ruská intervenční armáda. Dne 11. srpna 1849 maďarská revoluční vláda abdikovala
a uprchla do osmanské říše, tečkou za celou událostí pak byla kapitulace maďarského
vojska u Világose 13. srpna téhož roku.

Revoluce na Jónských ostrovech

Na Jónských ostrovech pod britským protektorátem začala revoluce, mající za cíl
sjednocení ostrovů s Řeckem, povstáním na Kefalonii v září 1848, které bylo anglickými
jednotkami tvrdě potlačeno. Následné represe pouze dolévaly oleje do ohně nespokojen-
osti ostrovních Řeků. Následovaly atentáty, diverzní akce a v srpnu 1849 vypuklo nové
povstání, vedené tzv. mladojónskou stranou, které sice bylo také poraženo, ale separatis-
tické hnutí od té doby již ostrovy neopustilo a jeho výsledkem pak bylo konečné předání
ostrovů Řecku v roce 1864.

Revoluční hnutí a Černá Hora

Revoluce roku 1848 se vzdáleně dotkla i Černé Hory, kde vladyka Petr II. Petrovič
Njegoš rozvíjel přípravy k povstání v Hercegovině a Albánii. Jako velmi vzdálený ohlas
revolučního roku 1848 by mohlo být možná považováno i povstání v Hercegovině v roce
1852, podpořené Černou Horou, v níž po smrti Petra II. Petroviče Njegoše (1850) dosedl
na trůn první čistě světský panovník z rodu Petrovičů, kníže Danilo (1826–1860). Trest-
ná výprava nám již známého Omera paši Latase na vzbouřené kraje a Černou Horu by
skončila pro obě země zcela jistě katastrofou. V oddílech Omera paši ovšem sloužila také
řada emigrantů-revolucionářů z maďarské revoluce a na tuto situaci nehledělo Rakous-
ko s porozuměním. Jeho energická intervence proto nakonec, na počátku roku 1853,
zachránila Černou Horu před jistou porážkou.

Otázka politických emigrantů v osmanské říši

i jinak zatěžovala vztahy mezi ní a Rakouskem a Ruskem. Do Turecka uprchly tisíce
příslušníků maďarských povstaleckých vojsk v čele s Lájosem Kossuthem, a také zhru-
ba 800 Poláků, ruských poddaných, bojujících v revoluci za maďarské (a jak doufali,
i za své, polské zájmy). Nejvýznamnějším z polských emigrantů byl hrdina polského po-
vstání z roku 1830 a vrchní velitel maďarských revolučních vojsk Józef Zachariasz Bem
(1794–1850), který brzy po své emigraci přestoupil na islám a jako Murad paša sloužil
až do své smrti v roce 1850 sultánovi jako guvernér (valí) Aleppa. Ruský car i rakous-
ký císař požadovali po sultánovi vydání politických emigrantů. Turecká vláda ovšem,
podporována anglickým a francouzským velvyslancem, požadavek na vydání emigrantů

odmítla. V září 1849 proto Rusko a Rakousko přerušily diplomatické styky s Vysokou Portou. Jako reakce na tento nepřátelský akt prohlásil týden poté britský ministr zahraničí lord Palmerston, že jak Británie, tak Francie je připravena podpořit Vysokou Portu v jejím rozhodnutí emigranty nevydat s tím, že spojená britsko-francouzská flotila je již na cestě k Dardanelám. Na základě této intervence nakonec obě konzervativní mocnosti přestaly na svých žádostech o vydání emigrantů trvat. Zejména pro Rusko ovšem měla tato epizoda velmi špatnou dohru v podobě nové silné vlny protiruských nálad v Anglii. Car, ale i rakouský císař, byli v tisku označováni za „nemilosrdné tyrany“ a „katany svobody“. Nejen že utopili v krvi osvobozenecká hnutí evropských národů, ale pokoušeli se mstít i na bezbranných emigrantech. Ironií osudu se tak Turecko, které utečence přijalo, stalo na krátký čas v očích anglické i francouzské veřejnosti ochráncem evropské svobody před brutální despotií obou imperátorů. Takovéto postoje veřejnosti rozhodně nebyly nevýznamné a za tři roky usnadnily Palmerstonovi i dalším provést vůči Rusku kroky mnohem radikálnější.³⁴

Velmoci a Východní otázka po revoluci

Rusko a Rakousko byly po porážce revoluce z let 1848–1849 i bez ohledu na emigranty, mocnostmi nejvíce zainteresovanými ve Východní otázce. Zatímco ovšem Rakousko, vystrašeno národními revolucemi, které jej přivedly na pokraj rozpadu, se v případě osmanské říše zasazovalo za status quo a vystupovalo proti jakékoli možnosti útoku na integritu a stabilitu osmanské říše (zejména ovšem ze strany národních revolucí balkánských národů), ruské strategické koncepce naopak, po letech ochrany osmanského impéria, začaly směřovat k definitivnímu vyřešení Východní otázky v ruský prospěch. Car Mikuláš přitom vycházel z několika, jak se ovšem velmi brzy ukázalo mylných, předpokladů. Především z vděčnosti Rakouska a částečně i Pruska za pomoc při likvidaci revoluce. Sázel také na slabost Francie, o níž předpokládal, že po revolučních otřesech a vyhlášení druhé republiky v čele s prezidentem Ludvíkem Napoleonem (1808–1873) (republika ovšem neměla dlouhého trvání, neboť po prosincovém převratu v roce 1851 se nechal Ludvík prohlásit císařem Napoleonem III.), není schopna se postavit ruským ambicím. Jediným silným protivníkem tak podle těchto předpokladů zůstávala Velká Británie, ale i v tomto případě se v Rusku počítalo s tím, že Británie by do konfliktu s Ruskem nešla bez spojenců (a jak jsme viděli, takoví by se v té době v Evropě neměli najít). Přesto se ale car rozhodl přijmout diplomatická opatření, které by anglický odpor ruským záměrům s „nemocným mužem na Bosporu“ minimalizovaly, případně zcela odbouraly. Využil k tomu i skutečnost, že koncem roku 1851 byla v Británii vytvořena nová vláda v čele se smířlivým premiérem Georgem Hamiltonem Aberdeenem, a k ruským záležitostem vždy podezřívavý, ba nepřátelský lord Palmerston byl z britského mi-

34 L. Stavrijanos, *Balkan*, s. 308.

nisterstva zahraničních přesunut na méně vlivné místo ministra vnitra. Právě v té době ovšem došlo k nové krizi ve Východní otázce.

Spor o Svatá místa

Od roku 1850 do roku 1853 se totiž mezi Ruskem a Francií rozhořel spor o křesťanská svatá místa v Palestině. Otázka zněla, zdali největší křesťanské svatyně mají spravovat katoličtí nebo pravoslavní mniši. Rusko v tomto směru tradičně podporovalo požadavky pravoslavných, Francie pak požadavky katolíků. Od poloviny 18. století ovšem byla Francie až příliš zaujata svými vlastními problémy, než aby se zabývala takovýmito „podružnostmi“, čehož s ruskou podporou využili řečtí mniši, kteří do poloviny 19. století převzali správu i těch svatých míst, která před tím kontrolovali katolíci. Tato situace se měla změnit s nástupem Ludvíka Napoleona. Ten, pro podporu svých cílů (vyhlášení císařství), začal hrát na katolickou strunu a např. v roce 1849 pomáhal intervencí obnovovat papežský stát v Římě. V roce 1850 poslal do Cařihradu vyslance, který měl na sultánovi vymoci návrat správy svatých míst do katolických rukou. V roce 1852 sultán podlehl Ludvíkovu nátlaku a učinil vůči katolické straně několik vstřícných kroků, z nichž nejvýznamnější bylo předání klíčů od betlémského chrámu Narození Páně. Přibližně v té době se stal Ludvík Napoleon císařem a tak již neměl zapotřebí pokračovat v nebezpečné palestinské hře. Poslal tedy vyslance do Petrohradu, aby se o správě svatých míst dohodovil přímo s carem. To však již bylo pozdě.

Kromě rozhořčení, které v pravoslavném Rusku vyvolalo předání klíčů od chrámu Narození Páně katolíkům, svou roli sehrála také nesympatie, již car choval k novému císaři. Další nesnáz spočívala v tom, že ve stejné době již byl do Cařihradu poslán carův vyslanec kníže Alexandr Sergejevič Menšikov (1787–1869), aby věc vyřídil přímo se sultánem. Car byl navnaděn předcházejícím výše popsáním úspěchem rakouské diplomacie, jež zastavila Omera pašu Latase v jeho útoku na Černou Horu, proto se domníval, že sultána pro svou věc lehce přesvědčí.

V čase počínající rusko-francouzsko-turecké krize, na počátku roku 1853, jednal car několikrát s britským velvyslancem v Petrohradě Georgem Hamiltonem Seymourem (1797–1880). V rozhovorech mu své další záměry na východě vyložil s nebyvalou otevřeností. Podle Seymourových zpráv britské vládě hovořil car o tom, že hodlá držet Turecko, jak jen to bude možné, nicméně v dlouhý život „nemocného muže“ nevěřil. Proto navrhoval, aby se Rusko a Británie zavčas dohodli na dědictví po „umírajícím“. Car přitom výslovně odmítl plány Kateřiny II. ve smyslu ruského ovládnutí Cařihradu

a části Balkánu. Istanbul měl být podle něj prohlášen svobodným přístavem, Srbsko, podunajská knížectví a také Bulharsko měly být vyhlášeny nezávislými státy pod ruskou ochranou, za což měla Británie získat Krétu a Egypt.

Britský ministr zahraničí lord John Russel (1792–1878) na ruské návrhy odpověděl ve smyslu, že britská vláda neočekává blízký rozpad osmanské říše, nicméně že se v případě možného rozpadu říše vždy bude o nutných opatřeních s Ruskem konzultovat. Touto omezenou britskou vstřícností byl car povzbuzen a rozhovory, jakkoli nedopadly zcela podle carova očekávání, byly zakončeny v atmosféře vzájemné dobré vůle. Přesto tato jednání nepřispěla k zachování míru. Ba právě naopak. Car evidentně na základě Russelova slibu o „předběžných konzultacích“ došel k závěru, že se může na Británii spolehnout a že případná britská spolupráce s Francií není možná a že tedy má pro svou akci volné ruce.

Mise knížete Menšikova nebyla úspěšná. Sám vyslanec, voják, jenž si válečné ostruhy vydobyl již v rusko-turecké válce v letech 1809–1811 a vyznamenal se zejména během Napoleonova tažení do Ruska a v závěrečných fázích napoleonských válek, neměl žádné diplomatické kvality a svým vojáckým chováním způsobil v Istanbulu řadu skandálů. Také požadavek, s nímž přicházel, tedy aby byl ve prospěch pravoslavných vyřešen nejen spor o svatá místa, ale aby byl Rusku také přiznán patronát nad všemi pravoslavnými osmanské říše, sultán nepřijal, částečně i na návod britského velvyslance v Cařihradě Stratforda Canninga (který se příliš nedržel smířlivých instrukcí britské vlády).³⁵

Menšikovův neúspěch vyvolal v Rusku pobouření a car měl údajně prohlásit, „*že jej pálí tvář od sultánova políčku*“.³⁶ Jen na naléhání ministra zahraničí Nesselrodeho nevyhlásil car okamžitě Turecku válku, ale 31. května pouze upozornil Portu, že pokud do osmi dnů nesplní ruské požadavky, vstoupí ruské oddíly do podunajských knížectví. Po odmítnutí tohoto druhého ultimáta ze strany Porty pak počátkem července 1853 překročila ruská vojska řeku Prut.

Ruská akce vyvolala v Británii vlnu rozhořčení. Veřejné mínění vyžadovalo akci a britská vláda se, i přes smířlivé úsilí předsedy vlády Aberdeena, rozhodla k vyslání své flotily k Dardanelám. Cesta k válce se tak přiblížila. Také Francie, resp. Ludvík Napoleon, uražen carovým chováním, přivítal příležitost. Vládce Francie přitom hledal záminku k válce s Ruskem také kvůli tomu, aby „pokryl slávou“ své nové císařství. Navíc, válka proti carskému absolutistickému Rusku by Ludvíkovi zajistila i přízeň liberálů, jež odradila jeho císařská korunovace. Francouzská flotila proto následovala anglickou a připlula k Dardanelám jen o den později, následovaná flotilou egyptského místodržícího... Za takto příznivé situace se Porta necítila v nebezpečí a byla k Rusku stále nesmiřitelně-

35 Své fiasko z Istanbulu dostal kníže Menšikov příležitost napravit během války, o níž se jeho mise částečně přičinila, ale tam dopadl ještě hůře a je obecně považován za jednoho z viníků ruské porážky.

36 L. Stavrianos, *Balkan*, s. 312.

ší. Odmítla i zprostředkování velvyslanecké konference ve Vídni i smířlivější ruské požadavky, které car, vidě, že se věci vyvíjejí v ruský nepospěch, vypracoval a které zanechaly příznivý dojem i na Napoleona III. i na britského ministerského předsedu Aberdeena. Čtvrtého října předalo naopak Turecko ultimátum Rusku, v němž požadovalo evakuovat podunajská knížectví do patnácti dnů. Rusové pochopitelně zůstali na místě a Turecko tak po vypršení lhůty vyhlásilo Rusku válku a začalo operace na Dunaji i na Kavkaze.

Krymská válka

Turecká vojska na počátku války zvítězila v několika menších srážkách. Tyto úspěchy na neštěstí vyvolaly obecné nadšení. Vyznamenat se chtělo i námořnictvo a turecká flotila, ovšem bez řadových lodí, proto veplula do Černého moře. V Sinopském zálivu měla 30. listopadu tu smůlu, že narazila na ruskou černomořskou flotilu pod vedením admirála Pavla Stěpanoviče Nachimova (1802–1855). Z bitvy, která se rozpoutala, unikl pouze jeden malý parník, všechny ostatní turecké lodě byly zničeny. Akce, ne nepodobná bitvě u Navarina, vyvolala velké rozhořčení ve Francii i v Anglii, přestože Rusko bylo oficiálně ve válce s Tureckem (nikoli jako spojenecká flotila u Navarina), a válka mu byla vyhlášena osmanskou říší, nikoli naopak.

Na nátlak Napoleona III. vplulo anglické a francouzské loďstvo do Černého moře. Rusko odpovědělo 6. února přerušením diplomatických vztahů s oběma zeměmi. Dne 27. února bylo Rusku předáno francouzsko-britské ultimátum, jímž obě země požadovaly evakuaci podunajských knížectví. Car na toto ultimátum ani neodpověděl, a tak 29. března 1854 vyhlásily obě západní mocnosti Rusku válku. Válku, kterou v podstatě nikdo, možná s výjimkou Napoleona III. – který již kreslil novou mapu Evropy s obnoveným Polskem, připojením Lombardie a Benátska k sjednocené Itálii a odškodněním Rakouska na Balkáně – nechtěl. Válku, při jejímž vzniku sehrálo velkou roli veřejné mínění, chyby diplomatů i carovy výše popsané chybné kalkulace. Válku, kterou vlastně ani nebylo kde vést, protože obě západní velmoci s Ruskem nesousedily a mohly proto využít pouze mořské cesty a mořská pobřeží – baltické, které prakticky nepřipadalo v úvahu, a černomořské.

K diplomatickým hrátkám se po zapojení západních mocností do války neočekávaně přidalo i Rakousko, Prusko zůstalo po celou dobu války víceméně stranou. Cílem „nevědčného“ Rakouska bylo zdržet se nepřátelských akcí vůči Rusku, ale zároveň zamezit zvětšení jeho vlivu na Balkáně. Třetího června proto Rakousko předalo do Petrohradu pro cara neočekávanou nótu, v níž požadovalo, aby Rusko nerozšířilo válku na Balkán

a aby stanovilo dobu, do kdy opustí knížectví. Počítalo pochopitelně s tím, že Rusko jeho požadavky spíše přijme, než aby mělo proti sobě další velmoc. Pro všechny případy však Rakousko jednalo i se západními velmocemi a spolu s nimi stanovilo podmínky, za nichž by měl být uzavřen mír: 1. ruský patronát nad Srbskem a podunajskými knížectvími bude zaměněn kolektivními zárukami evropských mocností; 2. zabezpečení svobodné říční plavby po Dunaji; 3. revize konvence o úžinách z roku 1841 v zájmu zachování rovnováhy sil v Evropě a omezení ruské námořní síly v Černém moři; 4. nad osudem křesťanů v Turecku budou do budoucna bdít všechny evropské velmoci, bez toho ovšem, aby byla zpochybňována sultánova suverenita.

Ukázalo se, že Rakousko vsadilo na dobrého koně „nepřátelské neutrality“. Ruská armáda se v červenci 1854 skutečně z knížectví stáhla a již 22. srpna je po dohodě s Tureckem „do konce války“ okupovaly rakouské oddíly. Válka vlastně vznikla kvůli ultimátu, požadujícímu stažení ruských vojsk z Valašska a Moldavska, a tak se zdálo, že cíl francouzsko-britské intervence je naplněn. Přesto však spojenci ve válce pokračovali a vyslali velkou expedici k černomořské pevnosti Sevastopol. Zdůvodnění mělo být pro veřejnost logické – činí tak k prosazení (výše představených) mírových podmínek. Ke spojenecké eskadře a pozemnímu výsadbku se připojily, pro svět zcela neočekávaně, také oddíly Sardinského království (Piemontu), které nemělo v té době v rámci Východní otázky vůbec žádné zájmy. Ministerský předseda Sardinského království Camille Benso Cavour (1810–1861) tak učinil pouze proto, aby si zajistil přízeň Velké Británie a Francie. Byl to z jeho strany dobrý kalkul, který mu o pár let později pomohl v jeho aktivitách při sjednocení Itálie.

Nejdůležitější vojenské operace se během války, jak již sám její název napovídá, udály na Krymu, kde se Angličané, Francouzi a Turci vylodili 14. září 1854 a několik dní poté porazily oddíly nešťastné postavy celé války, knížete Menšikova. Rusové se následně stáhli do pevnosti Sevastopol, jejíž obrana již ale byla řízena skvěle. Pevnost se stala téměř nedobytnou, zejména díky geniální obranné improvizaci ruského vojenského inženýra, plukovníka Eduarda Ivanoviče Totlebena (1818–1884). Na jeho návrh byl totiž sevastopolský přístav zablokován loděmi ruské černomořské flotily, které nechal Totleben potopit. Jejich obrovská palebná síla v podobě lodních děl pak posloužila při obraně pevnosti. Spojencům nehrálo do not ani počasí: zimní bouře znemožňovaly zásobování, takže více vojáků zahynulo kvůli nedostatku léků a zdravotní péče, než v důsledku samotných bojů. Během letních měsíců roku 1855 podnikli spojenci několik neúspěšných frontálních útoků. Teprve zdařilý francouzský útok na malachovskou redutu 8. září 1855, jenž vešel do historie vojenství (britské útoky na jiných místech obránci odrazili) učinil další obranu Sevastopolu nemožnou. Následujícího dne, po 349 dnech obléhání, opustily zdecimované zbytky ruských obránců poté, co vyhodily do vzduchu skladiště

munice a potopily zbytek své flotily, pevnost, a spojenci obsadili její rozvaliny.³⁷ Válka byla pro Rusko v podstatě ztracena, přestože na kavkazském bojišti dosáhla ruská armáda značných úspěchů.

Krymská válka a balkánské národy

Nová rusko-turecká válka, která se teprve ve svém průběhu změnila ve válku západní koalice proti Rusku, pochopitelně nenechala v klidu ani křesťanské národy osmanské říše. Podunajská knížectví, která byla zpočátku přímým dějištěm bojů a později okupována Rakouskem, do dění nezasáhla, podobně jako oficiální Srbsko a Černá Hora, upozorňované zejména Rakouskem, že by pro ně měla účast ve válce na straně Ruska nedozírné následky. Přesto Rusko s povstáním na Balkáně počítalo a organizovalo na počátku války ve Valašsku oddíly zejména z bulharských emigrantů, které měly, vyslány na bulharské území, vyvolávat neklid. Bulharský revolucionář Georgi Sava Rakovski (1821–1867) založil v dunajském přístavu Svištově tajnou společnost, která shromažďovala údaje o pohybu tureckých vojsk a předávala je ruskému vedení. Rakovski dokonce s tímto cílem dobrovolně vstoupil do turecké armády jako tlumočník, nicméně byl odhalen a za velezradu mu hrozil trest smrti. Cestou do Cařihradu se mu podařilo uprchnout a poté s četou dobrovolníků působil ve Staré planině, nakonec koncem roku 1855 přešel do Valašska, kde později započal rozsáhlou organizační činnost ve prospěch osvobození Bulharska.

Velice bouřlivou reakci vyvolal počátek rusko-turecké války v Řecku. Vzhledem k tomu, že z Thesálie, Epiru a Makedonie byla většina tureckých posádek odeslána na ruskou frontu, pochopili řečtí bojovníci za *Velkou ideu* tuto situaci jako výzvu. V řeckých městech se shromáždilo více než 7 000 dobrovolníků, kteří po částech odcházeli do řeckých oblastí v Turecku. Řecká vláda, upozorněna Británií, aby v žádném případě nezahajovala nepřátelskou činnost proti osmanské říši, toto hnutí sice podporovala, ovšem pouze skrytě. Dobrovolnické oddíly nakonec vyvolaly dílčí povstání v Epiru a Thesálii. Povstalci přitom vytvořili i jednotné povstalecké velení, na jehož bojové zástavě byla vyšita tři písmena: E. Θ. M. (Epir, Thesálie, Makedonie). Turecko, vědomo si podpory západních spojenců, na tyto události reagovalo velmi rozhodně: v březnu 1854 předalo řecké vládě ultimátum, aby okamžitě zasáhla a odvolala dobrovolnické oddíly, následně pak přerušilo s Řeckem diplomatické styky. Británie a Francie tureckou akci podpořila i vojensky – jejich malý expediční sbor se vylodil v Pireu, které zůstalo pod okupací až do roku 1857. Řecká vláda tedy kapitulovala, čímž povstání v podstatě zanikla.

37 Krymská válka byla první, z níž získávala veřejnost aktuální informace prostřednictvím zpráv, posílaných telegrafem. Prvním novinářem, jenž si vysloužil označení „válečný zpravodaj“, se stal William Howard Russell (1820–1907) z The Times. Díky jeho zprávám v britském tisku se rozšířila povědomost o všeobecné nekompetentnosti politického vedení války, což mj. v lednu 1855 vyústilo v pád britské vlády. Viz např. http://cs.wikipedia.org/wiki/Krymsk%C3%A1_v%C3%A1lka

Pařížský mír

V té době již v Rusku vládl car Alexandr II. (1818–1881), který usedl na trůn po smrti svého otce Mikuláše I. března 1855, jenž chtěl válku co nejdříve ukončit. Problém byl v tom, že vítězství u Sevastopolu bylo zpečetěno francouzským, nikoli britským úspěchem, a v Británii navíc po vládní krizi nastoupil na začátku roku místo smířlivého premiéra Aberdeena lord Palmerston, známý nám již z minulosti svým tvrdým protiruským postojem. Británie tedy chtěla ve válce pokračovat, aby byla uspokojena i britská čest a Rusko definitivně pokořeno.

Tomuto postoji se vzepřela zejména Francie. Většina Francouzů se s válkou i tak nikdy nesmířila a měla pocit, že v ní Angličané usilovně bojují „do posledního Francouze“ za zájmy, které se Francie až tak moc netýkají. Jak píše Leften Stavrijanos, průměrný Francouz by ještě dokázal podpořit válku na Rýně či válku za osvobození Polska či Itálie, ale těžko chápal válku za turecké zájmy (byť ve válce samozřejmě o turecké zájmy šlo v poslední řadě) na dalekém Krymu, tím spíše, že Sevastopol po hrdinném francouzském útoku padl. Ani Napoleon III. neměl důvod ve válce pokračovat: získal, co chtěl: slávu pro svou dynastii – ukázal se důstojným nástupcem svého strýce, prestiž pro Francii a v neposlední řadě i rozbití rusko-rakousko-pruského bloku (původně Svaté aliance), který Francii udržoval v nedůstojném postavení již od vídeňského kongresu. Na trůně již navíc neseděl Mikuláš I., který jej urážel svou přezíravostí, ale jeho syn, s nímž neměl žádné nevyřízené účty. Ani Rakousko si pokračování války a své nepříjemné role v ní nepřálo. Mírové iniciativy se tedy chopili francouzští a rakouští diplomaté, a založili ji na známých čtyřech bodech z roku 1854. Palmerstonovi nakonec nezbylo nic jiného, než se se skřípěním zubů k této iniciativě přidat. Mírové podmínky předložila rakouská diplomacie Rusku 28. prosince 1855 ve formě ultimáta s tím, že pokud Rusko nepřistoupí k jednání na základě čtyř bodů, bude habsburská monarchie nucena zahájit válečné operace na straně západních spojenců. Počítala přitom dopředu s tím, že nový car ultimátum přijme, aby Rusko hned na počátku své vlády nepřivedl do úplné katastrofy. K přijetí jednání nabádal Alexandra i jeho švagr, pruský král Fridrich Vilém IV. (1795–1861, vládl od roku 1840), takže car nakonec s jednáním svolil a v únoru a březnu 1856 se uskutečnila v Paříži mírová konference.

Napoleon III. požadoval od mírového kongresu i částečnou revizi ustanovení Vídeňského kongresu z roku 1815 a chtěl na pořad jednání protlačit i problém Polska a Itálie, s tím ovšem naprosto nesouhlasil Palmerston. Na kongresu tak vznikl blok Británie a Rakouska, zatímco Francie se přikláněla na stranu Ruska. O předsedávajícím mírových jednání, francouzském ministru zahraničí Alexandru Colonna-Walewském (1810–1868),

levobočkovi Napoleona I., se po kongresu říkalo, že pracoval v ruském zájmu. Od pařížského kongresu ostatně dochází ke stále viditelnějšímu sblížení Francie a Ruska.

Pařížský mír byl důležitý zejména pro Turecko, protože to byl první evropský kongres, na nějž bylo přizváno. Na jistý čas jím byla Východní otázka uzavřena, neboť osmanské říši se v prvním bodě mírového ujednání zaručovala nezávislost a územní integrita. Turecko své přijetí do „koncertu velmocí“ podpořilo 18. února 1856 vydáním sultánského dekretu, hatt-í humájunu, jímž Porta zaručovala mj. ve své říši náboženskou rovnoprávnost a další modernizační reformy (více viz níže v textu). Velmi důležité bylo také ustanovení kongresu o neutralizaci Černého moře, na jehož břehu nesměly mít černomořské mocnosti – Turecko a Rusko – žádná opevnění a také nesměly v žádném z černomořských přístavů udržovat válečné loďstvo. Vody moře měly být otevřeny pro obchodní lodě, ale zcela uzavřeny pro všechny lodě válečné. Tento článek smlouvy se stal pro Rusko „nejpotupnější“. Prakticky totiž učinil jižní ruské pobřeží bezbranné vůči jiným námořním velmocím, které by mohly v případě změny situace a spojenectví s Tureckem do Černého moře vyslat své námořní loďstvo, aniž by mu cokoli stálo v cestě. Rusko proto v následujících 15 letech vynaložilo velké úsilí, aby toto ustanovení anulovalo. Také Dunaj se na základě pařížské konference stal mezinárodní řekou a možností svobodné plavby pro všechny obchodní lodě. Nepříjemná pro Rusko byla také ztráta jižní Besarábie ve prospěch moldavského knížectví (tedy vlastně Turecka), čímž ztratilo přímý přístup k Dunaji. Konference ponechávala Moldávii a Valašsko pod sultánovou svrchovaností a ruský protektorát nad knížectvími, stejně jako nad Srbskem, podobně jako právo na ochranu křesťanů v osmanském impériu, svěřovala do kolektivní záruky šesti mocností, které smlouvu podepsaly (Británie, Francie, Rusko, Rakousko, Prusko a Sardinské království), což pro samotné autonomní státy bylo celkem příznivé řešení. Kongres také uložil Rakousku, že vzápětí po podepsání míru musí stáhnout svá vojska z Valašska a Moldávie. Rakousko tak na své protiruské neutralitě nic nevydělal, naopak, jak se brzy ukáže, posílení italského osvobozenického hnutí, kvůli němuž vlastně vstoupila Sardinie do války, a které také dostalo na konferenci morální podporu, jej přivede k trpkým plodům Solferina.

V podstatě měla Krymská válka větší vliv na Evropu než na samotný Balkán a Východní otázku. Samotný průběh války i skutečnost, že se mírová konference konala v Paříži, mimořádně posílila prestiž Francie a Napoleona III. a naopak, přes veškeré jeho úsilí, se značně snížil vliv Rakouska. Zcela se pak rozpadl konzervativní blok Ruska, Rakouska a Pruska, který i přes dílčí rozpory udržoval setrvalý stav v Evropě od roku 1815 a dokázal se úspěšně vypořádat i s revolucí roku 1848–1849. Rakousko se od pařížského kongresu nemohlo spolehnout na pomoc Ruska ani Pruska, což bolestně pocítí v následujícím desetiletí, kdy Cavour na jeho úkor sjednotí Itálii a Bismarck Německo.

Samotné principy pařížského mírového systému ale příliš dlouho nepřežily: v roce 1870 Rusko vypovědělo smlouvu o neutralizaci Černého moře, v roce 1878 Rusko, Rakousko a Británie zásadním způsobem porušili integritu osmanské říše a samotné Turecko se, navzdory svému hatt-i humájúnu a britským očekáváním, reformovat nedokázalo.

Východní otázka v 60. letech 19. století

Hatt-i humájún a reformní hnutí v osmanské říši

Ještě před zahájením pařížského mírového kongresu vydal sultán na nátlak západních velmocí slavnostní reskript – hatt-i humájún. Sultán se nicméně k vydání reskriptu rozhodl spíše z taktických důvodů, než z vnitřního přesvědčení zásadně změnit společenskou a politickou situaci ve své říši. Vyhnul se tím možnosti, že by pařížský kongres říši k reformám zavázal, navíc pod mezinárodním dohledem. Znění dokumentu v podstatě rozšiřovalo hatt-i šeríf gülhánský z roku 1839, jehož závěry, jak víme, nebyly uskutečněny. Reskript tedy potvrzoval náboženskou, politickou a právní rovnoprávnost všech sultánových poddaných, zakazoval používání ponižujících názvů pro křesťany (konkrétně výraz rája), do úřadů a státní správy mohli podle něj být přijímáni příslušníci všech vyznání, spory mezi příslušníky vyznání měly rozhodovat smíšené soudy. Zároveň hatt-i humájún zmírňoval tvrdost trestů a zakazoval mučení. Potvrzoval rovnoprávnost mezi muslimy a křesťany také v daňové oblasti, sliboval odstranit zakupování výběru daní vlivnými jednotlivci, rušil haradž, jež platili pouze křesťané, ovšem zaváděl všeobecnou brannou povinnost, z níž ale zůstávala pro křesťany možnost se vykoupit (spíše než o možnost ale šlo o povinnost, protože mezi muslimským obyvatelstvem vládla obecný odpor proti možnosti výcviku křesťanů se zbraní). Reskript také umožňoval cizincům vlastnictví a nákup nemovitostí v říši. Porta podle něj měla povinnost zvolit do Nejvyššího soudního dvora zástupce všech vyznání říše tak, aby mohli společně hlasovat o důležitých otázkách. Výnos zdůrazňoval i nutnost zakládat nové banky a umožnit tak finanční reformu. Umožňoval udělování koncesí zahraničním podnikatelům pro budování cest, kanálů a modernizaci zemědělství, průmyslu a obchodu a do široka tak vlastně otevíral dveře proudění zahraničního kapitálu do říše. Vyspělé hospodářské státy, zejména Anglie a Francie, díky reskriptu v průběhu doby fakticky ovládly všechny důležité ekonomické pozice v říši a Turecko se dostávalo do stále větší závislosti především na těchto dvou velmocech. V roce 1863 byla dokonce otevřena i Osmanská říšská banka s anglickým a francouzským kapitálem.

V nejvyšších osmanských kruzích měly reformy řadu vlivných příznivců (zejména vezír Mehmed Emin Ali paša a velký vezír Mehmed Fuad paša aj.), a vláda, resp. její reformní vezíři, pokračovala v reformním zákonodárství i po smrti sultána Abdülmecida v roce 1861 a nastolení jeho mladšího bratra Abdülazize (1830–1876). Čerpala přitom převážně z francouzského právního řádu. Součástí nových reforem se stalo i nové administrativní rozdělení osmanské říše na vilájety v roce 1864. Ani v nových hranicích však až na výjimky netvořily tyto územní celky nějaké ucelené hospodářské nebo dokonce etnické jednotky. V jejich čele navíc stanuli většinou zkorumpovaní pašové, kteří sami brzdili další reformy a byli tak, jak podotýká Roderick H. Davidson,³⁸ horší než odbojní pašové, jež zlikvidoval Mahmut II., neboť těm vždy šlo zejména o efektivní správu svého území.

K dalším zajímavým reformám měla patřit i změna fungování náboženských milletů, zejména pak pravoslavného, neboť, jak jsme již výše poukázali, i v církevní správě vládla nebyvalá korupce a samotní biskupové, ale i obyčejní kněží často dřeli věřící více než agové. Zvlášť pobuřující byla v tomto smyslu situace v bulharských oblastech, kde se prý, podle zpráv zahraničních konzulů, běžně stávalo, že řečtí kněží půjčovali rolníkům peníze i na 60 % úrok. Mnohé vesnice se údajně pokoušely zamezit ustavení vlastního faráře, aby nemusely tento „duchovní luxus“ platit. Reformy např. do církevní správy uváděly světské osoby, které měly kontrolovat toky peněz, ale ani tyto pokusy nebyly příliš úspěšné, jako ostatně jen máloco ze zaváděných reforem.

Finanční prostředky, které si Porta na základě nových možností začala na provádění reforem půjčovat z Francie a z Británie, skončily vesměs jako vojenské výdaje a platy úřednictva a neměly tak žádný sociální, ekonomický ani politický efekt.

Zemědělská otázka

Bez větších úspěchů zůstal i pokus o zemědělskou reformu, jímž měli být rolníci zbaveni sipáhijského desátku, který v té době již tak činil mnohem více než desetinu úrody, neboť agové, nájemci sipáhijských statků, postupně zvedaly desátek na pětinu a nakonec až na třetinu! Stát byl rozhodnut převzít výběr desátku na sebe – ten by se tak stal rolnickou daní – s tím, že by agům a begům vyplácel rentu. Nakonec ale tato akce nebyla úspěšná a rolníci tak kromě státního desátku platili i nájem agům! Pokusy Porty řešit zemědělskou otázkou, která měla v různých oblastech říše své různé specifické podoby (a jako nejkřiklavější a nejtypičtější příklad výše zmíněné praxe lze uvést zejména Bosnu a Hercegovinu), případ od případu a tedy různými zákony a nařízeními, tak vedly k nesmírnému právnímu chaosu, z něhož prakticky nebylo východiska, takže v některých oblastech říše začaly rolnické povinnosti dosahovat až poloviny výnosu jejich hospodářství! Ty tam byly doby rolnické prosperity z počátků osmanské vlády v 15. a 16. století.

38 Roderick H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*. Gordian Press 1973, s. 213–214. Citováno podle L. Stavrijanos, *Balkan*, s. 370.

Turecké reformy tak sice zrušily práva sipáhijů, ale feudalismus v podstatě zůstal, jen bez feudální aristokracie! Problém byl také v tom, že většinu obyvatelstva osmanské říše tvořily právě rolníci, na jejichž bedrech tak nakonec spočívala veškerá finanční tíže reformem i modernizace země v podobě budování železniční a cestní sítě apod.

Turecko zaostávalo za Evropou prakticky ve všem – dovoz mnohonásobně překračoval vývoz, který tvořily vesměs právě jen zemědělské plodiny.³⁹ Říše tedy neměla z čeho své reformy platit, proto se musela stále více zadlužovat. Spolu s výší dluhu samozřejmě rostla také potřeba splátek a úroků. Státní rozpočet ale mohly plnit jen nová a nová daňová zatížení většinového obyvatelstva říše – rolníků, kteří se také museli podílet na státem předepsané „robotě“ – bezplatně vykonávané práci na veřejných zakázkách. Podle některých autorů tak již na počátku 70. let 19. století přicházel každý rolník v evropské části říše v důsledku státních a feudálních pohledávek o 65–80 % svého ročního výdělku! Není samozřejmě divu, že tato situace vedla k častým rolnickým vzpourám, jež se v 60. a 70. letech stávaly jednou z hybných sil Východní otázky. Říše tak, navzdory reformám shora, upadala do bídy, vyčerpanosti a krize. A vůbec již reformy nedokázaly mezi křesťanskými poddanými sultána vyvolat pocit oddanosti k Cařihradu, který by byl natolik silný, že by dokázal neutralizovat jejich stále sílící národní vědomí.

Rolnické vzpoury a otázka Černé Hory

Největším dějištěm rolnických vzpour se v období mezi Krymskou válkou a Velkou východní krizí stala chudá, hornatá a krasová Hercegovina. Již rok po vydání hatt-i humájúnu, v prosinci roku 1857, zde přední hercegovský kmenový vůdce Luka Vukalović (1823–1873) rozpoutal s podporou černohorského knížete Danila I. a černohorských dobrovolníků povstání, které zachvátilo rozsáhlé území a jež místní turecké oddíly nebyly s to potlačit. Porta se tehdy rozhodla, že plamen povstání udusí tam, kde v podstatě oprávněně viděla jeho křesadlo, tedy v Černé Hoře (rozhořčené mj. skutečností, že ji na pařížském kongresu uváděla Porta jako součást svého území). Mezi 28. dubnem a 1. květnem se v krasové krajině grachovského pole odehrála krvavá bitva, v níž bylo turecké vojsko na hlavu poraženo. Bylo to nejskvělejší černohorské vítězství v častých bojích s tureckými oddíly v 19. století vůbec. Prostřednictvím velmocí, zejména však Francie, byly podepsány mírové smlouvy, v nichž došlo k novému vytyčení černohorských-tureckých hranic v Hercegovině, čímž byla Černá Hora de facto uznána jako nezávislý stát. Protože se ale řešení agrárních problémů v Hercegovině nijak nezlepšilo, povstala v roce 1861, v době vrcholícího boje za sjednocení Itálie, a bezesporu i pod jeho vlivem,

³⁹ Například v roce 1852 Velká Británie vyvezla do Turecka průmyslové zboží za 8 489 100 liber, zatímco dovoz z Turecka, spočívající výhradně v zemědělských produktech, činil 2 252 283 liber. Rozdíl v saldu byl tedy téměř čtyřnásobný! Přitom velkou část vývozu obilnin a kukuřice do Británie zajišťovala podunajská knížectví, která byla autonomní a v období po Krymské válce již směřovala mílovými kroky k samostatnosti. L. Stavrijanos, *Balkan*, s. 305.

tato oblast pod vedením Vukaloviće znovu, tentokrát s podporou nového mladého černohorského knížete Nikoly I. Petroviće Njegoše (1841–1921, kníže od roku 1860, král od roku 1910 do roku 1918). Proti povstalcům tentokrát Porta vyslala svůj nejsilnější kalibr, Omera pašu Latase. Podpora povstalcům se tak Černé Hoře málem stala osudnou. Proti turecké přesile nemohla dlouho odolávat a v srpnu roku 1862 již stála před zdrcující porážkou, jež hrozila zničit všechny výdobytky její samostatnosti. Nikola tehdy přijal turecké ultimátum, díky němuž se musel od hercegovských povstalců zcela distancovat, na základě čehož poté Porta (po energickém zákroku Ruska), ustoupila od těžších podmínek. V září 1862 byl v černohorské Rijece (Rijeka Crnojevića) podepsán mír. Malou Černou Horu stála účast v povstání 6 000 padlých a 60 zcela zničených a vypálených vesnic... V roce 1864 se pokoušel Vukalović o třetí povstání, ale tentokrát bez úspěchu. Situace v Hercegovině se ale již nikdy zcela neuklidnila a další povstání v roce 1875 se stalo onou pověstnou jiskrou, jež rozpoutala požár Velké východní krize.

Sjednocení podunajských knížectví

Na konci padesátých let a v letech 60. zachvátila Evropu vlna národních hnutí, které měnily jak její mapu, tak velmocenské poměry a měly pochopitelně velký ohlas také na Balkáně, kde již tentokrát, na rozdíl od dob Velké francouzské revoluce, existovala početná vrstva inteligence i politiků, kteří si z nich mohli brát ponaučení a rozpracovávat jejich metody a výsledky na balkánské poměry. V těchto letech byl dokončen boj za sjednocení Itálie a německých zemí a národní hnutí se nevyhnulo ani zemím střední a východní Evropy. V mnoha záležitostech té doby měl prsty francouzský císař Napoleon III., jehož mocenské postavení po krymské válce nebývale vzrostlo. V jeho programu stálo na prvním místě sjednocení Itálie, čemuž pomohl nejprve roce 1859 svým spojenectvím s Piemontem (resp. Sardinským královstvím) ve válce s Rakouskem (známá a pro Rakousko nešťastná bitva u Solferina) a poté diplomatickým jednáním. Nevyhýbal se ovšem ani balkánským záležitostem, resp. Východní otázce, zejména v případech, kdy mohl uškodit svým soupeřům na tomto poli, totiž Rakousku a Rusku. Velkou roli sehrála jeho politika ve sjednocovacím úsilí Rumunů.

Sjednocení podunajských knížectví se uskutečnilo vlastně jako jeden z důsledků Krymské války. Na mírových jednáních v Paříži byla tato otázka poprvé nastolena na mezinárodním fóru. Již tehdy ji Francie podporovala (společně s Ruskem), oproti názorům britské a rakouské politiky. Viděli jsme již výše, že jedno z ustanovení pařížského míru sice ponechávalo obě knížectví pod sultánovou svrchovaností, nicméně za protek-

torátu šesti evropských mocností, které mír podepisovaly. V Paříži bylo též rozhodnuto svolat v obou knížectvích mimořádné národní sněmy, které měly připravit definitivní uspořádání poměrů v těchto zemích.

Po Krymské válce sjednocovací hnutí v obou knížectvích zesílilo, nicméně nemělo všeobecnou podporu. Proti sjednocení se vyslovovaly zejména nejvyšší šlechtické (bojarské) kruhy a státní byrokracie, které se bály, že by sjednocením knížectví přišly o svůj vliv. Unionistický tlak však sílil. V Moldávii stál v čele unionistů Mihai Kogălniceanu (1817–1891), jenž založil Výbor pro sjednocení a za unionistickou myšlenkou bojoval také články ve svém listu *Steaua Dunari*. Ve Valašsku sice měla myšlenka sjednocení delší tradici a mohla navazovat na průkopnickou činnost Nicolae Bălcescu, nicméně unionistická propaganda zde byla zpočátku o něco slabší. I zde se ale v roce 1857 objevují unionistické listy *Timpul* a radikálnější *Konkordia*, vydávaná Nicolae Kretzulescem (1812–1900).

Hlavní protivníci sjednocení však stáli vně hranic knížectví. Bylo to pochopitelně Turecko, pozadu však nezůstávalo ani Rakousko, mezi jehož vládnoucími kruhy panovaly obavy, že by se sjednocené rumunské země mohly stát přitažlivým příkladem pro jeho poddané v Sedmihradsku a v Bukovině, Rakousko neskrývalo ani své plány s hospodářským využitím knížectví. Proti se postavila také Anglie, zejména proto, že se bála ruského vlivu v pravoslavných knížectvích. Z ekonomických důvodů bylo britským zájmem udržet Turecko, které by ztrátou knížectví zcela přišlo o levý břeh Dunaje, silné. Naopak o sjednocení knížectví se v duchu tradice své dynastie zasazoval Napoleon III. (s tím, že v čele sjednocených knížectví by měl stát vladař z nerumunské dynastie), podporován Sardinským královstvím, které přirozeně sympatizovalo se všemi sjednocovacími procesy, a také Prusko, jež hledělo oslabit svého rakouského soupeře. Napoleonovým hlavním spojencem se však paradoxně stalo mocensky oslabené Rusko, jež chtělo obnovit svůj vliv v knížectvích a pomocí toho i prohloubit nedůvěru mezi Anglií a Francií. Napoleonův tlak nakonec přispěl k tomu, že Porta v lednu 1857 vydala volební ferman o volbách do národních shromáždění, jakýchsi parlamentů, v nichž měli být zastoupeni představitelé všech společenských vrstev knížectví. Závěry vzešlé z jednání obou těchto parlamentů pak měla prozkoumat velmocenská komise a na základě nich vynést rozhodnutí o konečném řešení rumunského problému. Volební procedura v zemi s velkou negramotností a tradiční zvůli mocných bojarů ovšem byla značně kontroverzní a plná nejrůznějších falšování.

Jako první se volby uskutečnily 19. července 1857 v Moldavsku, v nichž po velkých volebních manipulacích zvítězili představitelé separatismu. Do všeho byli zamíchaní různí velmocenská vyslanci a celá situace nakonec vyústila v diplomatickou roztržku mezi Portou a britským velvyslancem Stratfordem Cunningem na jedné straně, a velvyslanci Francie, Pruska a Ruska a Sardinie na straně druhé, po níž čtveřice „unionistických“ diplomatů přerušila styky s Vysokou Portou. Znovu tak zavládlo přímo hmatatelné válečné napětí.

Po horečných diplomatických jednáních nakonec byly výsledky voleb v Moldávii anulovány s tím, že v případě vítězství unionistů sice nedojde ke sjednocení, ale obě knížectví budou mít stejná zřízení a stejný systém ve všech civilních i vojenských záležitostech.

Nové volby byly v obou knížectvích vypsaný na září téhož roku a v opakované proceduře se již např. v Moldavsku mezi 83 zvolených poslanců dostali jen dva separatisté. Moldavský parlament pak velkou většinou odhlasoval rezoluci, v níž se požadovalo sjednocení obou knížectví do jednoho státu s názvem Rumunsko, jenž by měl dědičného panovníka z nerumunského rodu, nicméně stále by ještě formálně zůstal pod sultánovou svrchovaností, tak jak v té době fungovalo např. jinak již zcela samostatné Srbsko. Parlament dále požadoval zavedení ústavy a volbu společného národního shromáždění a vlády.

V květnu 1858 se poté, opět v Paříži, sešla konference sedmi mocností. Zde již, po předcházejících složitých jednáních Napoleona III. v Británii i s Alexandrem II. ve Stuttgartu, nevládla pro sjednocení tak příznivá nálada. Nicméně po dlouhých jednáních se zástupci velmocí koncem srpna téhož roku shodli na tom, že by obě knížectví sice měla zůstat oddělená, nicméně pod jednotným názvem Spojená knížectví Moldavska a Valašska, s tím že obě budou mít svého panovníka a vlastní parlament, zvolený na základě majetkového censu, a vlastní vládu. Zákony a záležitosti společného zájmu pak měl připravovat společný orgán obou knížectví, šestnáctičlenný ústřední výbor, sestavený z osmi delegátů z každého knížectví.

Konvence tedy byla vymyšlena tak, aby uklidnila unionisty, ale znemožnila skutečné spojení obou knížectví a mohly s ní tak být spokojeni i nejlítější protivníci sjednocení – Turecko a Rakousko. Jednalo se pochopitelně o nepřírozené řešení, které rumunské národní činitele nemohlo příliš uspokojit. Těm ale hrála do karet skutečnost, že konvence nepomýšlela na to, že by třeba obě národní shromáždění mohla zvolit stejného knížecího kandidáta, příznivá pro jejich cíle byla i mezinárodní situace: Nad Evropou se zatahovala válečná mračna, z nichž vyšla bouře francouzsko-sardinsko-rakouské války za sjednocení Itálie. A zatímco byly velmoci zaujaty těmito událostmi, v knížectvích došlo k politickému rozuzlení, s nímž na pařížské konferenci nikdo nepočítal.

Na návrh pařížské konference totiž jmenoval sultán dvě tříčlenné regentské rady, které měly zajistit provedení voleb do národních shromáždění, jež pak měla následně zvolit pro každé knížectví panovníka. Jakkoli pak byl vysoký majetkový volební census pro unionisty nevýhodný a jejich vítězství v Moldavsku již ani zdaleka nebylo tak přesvědčivé, a ve Valašsku dokonce zvítězili separatisté, ukázalo se, že na následný vývoj věcí to nemělo velký vliv. Separatisté totiž v podstatě neměli žádný politický program, jejich poslanci byli rozděleni do více vzájemně znesvářených zájmových lobby, jež prosazovaly každá svého pretendenta na knížecí stolec.

Moldavští unionisté, kteří měli v parlamentu většinu, se pak 3. ledna shodli, že dají své hlasy liberálnímu bojarovi, účastníkovi revolučního hnutí v roce 1848 a plukovníkovi

moldavské armády Alexandruovi Ioanu Cuzovi (1820–1873, vládl v letech 1859–1866). Cuza pak byl na zasedání moldavského národního shromáždění 17. ledna 1859 zvolen všemi hlasy – byl totiž přijatelný i pro nejednotné a dezorganizované zástupce separati-
stického směru.

Ve valašské Bukurešti, kde unionisté neměli v parlamentu většinu, žádná z parlamentních frakcí nedokázala přijít s přesvědčivým kandidátem. Tehdy vzal do rukou další chod událostí lid Bukureště a okolí. Ve městě se shromáždilo několik desítek tisíc demonstrantů, které obléhaly palác bukurešťského metropolity, v němž shromáždění zasedalo. Oddíly valašského vojska, které byly povolány na ochranu zasedání národního shromáždění, demonstranty odmítly rozehnat. Poslanci neměli na výběr a tak 24. ledna na návrh předních unionistů také jednohlasně zvolili Iona Cuzu. Na ulicích zavládlo nadšení, protože tak byl položen základ ke společnému státu. Den 24. leden 1859 proto Rumuni pokládají za den vzniku svého národního státu, byť tehdy ještě nebylo vyhráno.

Francie, Rusko, Prusko a Piemont vzápětí dvojí volbu Cuzy bez mrknutí oka přijaly. Nedozvíme se již, jak by se situace vyvíjela, kdyby Rakousko nestálo před válkou, která měla vést také k národnímu sjednocení, v tomto případě Itálie. Takto byla svolána opět velmocenská konference do Paříže, která ale ani nezačala pořádně jednat a musela být kvůli propuknutí války rozpuštěna. Rakousko pak na základě prohrané války přestalo být vlivným mocenským faktorem a osamocená Porta tak nakonec byla s volbou nucena souhlasit s tím, že si pro fermany o investituře Cuza osobně přijede do Cařihradu, což novému dvojnásobnému panovníkovi nečinilo problém.

Cuza a parlamenty Valašska a Moldavska samozřejmě nečekali na uznání sjednocení obou zemí, k nimž byla volba panovníka pouze prvním krokem, se založenými rukama. Již od prvního dne pracovali na tom, aby personální unii změnili na unii skutečnou. V létě 1859 se vojska obou knížectví setkala na společných manévrech u Ploješti a při té příležitosti bylo ustaveno jejich společné velení. Poté docházelo k unifikaci administrativních a nakonec i zákonodárných institucí. Tento proces byl dovršen koncem roku 1861 zformováním jednotného národního shromáždění a jednotné vlády. Nový sjednocený a autonomní, nikoli však zatím nezávislý stát, byl nazván Rumunským knížectvím a za jeho hlavní město k nelibosti moldavských Jasů určena Bukurešť.

Největším problémem Rumunska po sjednocení zůstávala agrární otázka, neboť rumunské rolnictvo žilo prakticky v nevolnictví. Cuza při pokusech o agrární reformy narazil na velký odpor bojarských velkostatkářů, nicméně s pomocí vlády Mihaie Kogălniceana na Portě vymohl uznání nové rumunské ústavy (1864), jež upevňovala parlamentní charakter státu a nedlouho poté vydal dekret zákona o pozemkové reformě, kterým zrušil za náhradu všechny nevolnické povinnosti. Částky za odkup poddanských povinností byly ovšem poměrně značné a vedly mnohde k ještě většímu ožebračení rolnictva, které pak tak či onak zůstalo závislé na velkostatkářích, nicméně i přesto znamenal tento dekret velký

pokrok. Za vlády Cuzy byla učiněna i další významná opatření, přispívající k likvidaci feudálních přežitků (povinné vojenské odvody bez rozdílu sociálního postavení, zavedení civilního zákoníku, jednotné daně, osobní svobody, právo na práci atd.) a ke kulturnímu rozkvětu země. Proti Cuzovi se nakonec pozvedla nespokojenost zejména z řad velkých aristokratických rodů, které se jeho reformami cítily poškozeny. Tzv. „zrůdná koalice“ bojarské aristokracie se skupinou kolem bývalého revolucionáře Iona Brătiana nakonec připravila spiknutí, které 11. února 1866 Cuzu odstranilo z trůnu (zemřel v roce 1873 v exilu v Heidelbergu). Jeho nástupcem byl na popud Otty von Bismarcka zvolen Karel Hohenzollernský (1839–1914), synovec pruského krále, s nímž v čele nakonec země v roce 1878 vybojovala i definitivní nezávislost a v roce 1881 nádavkem také královský titul.

Pokusy balkánských národů o řešení Východní otázky

Přímým důsledkem Krymské války byla také změna na srbském knížecím trůně. Přísná srbská neutralita knížete Aleksandra Karadjordjeviće v průběhu války, která byla ovšem vyvolána nátlakem mocností (a jež se nakonec i vyplatila přiznáním plné vnitřní autonomie Srbska pod kolektivní zárukou signatářů pařížské mírové smlouvy) a obecná nespokojenost s jeho vládou, nakonec vedla ke svolání parlamentu (skupštiny), která se nesešla již od roku 1848, jež prosadila sesazení Aleksandra, uzákonění řady liberálních reforem a návrat starého Miloše Obrenoviće z vídeňského exilu. Miloš, v té době již osmdesátiletý, po roce vlády zemřel a na jeho místo nastoupil jeho syn Michal Obrenović. Celá vnitřní politika Michalova pak byla podřízena dalekosáhlým cílům zahraničně politickým: zbavit zemi tureckých posádek, vytvořit protiturecký spolek balkánských států pod vedením Srbska, uskutečnit osvobození a sjednocení všech Srbů, popř. i dalších jižních Slovanů, a možná i jiných národností, v jednom státě... Tyto cíle z něj nakonec učinily nejúspěšnějšího a nejvýraznějšího vladaře novodobého srbského státu.

Balkán a maďarská a italská otázka

Kníže Michal začal přípravy k uskutečňování svých plánů, ještě než nastoupil na trůn, ale již v době druhé vlády svého otce. Před vypuknutím francouzsko-sardinsko-rakouské války v roce 1859 se pokoušel těsně před odjezdem na bojiště přesvědčit Napoleona III., aby při té příležitosti znovu rozvířil i Východní otázku. Císař se ovšem v té době vyjádřil v tom smyslu, že s italskou otázkou je vzhledem k rozhodnému odporu Velké Británie těžké spojit problém maďarský, natož pak Východní otázku.

Při návštěvě Londýna ve stejném roce se setkal Michal s Lájosem Kossutem a vypracovávali spolu dokonce plán na společnou akci proti Rakousku. Kossut se tehdy v emigraci zabýval značně utopickým projektem Dunajské konfederace rovnoprávných národů Uher, Charvátska, Srbska a podunajských knížectví jakožto nejlepší hráze šíření Rakouska a Ruska do těchto oblastí. Z těchto plánů, i vzhledem k tomu, že válka v roce 1859 měla skutečně jen krátké trvání, nebylo nic, nicméně dříve než se pustíme do výkladu o reálných dějích Východní otázky, nebude bez zajímavosti uvést i několik dalších velkých neuskutečněných plánů nového uspořádání Balkánu, zamýšlených v souvislosti s maďarskou a italskou akcí. Italské sjednocení totiž, jak známo, neskončilo vítěznou válkou Piemontu a Francie s Rakouskem v roce 1859. Zůstával důležitý úkol: získat Benátsko.

Garibaldiho plány z roku 1860 počítaly s tím, že se s pomocí oficiálního Srbska, Černé Hory a maďarských revolucionářů pokusí vyvolat v Rakousku povstání Srbů, Charvátů a Maďarů. Tajně je podporoval i sardinsko-piemontský premiér hrabě Camillo Cavour, který již v roce 1859 otevřel v Bělehradě a v Bukurešti konzuláty sardinsko-piemontského království. Ty pak neměly pouze diplomatické poslání, ale také diverzně-propagandní funkci. Povstání plánované Garibaldim, jež by řešilo i Východní otázku, mělo propuknout v roce 1862. Začátek připravoval Garibaldi v impozantním stylu: jeho dobrovolnické oddíly by se vylodily v Dalmácii, oddíly generála (a maďarského revolucionáře) Istvána Türra (1825–1908) pak v severní Albánii. Vzápětí poté mělo do akce vstoupilo Srbsko a Černá Hora, a nakonec i Řecko. Poté, co by Balkán takto vřel ve vzepětí protiturecké akce a přitahoval by pozornost velmocí, měla Itálie (jak se od roku 1861 oficiálně jmenovalo bývalé sardinsko-piemontské království, rozšířené již na téměř celý Apeninský poloostrov) vyhlásit opět válku Rakousku.

Ani z této akce nebylo nic, nicméně podobné plány se znovu objevily jak při vypuknutí polského povstání v roce 1863, tak během prusko-rakouského napětí a posléze i války v roce 1866. Tehdy tyto italsko-maďarské plány tajně podporovala i oficiální pruská politika Otty von Bismarcka, jemuž byla potřebná silná protirakouská diverze z jihu, aby se pruské armádě uvolnily ruce pro hlavní protirakouské tažení. Jadranský plán, jak jej nazval Garibaldi, měl opět diplomatickou akci v Bělehradu a na Cetinji podpořit Türr, ale události byly v tomto případě rychlejší. Bitva u Sadové rozhodla v pruský prospěch dříve, než se obecně očekávalo a Bismarck na balkánské akci pochopitelně ztratil zájem. Srbsko a Černá Hora pak, jak uvidíme dále, promeškalo v té chvíli vhodnou politickou příležitost i pro zahájení své dlouho plánované akce. Na straně maďarské pak postupně převládla politika Ference Deáka pro smíření a dohodu s otřeseným habsburským trůnem, což nakonec vedlo k rakousko-uherskému vyrovnání v roce 1867, jež definitivně ukončilo jakékoli společné maďarsko-jihoslovenské plány.

Projekty Balkánské federace

Řešení Východní otázky po vzoru Itálie a Německa, tedy v duchu soudobých zásad práva národů na sebeurčení („*Balkán balkánským národům*“), požadovaly i některé koncepce příslušníků srbské inteligence z jižních Uher. V roce 1862 tak ve Vídni vydal liberální myslitel a jeden z nejvýznamnějších představitelů srbského politického života v monarchii dr. Mihailo Polit-Desančić (1833–1920) publikaci *Die Orientalische Frage und Ihre organische Lösung*, v níž prosazoval při řešení Východní otázky národnostní princip. Hovořil v ní o rozbití osmanské říše a vytvoření svobodných národních slovanských států, které by se poté sjednotily v jihoslovanskou federaci, jež by se dále stala členem širší balkánské konfederace s ostatními balkánskými neslovanskými národy po vzoru Švýcarska. To vše se mělo uskutečnit za spolupráce balkánských národů s evropskými velmocemi.

Velmi blízké tomuto pojetí byly i názory dalšího významného jihouherského liberála Svetozara Miletiće (1826–1901), první osobnosti srbské vojvodinské politické scény, jinak také přítele a blízkého spolupracovníka Políce-Desančiće. Miletić je rozvinul následujícího roku v sérii novinových článků, jež souborně vydal v knize *Die Orientfrage* (1863). Jeho pojetí bylo ovšem radikálnější: jako prostředek k naplnění národnostního principu viděl po špatných zkušenostech s velmocenskou politikou pouze národní revoluci sjednocených balkánských národů bez účasti velmocí. Pro případné federativní či konfederativní projekty považoval za nejbližší Bulhary.

V roce 1863 vydal brožuru *Srpski narod i Istočno pitanje* také jediný z tvůrců balkánských federativních projektů původem přímo ze srbského knížectví, totiž Vladimir Jovanović (1833–1922). I on předpokládal, že balkánské národy jsou schopny samy se osvobodit a sjednotit. Nejprve bylo podle něj nutno vytvořit svobodné a nezávislé státy, a teprve poté by mělo dojít k jejich sjednocení do „silné a trvalé“ balkánské federace nebo konfederace.

Myšlenky balkánské federace svobodných národů prosazovala i liberální organizace Sjednocené srbské omladiny, založená na shromáždění v Novém Sadu v srpnu 1866 podle vzoru Mladé Itálie Giuseppe Mazziniho z roku 1831. Členové organizace prosazovali principy národního sebeurčení, národní suverenity, ústavnosti a parlamentarismu. Vycházeli z děl výše uvedených myslitelů, kteří s organizací vesměs sympatizovali a někteří se dokonce stali i jejími členy. Omladina přitahovala z tohoto důvodu i emigranty z jiných balkánských národů. Jejím prioritním cílem sice bylo „osvobození a sjednocení srbského národa“, ale myšlenky balkánské federace nacházely u „omladinců“ velmi silnou podporu. Shodovali se také na tom, že byrokratické a absolutistické srbské knížectví, v němž jsou potlačovány demokratické principy a svobodné myšlení, což byl v době vlády Michala Obrenoviće i jeho nástupce Milana nesporný fakt, se nemůže stát balkánským (ani srbským) Piemontem. Není pochopitelně divu, že se na tuto organizaci nedívali dobře ani v habsburské monarchii, ani v srbském knížectví. Nakonec proto byla uherskou vládou, jež pro svoji akci získala naprostý souhlas oficiálního Srbska, v roce 1871 zakázána.

Jedním z „nesrbských“ členů omladiny byl bulharský revolucionář Ljuben Karavelov (1834–1879), dvojdomý bulharsko-srbský spisovatel a publicista, který strávil díky své spolupráci s omladinci v roce 1868 také několik měsíců ve vyšetřovací vazbě v Budapešti. Byl totiž podezřelý s podílu na spiknutí, jež stálo život srbského knížete Michala. Karavelov se stal pod vlivem svého dlouhého pobytu v srbských zemích, podobně jako před ním Georgi Sava Rakovski, stoupencem jednoty Srbů a Bulharů, později byl hlasatelem federace jižních Slovanů a posléze, v duchu panslavismu, i širší slovanské jednoty. Na počátku 70. let již ale propagoval zřízení „dunajské federace“ i s Rumunskem, Albánií a Řeckem, s tím ovšem, že se Řekové zřeknou své „Velké idey“.

V prostředí omladiny vyzrála také osobnost Svetozara Markoviće (1846–1875), jenž během vášnivých debat v omladinském prostředí o možnosti revoluční akce dospěl ke zcela nové koncepci řešení národnostní otázky na Balkáně a vůbec Východní otázky jako takové. Marković se totiž při svých studijních pobytech v Petrohradě a zejména pak v Curychu seznámil s myšlenkami Karla Marxe a jeho řešení Východní otázky, v celosti publikované zejména v práci *Srbija na Istoku* (1872), spočívalo zcela na principech socialistické revoluce celobalkánských rozměrů. Takováto revoluce by zničila všechny stávající státy a umožnila národům, zbavených svých okovů, sjednotit se tak, aby ve federaci svobodných a rovnoprávných občanů byly ochráněny jak jejich národní, tak obecně lidské svobody. Bližší státní a politické zřízení „své“ federace ovšem Marković nikdy nespécifikoval. To jeho politický souputník, bulharský básník, publicista a revolucionář Christo Botev (1848–1876), měl v tomto smyslu propracovanější ideologii. Národní osvobození zamýšlel jako masovou sociální revoluci, jež zničí nejen turecké feudální zřízení, ale také bulharské „buržuje“. Z revoluce měla vzniknout svobodná bulharská republika, založená převážně na zemědělských komunách. Ta by pak vstoupila do federace svobodných balkánských národů.

Odlíšná od těchto socialistických koncepcí byla radikálně republikánská idea hlavního představitele bulharské revoluční myšlenky přelomu 60. a 70. let, diákona Vasila Levského (1837–1873), který si představoval bulharskou republiku, již by rád viděl i u Srbů, Černohorců a Rumunů, s tím, že by se jednotlivé balkánské národní republiky sblížily a utvořily federativní jednotnou balkánskou republiku.

Srbské akce

Díky politice Michala Obrenoviće se v desetiletí 1858–1868 výrazně posílila role Srbska ve vývoji Východní otázky. Kolem Srbska se v té době křížily nejen zájmy a pozornost velmocí, ale počítaly s ním, jak jsme viděli, i akce italských, maďarských, polských a bulharských revolucionářů. K tomu třeba připočíst i v té době vrcholící činnost ruských slavjanofilů, jejichž cílem bylo pomoci Srbska, Černé Hory a bulharských revolucionářů připoutat všechna národně osvobozenická hnutí v osmanské říši k Rusku a k podpoře jeho zájmů. Alexej Stěpanovič Chomjakov (1804–1860), hlavní ideolog ruského slavjanofilství, v roce 1860 dokonce poslal do Srbska svolání, v němž Srby nabádá, aby se vyhýbali západní civilizaci a pevně se drželi pravoslaví a Ruska. Slavjanofilské ideje se ovšem v Srbsku neuchytily, byť orientace na Rusko zůstávala v určitých srbských kruzích vždy silná.

První balkánský svaz

Nic z toho, co zamýšleli výše uvedení balkánští ideologové, se nikdy neuskutečnilo, byť mnohé z jejich myšlenek (pochopitelně nikoliv oněch socialistických) se odrazilo právě v politickém úsilí srbského knížete Michala Obrenoviće a jeho ministerského předsedy a zároveň ministra zahraničí Iliji Garašanina. Michal chtěl nejprve zcela zbavit své autonomní knížectví přítomnosti jak tureckých posádek v bělehradské pevnosti a pěti dalších srbských městech a pevnostech, tak také zbylého muslimského obyvatelstva (a naplnit tak vlastně sultánský dekret z roku 1830), které pod ochranou tureckých posádek ještě tu a tam ve městech žilo. Kvůli těmto snahám došlo k velmi napjatým vztahům jak v samotném knížectví, tak mezi Srbskem a Portou. Z náhodného incidentu vypukly 15. června 1862 v Bělehradě srážky mezi tureckou posádkou bělehradské pevnosti Kalemegdan a srbským obyvatelstvem. Do věci se okamžitě zapojila srbská národní garda, turečtí dělostřelci z pevnosti začali ostřelovat Bělehrad, a celá věc hrozila přerůst ve vážný konflikt, na nějž ovšem Srbsko v té době nebylo připraveno a také velmocí si nic podobného nepřály. Proto byla rychle svolána konference v Kanlici na anatolské straně Bosporu, kde Francie a Prusko bránily srbské zájmy a požadovaly co nejrychlejší vysídlení všech Turků z knížectví, zatímco Anglie a Rakousko stály spíše na straně turecké. Rozhodnutí konference bylo kompromisní – ze Srbska se vystěhuje zbývající civilní muslimské obyvatelstvo a turecké posádky opustí dvě pevnosti – Užice a Soko. V ostatních pevnostech – v Bělehradě, mačvanském Šapci, Smederevu a v Kladovu na bulharských hranicích posádky zůstanou.

Válečného napětí v Srbsku chtěly tehdy využít také bulharští emigranti pro svoji akci. Ti již před tím zakládali v Rumunsku a Srbsku dobrovolnické oddíly a vytvořili dokonce prozatímní bulharské velení, které připravovalo ozbrojené povstání v Bulharsku. Srbská

vláda tyto aktivity podporovala a pomáhala také hlavnímu organizátoru bulharské akce, Georgi Savu Rakovskému. Ten v Bělehradě vydával list *Dunavski lebed* a organizoval bulharskou legii, jejíž části se také zapojily do zmiňovaných srážek v Bělehradě. Na nátlak velmocenské konference byla srbská vláda nucena bulharskou legii rozpustit, ale služeb Georgi Rakovského se nevzdala. Michal využíval tohoto schopného a jazykově vybaveného muže ke svým diplomatickým misím, jimiž chtěl vytvořit pevnější základ pro protitureckou akci v podobě koalice balkánských států. Rakovski ve službách Srbska jednal o takovémto spolku v Athénách a na Cetinji. Zejména jednání s Řeckem ale v té době nebyla příliš úspěšná, především kvůli přílišným řeckým územním nárokům. Politická jednání o balkánském spojení se tak protahovala a Michal promeškal pro svoji protitureckou akci nevhodnější dobu, totiž rok 1866, kdy byly velmoci zaujaty ději rakousko-pruské války a kdy také propuklo řecké povstání na Krétě.

Michal ani Garašanin ovšem tuto chybu nepostřehli. Naopak, události roku 1866 je vybudily k zásadní aktivitě na vytvoření balkánského svazu. Ve stejném roce tak uzavřelo Srbsko smlouvu s Černou Horu, přestože mezi oběma srbskými dynastiemi v té době již docházelo k rozporům. Smlouva předpokládala sjednocení obou zemí do jednoho velkého srbského státu, přičemž kníže Nikola tehdy přistoupil k osobně jistě nejednoduchému rozhodnutí, totiž že by v novém státě vládl Michal a jeho dynastie, zatímco Petrovićové by získali odpovídající materiální, politická i společenská privilegia.

V roce 1867 uzavřel Michal smlouvu s Řeckem. Ve smlouvě se předpokládalo ozbrojené vystoupení proti osmanské říši, přesné rozhraničení mezi oběma státy ale dokument nezahrnoval. Předpokládalo se však, že nová hranice povede Makedonií. Michal tehdy vyjednával také s křesťanskými Albánci ze severu Albánie. Myšlenka o možné účasti Albánců ve vystoupení proti Turecku se objevila i v srbsko-řecké smlouvě, což, jak zdůrazňuje polský historik Henryk Batowski (1907–1999),⁴⁰ bylo poprvé, co v dějinách balkánské diplomacie vystupují Albánci jako politický činitel, o jehož spolupráci bylo záhodno usilovat.

Tajná jednání vedla srbská diplomacie také s charvátským politickým vůdcem, biskupem Josipem Jurajem Strossmayerem a s dalšími vlivnými charvátskými představiteli, zklamánými v té době z vývoje v habsburské monarchii, jenž dospěl k rakousko-uherskému vyrovnání. V jednáních se hovořilo o spolupráci při „osvobození“ Bosny a Hercegoviny z „tureckého jařma“ i o případném vytvoření jihoslovanského svazového státu s Charvátý.⁴¹

V roce 1867 zemřel. G. Rakovski, nicméně bulharská věc v té době již nebyla závislá pouze na něm. V roce 1862 začala v Bukurešti rozvíjet činnost bulharská Dobročinná

40 Henryk Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorijalnego*. Krakov 1938, s. 84–85. Citováno podle J. Kolejka, *Východní nebo Balkánská otázka*, s. 181.

41 O tom a další srbsko-charvátské spolupráci při řešení Východní otázky v té době více v práci Petra Stehlíka *Bosna v chorvátských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno 2013, s. 132–152.

družina, která vypracovala, zřejmě s jistým vlivem ruského vyslance v Cařihradě Nikolaje Pavloviče Ignatjeva (1832–1908), projekt společného srbsko-bulharského státu (carství), na což navazovala i při několika jednáních s Michalem v první polovině roku 1867. Podle ní mělo po úspěšné akci, na níž se přičiní bulharské legie, vzniknout „jihoslovanské carství“ v čele s dynastií Obrenovićů (opět zde tedy byla zdůrazňována role Srbska jako jihoslovanského Piemontu), které by zahrnovalo jak Srbsko a Bulharsko, tak i Makedonii a Thrákií.

Systém smluv o společné akci proti Turecku byl dokončen v roce 1868 srbsko-rumunskou tajnou smlouvou. Na počátku roku 1868 tak byl prakticky celý Balkán zahrnut do příprav na velké protiturecké povstání.

V mezidobí, v roce 1867, Srbsko dosáhlo i jiného velmi významného mezinárodního úspěchu. Porta, sužována finančními těžkostmi, povstáním na Krétě i přípravami balkánského svazu, jež evidentně nezůstaly zcela utajeny, pochopila, že musí někde povolit. To jí radily i Francie a Rakousko, jež v druhé polovině 60. let neměly zájem na otevírání Východní otázky. Rakousko, krutě poraženo Pruskem, zcela ztratilo vliv v německých zemích a potřebovalo za této nové situace jak vypracovat novou zahraničně-politickou strategii, tak se věnovat i vnitropolitickým záležitostem, jež nakonec vyústily v rakousko-uherské vyrovnání. Francie pak se po rakouském debaklu u Hradce Králové i sama (a jak se zanedlouho ukázalo nikoli neoprávněně) cítila ve velkém ohrožení ze strany Pruska. Proto tyto dvě mocnosti, podpořeny Itálií, jež byla i dále zachvácená sjednocovacím hnutím, jakož i stálým ochráncem tureckého statu quo Velkou Británií, viděli jistou možnost k uklidnění na Východě v tom, že podpoří požadavky Srbska na definitivní stažení tureckých posádek z autonomie. V dubnu 1867 tak sultán nakonec dospěl k názoru, že nazrál čas k tomu, aby stáhl své oddíly z bělehradského Kalemegdanu a dalších tří pevností a jejich ochranu „svěřil“ svému vazalovi, knížeti Michalovi. V květnu 1867 tak srbské území skutečně opustil i poslední turecký voják (velká část posádek z pevností byla přesunuta na bojující Krétu) a srbská autonomie se stala naprosto formální.

Předání pevností ovšem nebylo důvodem toho, proč první balkánský svaz neuskutečnil své cíle. Tím zásadním důvodem byl až atentát na přirozeného vůdce kolice, knížete Michala, k němuž došlo v květnu 1868. Nelze samozřejmě předpokládat, co by se stalo, kdyby k atentátu nedošlo. Naskytá se dokonce otázka, jestli v době bezprostředně předcházející Michalovu smrti, byl samotný kníže ještě vůbec pevně rozhodnut akci rozpoutat. V srpnu 1867 totiž vedl Michal jednání s vlivnou osobností nového rakousko-uherského soustátí – maďarským ministerským předsedou Gyulou Andrássym (1823–1890). Existují dokonce výrazné indicie, že Andrassy kvůli „uklidnění Srbska“ Michalovi nabízel možnost jistého srbského podílu na Bosně. Nedlouho po tomto jednání každopádně Michal propustil svého ministerského předsedu Iliju Garašanina, hlavního projektanta a strůjce prvního balkánského svazu, což, nehledě na pozdější smlouvu s Rumunskem, pravděpodobně znamenalo postupný Michalův odklon od radikálních řešení Východní otázky.

Bulharská otázka

Viděli jsme již na příkladu akcí G. S. Rakovského, že 60. letech výrazně sílilo i bulharské národní hnutí. Nemůžeme si však představovat, že by se jednalo o celonárodní usilovné hnutí. Tato skutečnost měla svou hlavní příčinu tom, že většina bulharských rolníků žila ještě i v té době ve značné nevzdělanosti a národní neprobuzenosti. Nešlo však o příčinu jedinou. V Bulharsku totiž v průběhu prvních desetiletí 19. století vznikla také úspěšná a nikoli nepočtená vrstva bohatých bulharských obchodníků a podnikatelů, čorbadžijů, vázaných svými hospodářskými zájmy na osmanskou říši, kteří představovali poměrně výraznou překážku rozvoji národně revolučních myšlenek, vycházejících z prostředí bulharské inteligence, podporované středními a menšími bulharskými podnikateli – zárodkem bulharské měšťanské společnosti. Národní propagandy se tak zhošťovala především silná bulharská emigrace v Srbsku a Rumunsku. Hlavním sídlem revolucionářů, snažících se o změnu tristní bulharské situace, se stalo zejména Rumunsko, obzvláště poté, co byl v únoru 1866 svržen kníže Alexandru Cuza, považovaný v té době neprávem za zástupce zájmů Vysoké Porty. Během napětí s Portou, k němuž došlo po sesazení Cuzy, se představitelé rumunské vlády sešli s bulharskými emigranty a navrhli jim zformování dobrovolnické bulharské legie. Této akce se ujal Rakovského spolupracovník Ivan Kasabov, jenž také založil tajný bulharský ústřední výbor, který pokračoval ve své činnosti i po opadnutí válečného napětí, tedy poté, co byl nový rumunský kníže Karel I. uznán velmocemi. Tento výbor také vypracoval memorandum pro sultána požadující vytvoření dualistického bulharsko-tureckého soustátí, k čemuž jej inspirovala zkušenost rakousko-uherská. Na tento popud ovšem Porta nikdy neodpověděla.

Myšlenku na nějaký druh bulharsko-tureckého soustátí po zániku tajného výboru zastávaly především konzervativní kruhy bulharské emigrace, sdružené do tzv. Dobročiněné družiny (Dobrodejatelna družina), populárněji označovaní jako staří, kdežto radikální část emigrace, označovaná jako mladí, kladla důraz na ozbrojené povstání. Koncepti osvobození Bulharska pomocí ozbrojených čet, které měly zvenčí vpadat do bulharských oblastí, destabilizovat tureckou správu a vyvolat masové povstání, vypracoval již G. Rakovský. Ten dokonce napsal publikaci, jak se mají čtyři chovat (*Dočasný řád pro lesní čety*). Tyto čtyři a jejich působení sice vešly do bulharského folklóru, ovšem jejich činnost nebyla příliš úspěšná. Vyvolat povstání se jim nepodařilo a navíc byly většinou udány od majetnějších Bulharů tureckým úřadům, takže většina z nich skončila špatně. Nejslavnějším četnickým vojvodou a blízkým spolupracovníkem Rakovského byl legendární

hajduk Panajot Chitov (1830–1918),⁴² jehož oddíl operoval několikrát v těchto letech na Staré planině. Význačný ale neúspěšný byl zejména Chitovův vpád do Bulharska spolu s četou druhého významného vojvody Filipa Totju (1830–1907) v roce 1867. V Chitovově četě získal také první bojové zkušenosti Vasil Levski, který v ní zastával velice prestižní funkci praporečníka – bajraktara. Další slavnou četou tvořil početný oddíl Hadži Dimitra Asenova (1840–1868) a Stefana Karadži (1840–1868), kteří též předtím měli zkušenosti s četováním s Chitovem a byli příslušníci druhé, nedlouho předtím opět rozpuštěné bulharské legie, jež vznikala v Bělehradě na podporu plánů knížete Michala. Jejich četa se z Rumunska přeplavila přes Dunaj do Bulharska 6. července 1868. V zápětí byla ovšem odhalena, dostala do obklíčení tureckého trestného oddílu a v boji 18. července téměř všichni její příslušníci zahynuli.

Po smrti Rakovského převzal roli vůdce bulharské emigrace Ljuben Karavelov, jenž založil v roce 1870 Bulharský revoluční ústřední výbor, jehož tribunou se staly Karavelovovy noviny *Svoboda*. Karavelov, jak jsme již viděli, se ztotožňoval s tím, že ideu osvobození Bulharska a jeho zapojení do širší balkánské federace lze uskutečnit pouze pomocí všenárodního povstání. Úzce proto spolupracoval s Vasilem Levskim, pravděpodobně nejznamenitějším revolučním organizátorem té doby. Levski (vl. jménem Vasil Kunčev), byl předurčen na dráhu kněze, dokonce již získal nižší (jáhenské) svěcení. Z kněžského stavu ale zběhl a stal se profesionálním revolucionářem. V Bělehradě se začlenil do Rakovského legie, v Bukurešti pak do tamního bulharského revolučního výboru. Odtud se také v letech 1868–1872 vydal na několik cest po Bulharsku, při nichž zakládal tzv. Vnitřní revoluční organizaci. Po několika letech usilovné práce disponovala Levského organizace více než dvěma sty výbory po celém bulharském území! Zbrklou akcí jeho spolupracovníků však byla organizace na podzim 1872 prozrazena, Levski sám zatčen a 18. února 1873 popraven. Neúspěch těchto revolučních pokusů stvořil v bulharském hnutí dilema o tom, jak pokračovat dále. Ljuben Karavelov po neúspěchu Levského akce dospěl k přesvědčení, že samostatné bulharské národně osvobozenécké hnutí není možné a že může mít úspěch pouze v rámci širších celobalkánských iniciativ. I proto považoval nadále za zbytečné plýtvat životy bulharských vlastenců a svoje další úsilí soustředil na systematickou kulturně propagační činnost, jež měla bulharský národ připravovat ke společné balkánské akci. Jeho mladší a bojovnější soupevník Christo Botev se rozhodl pro druhou, radikálnější taktiku – hodlal osamostatnit bulharské hnutí, obnovit Levského zaniklé revoluční výbory a urychleně připravit samostatné národního povstání.

42 Chitov je v podstatě také zakladatelem memoárové bulharské literatury, byť se psát naučil až v šedesátých letech v Bělehradě. Jeho dílo *Moeto pätuvane po Stara planina i životoopisanieto na njakoi bälgarski stari i novi vojvodi*, které mu vydal Karavelov v roce 1872, se setkaly s velkým ohlasem v cizině, a byly částečně přeloženy i do češtiny. Jsou to vlastně jediné hajducké paměti, které existují.

Vznik bulharského exarchátu

Vedle revolučních příprav však mělo bulharské národní hnutí v 60. letech ještě jeden výrazný specifický směr, který navazoval na předcházející období. Šlo o to zbavit se od-národnovací politiky řecké církevní hierarchie, která v duchu dřívějšího fanariotského programu ovládala většinu bulharských diecézí i významnějších a bohatších farností. Řeční preláti, jak jsme již viděli, využívali své postavení v bulharské společnosti nejen k obohacování se na úkor věřících, ale také k provádění systematické helenizace. V šedesátých letech již sice díky činnosti a finanční podpoře probuzenějších bulharských podnikatelů existovala rozvětvená síť bulharských škol, takže nehrozila úplná grecizace Bulharů, na niž upozorňoval první bulharský obrozenec Paisij Chilendarský již v 60. letech 18. století, ale k úplné národní rovnoprávnosti Bulharů bylo nutné získat alespoň větší část diecézí na bulharském území do správy bulharských archijerejů. Toto úsilí bylo v podstatě celonárodní (snad s výjimkou revolucionářů typu Boteva, kteří již v té době byli nad církevní záležitosti povzneseni a mnozí dokonce i ateisté), neboť se do něj zapojovali i bohatí čorbadžijové, jimž byl jinak revoluční kvas bulharské inteligence protivný. Hnutí za samostatnou bulharskou církev dali ve 40. letech 19. století základ Neofit Bozveli a Iliarion Makariopolský. Druhý z nich také v dubnu 1860 zveřejnil prohlášení o vytvoření nezávislé bulharské církve, které ovšem mělo pouze propagační význam. Církevní otázka se ale natolik vyhroutil, že se do věci musel opět zapojit zahraniční faktor. Agilní ruský konstantinopolský velvyslanec hrabě Ignatjev se „bulharské věci“ zastával, na druhé straně ovšem musel také jako vyslanec pravoslavného Ruska dbát na to, aby si neznepřátelil ekumenický patriarchát a Řecko. Když však řecké záležitosti kvůli krétskému povstání v roce 1866 šly k velmi nepříznivým koncům, snažil se cařihradský patriarcha Řehoř VI. nalézt ve věci bulharské církve kompromisní řešení a získat tak sympatie dalších jihoslovanských národů, které by mohly řecké věci pomoci (viz níže). Proto navrhl bulharskou církev nově zorganizovat jako autonomní jednotku – exarchii – v rámci ekumenického patriarchátu. Takovéto řešení se bezesporu mohlo stát základem bulharsko-řeckého smíření, kdyby ale nezůstalo ohraničeno pouze na území severního Bulharska. To v té době ale bylo pro většinu zastánců bulharské církve málo. Požadovali, aby se také obyvatelstvo i dalších biskupství samo rozhodlo, zda chce spadat do exarchátu či náležet k patriarchátu. V tomto názoru nakonec Bulhary podpořila i Porta, která se ne bez příčiny bulharsko-řeckého sblížení, k němuž ostatně došlo již během bojů za řeckou samostatnost, obávala. Do celé záležitosti se opět zapojil hrabě Ignatjev, jenž navrhl, aby Porta vytvořila smíšenou bulharsko-řeckou komisi, jež by vypracovala plán přijatelný pro obě strany. Nakonec se komise skutečně shodla na klíči, podle něhož měly být stávající diecéze evropského Turecka rozděleny mezi patriarchát a exarchát, čtyři měly být dokonce přiznány srbské metropolii v jihouherských Karlovcích. Tento pro všechny přijatelný plán nakonec ztroskotal na drobnostech. Celou věc tak vzal do svých

rukou sultán, jenž vydal 11. března 1870 ferman, jímž založil autonomní bulharskou církev – exarchát. Ta sice měla mít méně diecézí, než vymezovala Ignatjevova komise, nicméně jeden z článků fermanu předpokládal, že se k exarchátu mohou připojovat i nové diecéze, pokud se pro to rozhodnou dvě třetiny jejich věřících. Tak byla otevřena cesta k šíření exarchátu, již poté, co začal v roce 1872 skutečně fungovat, exarchát také bohatě využíval.

Jednání s patriarchou o uznání exarchátu ale zůstala bez výsledku. Důvodem neúspěchu byl spor o jurisdikci nad diecézemi v Thrákii a Makedonii. V roce 1872 proto bulharští biskupové s konstantinopolským patriarchou přetrhli pouta a zvolili svého prvního exarchu, Antima I. (světským jménem Atanas Čalakov, 1816–1888). Patriarcha následně bulharský episkopát exkomunikoval.⁴³ Nově vzniklý exarchát se ujal vedení škol a zahájil boj s řeckou propagandou v Makedonii a Thrákii. Sultánovi se tak skvělým politickým tahem podařilo vyvolat v Řecku protislovanské nálady a na dlouhou dobu zamezil jakékoli řecko-bulharské spolupráci. Činností exarchátu v severní Makedonii a v některých oblastech tehdy ještě osmanského jižního Srbska byly znepokojeny také srbské kruhy, které tato území považovaly za oblast svého vlivu. Makedonie se tak díky exarchátu stává oblastí sváru mezi třemi sousedními balkánskými národy, čímž dostává nový faktor také Východní otázka, pod níž se od této doby rozumí i vzájemné soupeření balkánských křesťanských národů o Makedonii a další území zůstávající v té době ještě pod tureckou mocí.

Bulharský exarchát, jenž vlastně nebyl pravým exarchátem – exarcha měl být zástupcem patriarchy a území pod jeho jurisdikcí zůstat nadále i součástí patriarchátu – ale představoval také základ nezávislého bulharského státu, jehož vytvoření již evidentně nebylo možno na delší dobu zamezit. Mj. i proto, že podle pravoslavné tradice má být jurisdikční nezávislost církevní správy podmíněna existencí samostatného politického útvaru, v němž se tato církevní správa vykonává.

43 Konstantinopolský patriarchát anuloval exkomunikaci a uznal autokefalitu bulharské církve teprve v roce 1945!

Řecký faktor

V 60. letech do Východní otázky s velkou vervou opět zasáhl i řecký prvek. Řeckým aspiracím výrazně pomohla detronizace krále Otty I. v roce 1862 a nastolení dánského prince Viléma (von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, 1845–1913) jako nového řeckého krále Jiřího I. Na Řeky v té době mocně působil vliv italského risorgimenta, a to především v otázce Jónských ostrovů a Kréty. Nezadržitelné se stávalo zejména hnutí za připojení Jónských ostrovů. Jejich parlament svoji vůli v tomto směru velice jasně vyjádřil v letech 1857 a 1859. Mezi „ostrovany“ výrazně vzrůstal také vliv Ruska. A tomu chtěla britská vláda zamezit. Nakonec jí nezbývalo nic jiného, než ustoupit. Vyžádala si pro to ovšem souhlas signatářů Vídeňského kongresu z roku 1815, jenž ostrovy do britského protektorátu svěřil. Na takovéto obstrukce však již „ostrované“ neměli trpělivost. V říjnu 1863 vyhlásil jejich parlament dekret o okamžitém sjednocení s Řeckem. Británie ustoupila tlaku a přiměla ostatní signatáře kongresu (z nichž zejména Rusko tomuto „nátlaku“ ustoupilo velice ochotně), přijmout toto rozhodnutí jako hotovou věc. Britské jednotky pak v březnu 1864 opustily ostrovy a v červenci téhož roku je navštívil jejich nový suverén, král Jiří I.

Věnění v řeckých oblastech ovšem neustávalo. Po 25 letech vypuklo na jaře 1866 nové povstání také na Krétě. Stalo se tak především pod vlivem připojení Jónských ostrovů k Řecku, svůj ohlas však na Krétě měly i události v Rumunsku a bezesporu i italské a možná i německé národní hnutí.⁴⁴ Krétské národní shromáždění pak pod dojmem prvních vojenských úspěchů vyhlásilo 2. září 1866 sjednocení Kréty s Řeckem. Povstání pochopitelně vyvolalo okamžitý ohlas. Na pomoc povstalcům se na ostrov masově přepravovali řečtí dobrovolníci i důstojníci řecké armády, ale nejen oni: přicházeli také četní dobrovolníci ze Srbska, z Černé Hory a z bulharských oblastí (v té době ještě nebyla zažehnuta „exarchátová krize“). Řecké lodě převážely na ostrov válečný materiál, tisk se předháněl v protiturecké kampani. Řecká vláda tajně zkoumala také možnosti povstání v Epiru, Thesálii a Makedonii, kam již směřovaly oddíly dobrovolníků (v Řecku již před tím existovaly četné dobrovolnické organizace, které byly údajně schopny v každém okamžiku poskytnout až 20 000 mužů). Boje na Krétě byly vedeny se střídavým úspěchem, epická scéna, podobná obléhání Mesolongi či Sigtetu, se odehrála v klášteře Arkadion, v němž se zavřela skupina povstalců. Když se jejich postavení stalo neudržitelné, vyhodili povstalci celý klášter do vzduchu, přičemž všichni zahynuli. Na scénu musel sultán opět povolát osvědčeného bojovníka proti všem povstáním v říši, Omera pašu Latase, v té době již dvaasedesátiletého. Další boje na Krétě proto byly kruté a krvavé – Omer

44 V té době žilo na ostrově zhruba 320 000 obyvatel, z nichž kolem 250 000 tvořili pravoslavní Řekové.

paša při nich ztratil na 20 000 mužů. Celý ostrov byl ovšem zpustošen a temný obraz dokreslovalo 600 vypálených vesnic a 50 000 uprchlíků do Řecka.

Velmoci také tentokrát nezaujaly jednotný postoj, ostatně, po rakouské porážce s Pruskem to nejspíš ani nikdo neočekával. V koncertu velmocí skřípaly nástroje, povstání bylo zejména na Západě vykládáno jako opětná snaha Ruska o získání vlivu na Východní otázku, neboť Rusko připojení Kréty k Řecku skutečně podporovalo. Na světové výstavě v Paříži v roce 1867, kam přijel i sultán Abdul Aziz, přesvědčoval Napoleon III. padišáha o nutnosti předat ostrov Řecku, na což měl sultán odpovédět, že tento krok by byl signálem k rozpadu osmanské říše. V Anglii naopak, kam odejel z výstavy, našel sultán pro své kroky pochopení. Vzhledem k tomu, že mu byla zřejmá nejednotnost evropských velmocí ohledně krétské otázky, přerušil v prosinci 1868 diplomatické styky s Řeckem a zaslal řecké vládě nótu ultimativního charakteru, v níž ji obviňuje z podpory a rozpoutání nepokojů na Krétě. Na počátku následujícího roku pak byla opět do Paříže svolána konference evropských mocností (zpočátku dokonce bez účasti Řecka). Závěry konference zněly tak, že Kréta má zůstat pod svrchovaností sultána, jenž slíbil na ostrově zavést speciální správu blízko autonomii. Povstalci zůstali bez pomoci a nezbylo jim nic jiného, než složit zbraně. Většina z iniciátorů povstání musela pochopitelně emigrovat do Řecka, někteří však dali přednost i Rusku.

Závěrem

Potlačení krétského povstání, neúspěch a rozpad balkánského svazu knížete Michala, vyhlášení bulharského exarchátu, to vše na čas oslabilo národní hnutí na Balkáně. Po bouřlivém období, jímž si Balkánský poloostrov prošel od časů Krymské války do porážky krétského povstání a řecko-tureckého napětí, se zdálo, že se Východní otázka dostává do jakéhosi zatiší. Takovéto hodnocení situace vyplývalo jednak z na první pohled jednoznačného postoje velmocí, tedy snahy udržet na Východě status quo, jednak z neúspěchu společné osvobozenécké akce balkánských států (a křesťanských národů evropské části říše), k němuž došlo možná ještě před smrtí Michala, definitivně pak po úspěšném atentátu na schopného srbského knížete. Klid na Balkáně však byl pouze efemérní. Pod jeho příkrovem doutnaly jiskry dávno již zažehnutých společensko-ekonomických, politických a nábožensko-národnostních sporů, které vzplanou v roce 1875 a v následujících letech výbuchem Velké východní krize zcela rozmetají politiku statu quo.

Literatura

Edice a výběry z pramenů

Vostočnyj vopros vo vněšněj politike Rossii. Koněc XIII – načalo XX v. Moskva 1978.

Vostočnijat vâpros v diplomatičeski dokumenti spomeni na političeski dejci i materialy od periodičnija pečat na epochata. Sofija 1995.

Použitá literatura:

BATOWSKI, Henryk: *Państwa balkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomacycznej i rozwoju teritorijalnego.* Krakov 1938, s. 84–85.

DOROVSKÝ, Ivan: *Konstantin Jireček – život a dílo.* Brno 1983.

HLADKÝ, Ladislav: *Bosenská otázka v 19. a 20. století.* Brno 2005.

HÖSCH, E.: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart.* München 1995.

HRADEČNÝ, Pavel: *Řekové a Turci: nepřátelé nebo spojenci?* Praha 2000.

HRADEČNÝ, Pavel – HLADKÝ, Ladislav: *Dějiny Albánie.* Praha 2008.

HRADEČNÝ, Pavel – DOSTÁLOVÁ, Růžena – HROCHOVÁ, Věra – OLIVA, Pavel – VAVŘÍNEK, Vladimír: *Dějiny Řecka.* Praha 1998.

JELAVICH, Barbara: *History of the Balkans: 18th and 19th Centuries.* Cambridge University Press 1983.

KABRDA, Josef – KOLEJKA, Josef – PRAŽÁK, Richard: *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918. Část I. 1790–1878.* Brno 1963.

KOLEJKA, Josef: „Východní“ nebo „balkánská otázka“ v 19. století (do r. 1878). *Stanovisko mezinárodního socialistického hnutí.* In: *Otázky dějiny střední a východní Evropy II.*, Brno 1975.

MANČEV, Krásto: *Istorija na nacionalnijat vâpros na Balkanite.* Sofija 2008.

MAZOWER, Mark.: *The Balkans: A Short History.* Weidenfeld and Nicolson Book 2000.

PALMER, Alan: *Úpadek a pád osmanské říše.* Praha 1996.

PAVLOWITCH, Stevan K. (1933): *A History of the Balkans, 1804–1945.* London and New York 1999.

PELIKÁN, Jan a kol.: *Dějiny Srbska.* Praha 2005.

POPOV, Čedomir: *Istočno pitanje i Srpska revolucija 1804–1918.* Beograd 2008.

- POPOVIĆ, Vasilj: *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*. Beograd, 1928, použité vydání z roku 1966.
- RYCHLÍK, Jan: *Dějiny Bulharska*. Praha 2000.
- RYCHLÍK, Jan – KOUBA, Miroslav: *Dějiny Makedonie*. Praha 2003.
- RYCHLÍK, Jan – PERENČEVIĆ, Milan: *Dějiny Chorvatska*. Praha 2007.
- STEHLÍK, Petr: *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno 2013.
- STAVRIJANOS, Leften: *The Balkans since 1453*. With an introduction by Traian Stoianovich. New York 2000. Také v srbském překladu *Balkan posle 1453. godine*. Beograd 2005.
- ŠEDIVÝ, Miroslav: *Legenda o Mnichovu Hradišti. Příspěvek k Metternichově balkánské a africké politice*. Slovanský přehled 99, 2013, č. 1–2.
- ŠESTÁK, Miroslav a kol: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998.
- ŠTĚPÁNEK, Václav – HLADKÝ, Ladislav: *František Alexandr Zach 1807–2007*. Brno 2007.
- TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford 1997.
- VESELÁ, Zdeňka: *Dějiny osmanské říše od reformy Nizami Ceditu do rozkladu imperia 1918*. Praha 1966.

Obrazová část



1. Osmanská říše v dobách největší slávy

Zdroj: Furfur. Osmanisches Reich von 1481 bis 1683. Wikimedia Commons [online] 13. 4. 2013. [v. 2014-07-11]. Pod licencí CC BY-SA 3.0 (viz <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>). Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ottoman_empire_de.svg



3. Turečtí sipáhijské z dob bitvy u Vídně

Zdroj: G. Jansoone. Sipahis at the Battle of Vienna. Wikimedia Commons [online] 2. 7. 2006. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Vienna.Sipahis.jpg?uselang=ru



4. Podpis míru ve Sremských Karlovcích. Při jednání byl poprvé použit kulatý stůl, aby žádná strana nebyla zvýhodněna

Zdroj: Farkasven. Peace conference in Karlowitz. Wikimedia Commons [online] 29. 1. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Negotiation_of_the_peace_of_karlowitz.jpg



Политичка ситуација 1702. године:

1. Османске територије:

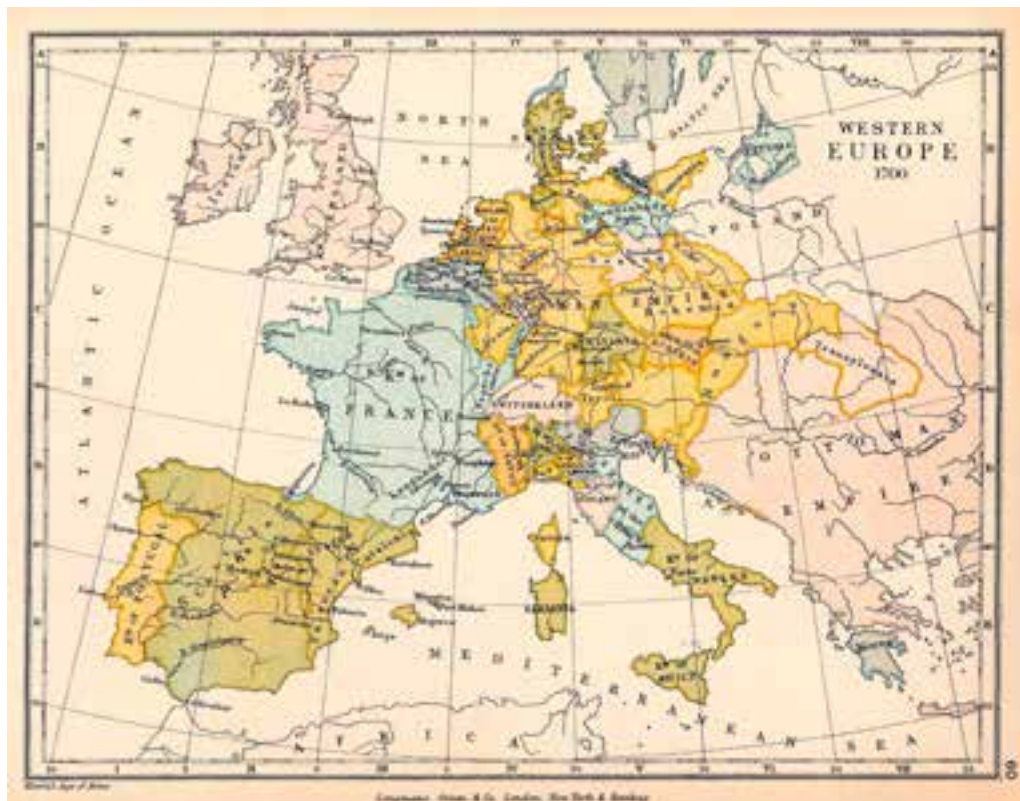
- - Темшварски пашалук (постојао са овим границама од 1699. до 1718. године)
- - Смедеревски санџак (постојао са овим границама од 1699. до 1718. године), део Румелијског пашалука

2. Хабзбуршке територије:

- - Војна граница (постојала са овим границама од 1702. до 1743. године)
- - Краљевина Славонија (постојала са овим границама од 1702. до 1718. године)
- - Краљевина Угарска (постојала са овим границама од 1702. до 1732. године)

5. Вýchodní část rakousko-turecké hranice po míru ve Sremských Karlovcích

Zdroj: Panonian. Map of the Eyalet of Temesvar and Military Frontier in 1702. Wikimedia Commons [online] 14. 9. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eyalet_of_temesvar1699.png



6. Mapa Evropy po Karlovickém míru (1700)

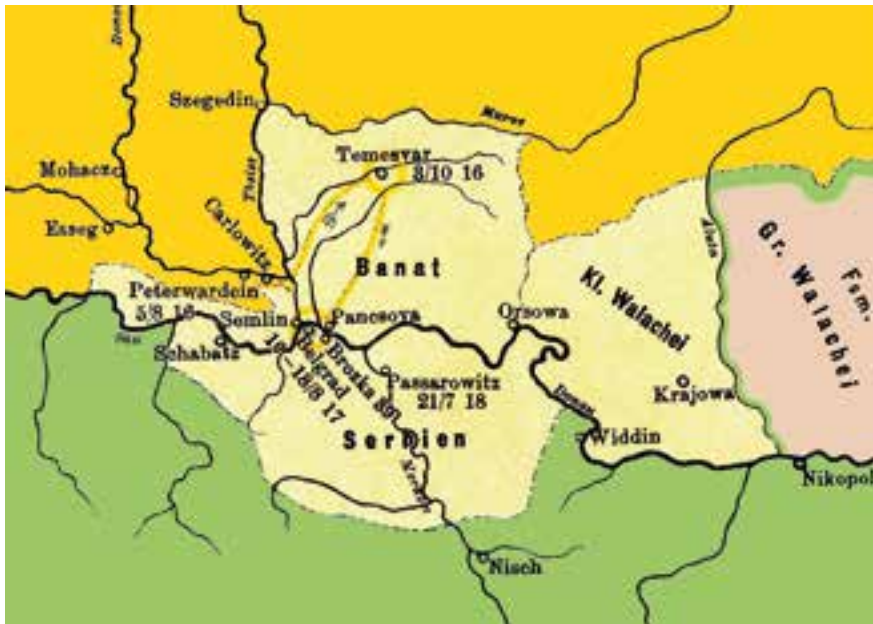
Zdroj: Flanker. Western Europe in year 1700. Wikimedia Commons [online] 12. 3. 2008. [v. 2014-07-11].
 Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Western_Europe_1700.jpg



Political situation in 1718:

- - Banat of Temeswar (existed with these borders from 1718 to 1739), part of Habsburg Monarchy
- - Military Frontier (existed with these borders from 1702 to 1743), part of Habsburg Monarchy
- - Kingdom of Slavonia (existed with these borders from 1718 to 1744), part of Habsburg Monarchy
- - Kingdoms of Hungary (existed with these borders from 1702 to 1732), part of Habsburg Monarchy
- - Kingdom of Serbia (existed from 1718 to 1739), part of Habsburg Monarchy
- - North Bosnia (from 1718 to 1739), part of Habsburg Monarchy
- - Little Wallachia (from 1718 to 1739), part of Habsburg Monarchy
- - Principality of Transylvania, part of Habsburg Monarchy

7. Mapa rakousko-tureckého pomezí v oblasti temešského Banátu po Požarevackém míru
 Zdroj: Panonian. Map of the Banat of Temeswar, Kingdom of Serbia and Military Frontier in 1718. Wiki-
 media Commons [online] 23. 6. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: [http://commons.wikimedia.org/wiki/
 File:Tamis_banat1718_1739.png](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tamis_banat1718_1739.png)



8. Zisky Rakouska z Požarevackého míru (světle žlutě)

Zdroj: Spiridon Ion Cepleanu. Passarowitz 1718. Wikimedia Commons [online] 3. 5. 2014. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Passarowitz_1718.JPG



9. Rusko-turecká válka 1735–1739: Obléhání Azova v roce 1736

Zdroj: Изображение осады Азова русскими войсками в 1736 году. Wikimedia Commons [online] 21. 3. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Azov_\(1736\).jpg?uselang=ru](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Azov_(1736).jpg?uselang=ru)



10. Rusko-turecká válka 1735–1739: Dobytí Očakova 1737

Zdroj: Anik Benoit. The Taking of Ochakow July the 13, 1737 by the Russian Army. Wikimedia Commons [online] 21. 3. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Ochakov_\(1737\).jpg?uselang=ru](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Ochakov_(1737).jpg?uselang=ru)



11. Rusko-turecká válka 1768–1774: Zničení tureckého loďstva v námořní bitvě mezi ostrovem Chios a zálivem Çeşme (7. července 1770) na obraze Ivana Konstantinoviče Ajvazovského
Zdroj: AndreyA. Battle of Chesma. Wikimedia Commons [online] 3. 6. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chesmabattle.jpg>



12. Rusko-turecká válka 1768–1774: Námořní bitva mezi ostrovem Chios a zálivem Çeşme na dobovém obrázku

Zdroj: Archiv autora



13. Rusko-turecká válka 1787–1791: Dobytí Očakova

Zdroj: Бєр. Штурм Очакова 1788г. Wikimedia Commons [online] 22. 1. 2006. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sturm_Ochakov.jpg?uselang=ru



14. Rytina Rigase Fereose Velestinlise. Podle legendy byla jeho poslední slova: „Zasadil jsem zdravé sémě. Přichází čas, kdy bude má země sklízet slavné ovoce.“

Zdroj: Greco22. Rigas Feraios. Wikimedia Commons [online] 26. 5. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rigas2.jpg?uselang=ru>



15. Vidinská pevnost – sídlo Osmana Pasvantoglua

Zdroj: Foto Václav Štěpánek



16. Osmanský Bělehrad koncem 18. století

Zdroj: Carl Goebel. The ruined gateway of Prince Eugene, Belgrade. Wikimedia Commons [online] 8. 4. 2011. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_ruined_gateway_of_Prince_Eugene,_Belgrade.jpg



17. Michail Ilarionovič Goleniščev Kutuzov, vítěz nad Turky, na obrázku anglického výtvarníka George Dawea

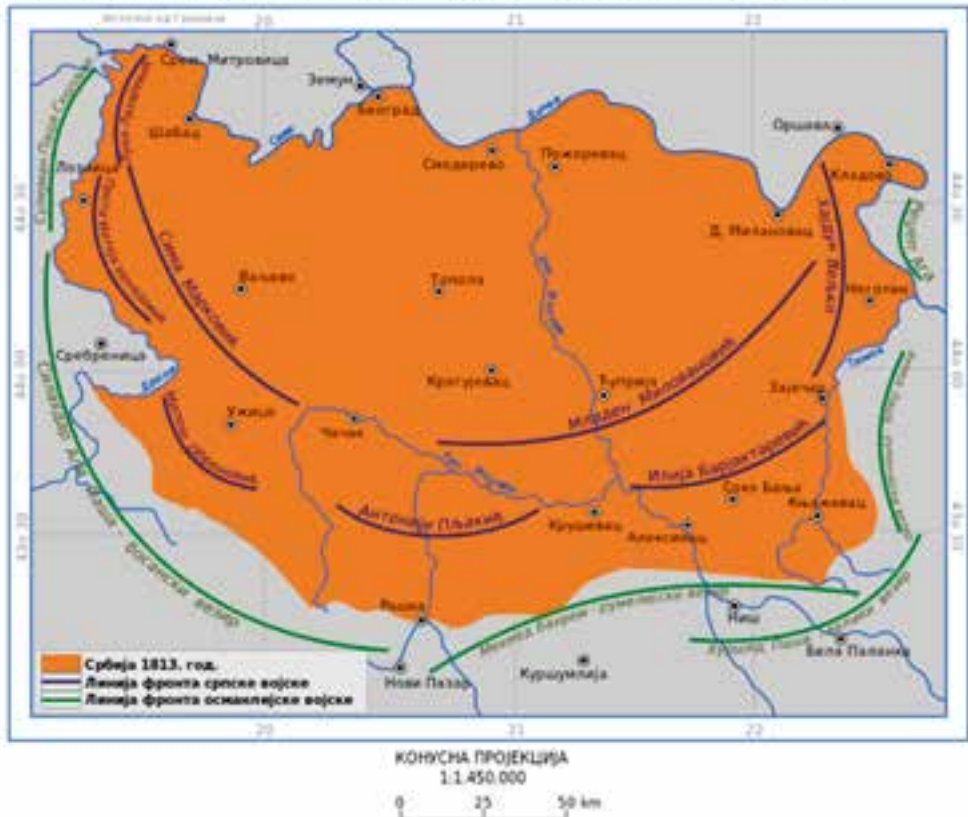
Zdroj: Vissarion. Michail Illarionovich Kutuzov. Wikimedia Commons [online] 8. 12. 2008. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kutuzov2_by_Daw.jpg?uselang=ru



18. Jiří Petrovič-Karadjordje, na obraze Vladimira Borovikovského z roku 1816

Zdroj: Direktor. Portrait of Đorđe (Karadorđe) Petrović. Wikimedia Commons [online] 15. 9. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kara%C4%91or%C4%91e_Petrovi%C4%87,_by_Vladimir_Borovikovsky,_1816.jpg

СРБИЈА 1813. ГОДИНЕ, историјска карта



19. Мапка území pod kontrolou srbských povstalců před krachem prvního povstání v roce 1813 s liniemi srbské obrany a útoku tureckých vojsk

Zdroj: Ivan25. Serbia in 1813. Wikipedia [online] 17. 1. 2011. [v. 2014-07-11]. Pod licencí CC BY-SA 3.0 (viz <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>). Dostupné z: http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Serbia_1813-sr.svg



20. Slavné vítězství srbských povstalců v Bitvě na Mišaru v roce 1806. Olej Afanasie Šeloumova
Zdroj: Свифт. Бой на Мишару. Wikimedia Commons [online] 30. 11. 2011. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:BOJ_NA_MI%C5%A0ARU.jpg



21. Takovské povstání na obraze Paji Jovanoviće
Zdroj: Zoupan. "Takovski ustanak" by Paja Jovanovic, 1898. Wikipedia [online] 20. 10. 2011. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Paja_Jovanovic-Takovski_ustanak.jpg



22. Kníže Miloš oblečen po „krdžalijsku“ na obraze Pavla Đurkoviće

Zdroj: Underlying lk. Кнез Милош Обреновић. Wikimedia Commons [online] 29. 3. 2014. [v. 2014-07-11]. Pod licencí CC BY-SA 3.0 (viz <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>). Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Knez_Milos_Obrenovic.jpg



23. Alexander Ypsilanti

Zdroj: Daos. Alexander2. Wikimedia Commons [online] 1. 4. 2006. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alexander2.jpg>



24. Alexander Ypsilanti překračuje řeku Pruth, obraz Petera von Hess

Zdroj: Geraki. Alexander Ypsilantis (1792–1828) crossing River Pruth into the Danubian Principalities. Wikipedia [online] 27. 5. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:AlexanderYpsilantisPruth.jpg>



25. Patraský metropolita Germanos žehná vlajce povstalců 25. března 1821, obraz Theodorese Vryzakise

Zdroj: Ulrichstill. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ευλογεί τη σημαία της Επανάστασης. Wikimedia Commons [online] 14. 9. 2006. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epanastasi.jpg>



26. Masakr na ostrově Chios, obraz Eugena Delacroixs

Zdroj: Yuval Madar. The Massacre at Chios. Wikipedia [online] 10. 12. 2005. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Eug%C3%A8ne_Delacroix_-_Massacre_at_Chios.jpg



27. Hrdinná obrana pevnosti Mesolongi, obraz Theodorose Vryzakise

Zdroj: Jkelly. The sortie of Messolonghi. Wikimedia Commons [online] 26. 8. 2006. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_sortie_of_Messolonghi_by_Theodore_Vryzakis.jpg



28. Řecké polní ležení u Pirea, obraz Theodorose Vryzakise

Zdroj: Ntetos. Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην Καστέλα. Wikimedia Commons [online] 28. 9. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vryzakis-Stratopedo_Karaiskaiki.jpg



29. Ibrahim Paša, syn egyptského místokrále Muhammada Alího, který se proslavil svou intervencí v Řecku a později v Sýrii, litografie Gabriela Deckera

Zdroj: Peter Geymeyer. Ibrahim Pascha, Lithographie von Gabriel Decker, s.a. Wikipedia [online] 2. 9. 2011. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Ibrahim_Pascha_Litho.jpg&filetimestamp=20110902104845&



30. Ruská flotila v Bitvě u Navarina na obraze Ivana Konstantinoviče Ajvazovského

Zdroj: Bogomolov PL. Battle of Navarino. Wikipedia [online] 10. 10. 2012. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Russians_at_navarino.jpg



31. Závěr námořní bitvy u Navarina na obraze Augusta Mayera

Zdroj: Rama. Evening of the Battle of Navarino. Wikimedia Commons [online] 23. 11. 2007. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Navarino-Auguste_Mayer_mg_0598.jpg



32. Obraz znázorňuje, jak vlajková loď admirála Codringtona současně ničí v bitvě u Navarina dvě turecké lodě

Zdroj: Panagiotis Botsis. Naval battle of Navarino, 20.10.1827. Wikimedia Commons [online] 26. 3. 2007. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Navarino.JPG>



33. Ruská námořní síly a pěchota v bitvě u Varny 1828 na obraze Alexandera Sauerweida

Zdroj: VladiMens. Attack on the Fortress of Varna by the Engineers Battalion, 23 September 1828. Wikimedia Commons [online] 5. 5. 2014. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Varna_1828.jpg



34. Dobytí Krasu v roce 1828 na obraze polského výtvarníka Januarya Suchodolského (1797–1875)

Zdroj: Kober. Kars siege 1828. Wikimedia Commons [online] 26. 2. 2011. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kars_1828.jpg



35. Sultán Mahmut II., nástupce reformátora Selima III., který ztratil Řecko, ale reformoval turecké vojsko a definitivně rozpustil janičářské jednotky

Zdroj: Osmanlı98. Sultan Mahmud II started the modernization of Turkey with the Edict of Tanzimat in 1839. Wikimedia Commons [online] 15. 9. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sultan_Mahmud_II.jpg



36. Mapka řeckého království po roce 1833

Zdroj: Pitichinaccio. Administrative Divisions (nomi) of Greece, 1833. Wikimedia Commons [online] 3. 10. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Administrative_Divisions_Greece_1833_de.svg



37. Kníže Alexandr Sergejevič Menšikov, jehož nešťastné diplomatické působení v Cařihradě bylo jednou z příčin vypuknutí Krymské války

Zdroj: Proktolog. Светлейший Князь Александр Сергеевич Меншиков, генерал-адъютант. Wikimedia Commons [online] 21. 12. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aleksandr_Sergeevich_Menshikov.jpg



38. Henry Temple, 3. vikomt Palmerston, (1784–1865), britský ministr zahraničí a ministerský předseda, jenž měl rozhodující podíl na britské politice určující Východní otázku, obraz Johna Jabeze Edwina Mayalla

Zdroj: Adam sk. Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston (1784–1865). Wikimedia Commons [online] 9. 10. 2009. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lord_Palmerston.jpg



39. Obléhání Sevastopolu na obraze Franze Roubauda

Zdroj: Valentin Ramirez. Interior del Museo Panorama. Wikimedia Commons [online] 7. 6. 2007. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panorama_dentro.JPG



40. Město a pevnost Kars ve Velké Arménii na dobové rytině. Jeho dobytí zmírnilo ruskou porážku u Sevastopolu

Zdroj: Archiv autora



41. Car Alexandr II. na dobové rytině. Po svém otci Mikuláši I. zdědil tíživý problém Krymské války. Důsledky porážky se mu podařilo odčinit v 70. letech 19. století
Zdroj: Archiv autora



42. Signatáři Pařížské mírové smlouvy v roce 1856 na obraze Édouarda-Louise Dubufe. Zleva Camille Cavour, premiér Sardinského království, hrabě Henry Wellesley Cowley, britský velvyslanec v Paříži, rakouský ministr zahraničí Karl Ferdinand hrabě z Buol-Schauenstein, kníže Alexej Fjodorovič Orlov, francouzský diplomat, v té době velvyslanec ve Vídni, hrabě François-Adolphe de Bourqueney (1799–1869), rakouský zplnomocněnec Alexander Hübner (1811–1892, nemanželský syn knížete Metternicha), Otto Theodor Freiherr von Manteuffel (1805–1882), pruský předseda vlády a ministr zahraničí, Alexandre Florian Joseph, hrabě Colonna-Walewski (1810–1868, nemanželský syn Napoleona I.), ministr zahraničí Francie a předsedající kongresu, turecký diplomat Muhammad (Mehmed) Djemil Bej, hrabě Vincent Benedetti, tajemník francouzského ministerstva zahraničí, hrabě George Villiers Clarendon (1800–1870), britský ministr zahraničí, hrabě Filipp Ivanovič Brunnov (1797–1875), ruský zplnomocněnec a velvyslanec v Paříži, velký vezír Mehemed Emin Ali Paša (1815–1871), pruský zmocněnec hrabě Hatefeldt a Salvatore Raimondo Gianluigi Pes, makrýz z Villamarina (1808–1877), zmocněnec Sardinského království

Zdroj: Villy Fink Isaksen. Congrès de Paris. Wikimedia Commons [online] 10. 1. 2013. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Edouard_Dubufe_Congr%C3%A8s_de_Paris.jpg



43. Alexandru Ioan Cuza, první kníže sjednoceného Rumunska, na plátně Carola Szathmariho
Zdroj: Bogdan. Alexandru Ioan Cuza. Wikipedia [online] 6. 2. 2010. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:AI_I_Cuza.jpg



44. Typický vzhled města evropského Turecka v 60. letech 19. století: Plovdiv na dobové rytině
Zdroj: Archiv autora



45. Michal Obrenović (1823–1868), srbský kníže a tvůrce prvního balkánského svazu
 Zdroj: Lumen roma. Knez Mihajlo III Obrenovic. Wikimedia Commons [online] 1. 4. 2008. [v. 2014-07-11]. Dostupné z: http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Knez_Mihajlo_III_Obrenovic.jpg



46. Filip Totju, velitel čety, která se v roce 1867 neúspěšně pokoušela vyvolat v Bulharsku povstání

Zdroj: Archiv autora



47. Panajot Chitov, jeden z nejslavnějších balkánských hajduckých vůdců 19. století. Pokusil se naplnit ideje Gerogi S. Rakovského a vyvolat v bulharských oblastech povstání pomocí své čety, která v 60. letech několikrát vpadla do Bulharska ze Srbského knížectví

Zdroj: Archiv autora



48. Velitel bulharské povstalecké čety Hadži Dimitr

Zdroj: Archiv autora



49. Štěpán Karadža, velitel povstalecké čety spolu s Hadži Dimitrem, jejíž neúspěšný vpád do Bulharska v roce 1868 a smrt obou velitelů vedl k přehodnocení odbojové činnosti bulharských revolucionářů

Zdroj: Archiv autora



50. Poslední boj čety Chadži Dimitra a Stefana Karadži na dobové kresbě
Zdroj: Archiv autora



51. Vasil Levski, hlavní ideolog bulharské revoluce na přelomu 60. a 70. let 19. století.
Na snímku v oděvu bajraktara – praporečníka čety Panajota Chitova
Zdroj: Archiv autora

Východní otázka

Od počátků do konce 60. let 19. století

Václav Štěpánek

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba a tisk: Grafex – Agency s.r.o., Helceletova 16, 602 00 Brno

ISBN 978-80-210-7420-0